

B. INST. IS
A. P. S.

P 4190

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE
MODERNĂ

VOL. XI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. DAN BERINDEI, PAUL CERNOVODEANU, ANASTASIE IORDACHE, GEORGETA PENELEA-FILITTI, APOSTOL STAN (Redactor responsabil), ARMAND GOȘU (secretar)

Revista „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-312 24 25; 401-634 71 45, Tel. 401-634 63 45, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29 A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57-88, Fax 401-312 51 09, Tel. 401-643 93 90; 401-312 51 09, București, România.

La revue „*Studii și materiale de istorie modernă*” paraît une fois par an.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-70, Fax 401-312 24 25; 401-634 71 45, Tel. 401-634 63 45, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. Grigorescu 29 A, ap. 66, Sect. 3, P. O. Box 57-88, Fax 401-312 51 09, Tel. 401-643 93 90; 401-312 51 09, București, România.

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Comitetului de redacție: Bulevardul Aviatorilor, nr. 1, 71247, București, tel. 650 90 45.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie, nr. 13, Tel. 410 32 00

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

VOL. XI, 1997

SUMAR

EUGEN DENIZE, Imaginea Italiei în Principatele Dunărene la cumpăna veacurilor XVIII–XIX	3
RALUCA TOMI, Români și italieni în timpul revoluției de la 1848–1849	21
NICOLAE ISAR, Proiecte de modificare a legislației școlare sub domnia lui Carol I (1866 –1871)	35
MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, Istoria între exigențele științei și prioritățile didactice (1869–1892). Manualele lui M. C. Florențiu	55
RADU-DAN VLAD, Școala economică românească și edificarea industriei naționale (1887–1900)	77
MIRCEA IOSA, Dezvoltarea culturilor necerealiere în epoca modernă (1864 –1918)	99
MARIA IONIȚĂ, O casă de comerț bucureșteană — Casa Capșa (1868–1902)	121
DANIELA BUȘĂ, Comunitățile etnice minoritare din țările sud-est europene și statutul lor la sfârșitul secolului al XIX-lea	151
LUCIA TAFTĂ, Documente externe referitoare la anul revoluționar 1821 în sud-estul Europei. Jurnalul lui Grigori Stroganov, ambasador al Rusiei la Poartă	171

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

VOL. XI, 1997

CONTENTS

EUGEN DENIZE, The image of Italy in Danubian Principalities at the turn of the XIXth century	3
RALUCA TOMI, Romanians and Italians during the 1848–1849 Revolution	21
NICOLAE ISAR, Projects for changing the school legislation during the reign of Carol I (1866–1871)	35
MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU, History teaching between scientific's requirements and educational priorities. M. C. Florențiu's School books	55
RADU-DAN VLAD, The Roumanian economic school and the building of the national industry (1887–1900)	77
MIRCEA IOSA, The development of the non-cereal harvest in the modern time (1864–1918)	99
MARIA IONIȚĂ, A Bucharest Trade House: Capșa House (1868–1902)	121
DANIELA BUȘA, The Minority Ethnic Communities in south-eastern European countries and their legal status at the end of XIXth century	151
LUCIA TAFTĂ, Foreign documents concerning the 1821 Revolution in South-Eastern Europe. A report by Grigory Stroganov, the Russian Ambassador in Constantinople	171

IMAGINEA ITALIEI ÎN PRINCIPATELE DUNĂRENE LA CUMPĂNA VEACURILOR XVIII ȘI XIX

EUGEN DENIZE

Sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor a însemnat pentru Moldova și Țara Românească o perioadă decisivă pe calea drumului spre modernitate, o perioadă în care au loc transformări fundamentale în întreaga societate și în toate domeniile de activitate. În acest context cultura a cunoscut, după părerea noastră, evoluțiile cele mai spectaculoase, devenind un adevărat motor pentru toate celelalte transformări. Mai ales prin cultură românii au încercat să-și afirme drepturile lor naționale și să accelereze procesul de tranziție spre lumea modernă, eforturile depuse în această perioadă arătându-și roadele prin intermediul marilor evenimente ale secolului XIX.

Una din problemele fundamentale ale culturii noastre din această perioadă a fost, fără nici o îndoială, căutarea unor modele utile pentru societate, modele care să poată fi urmate și să aibă o anumită influență asupra proceselor de modernizare. În acest sens una din țările care a atras cel mai mult atenția a fost Italia și două credem că au fost cauzele care explică acest lucru. În primul rând, faptul că din Italia proveneau o parte din strămoșii poporului român, cu alte cuvinte romanitatea românilor, iar în al doilea rând faptul că Italia continua să se situeze și în această perioadă în fruntea progresului intelectual al continentului nostru, având și din punct de vedere politic o situație asemănătoare cu aceea întâlnită în spațiul românesc.

Intensitatea influenței pe care cultura italiană a exercitat-o asupra culturii române la sfârșitul secolului XVIII și la începutul celui următor este dovedită prin apariția unui curent italianizant destul de puternic¹. Cu Ienăchiță Văcărescu, cu Emanuel Băleanu și, în ciuda dacismului său, cu Naum Râmnicianu, cultura română începe să se îndrepte spre ceea ce va constitui cu timpul curentul italianizant. Orientarea acestor doi ultimi scriitori poate, fără îndoială să fie explicată prin difuzarea credo-ului latinist, dar Ienăchiță Văcărescu are meritul de a relua și a aprofunda preocupările caracteristice ale umanismului românesc. Oricare ar fi însă punctul lor de plecare, ei contribuie la sustragerea limbii și culturii române din unitatea culturală a sud-estului european și importanta contribuție a unor scriitori din generația următoare, printre care îl putem aminti pe Gheorghe

¹ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 136–175.

Asachi, va precipita această emancipare. Influența italiană are drept consecință imediată o penetrare mai intimă a spiritului limbii române. Acest lucru apare clar la Ienăchiță Văcărescu care nu mai aplică limbii române regulile gramaticilor slavă, latină și greacă. Căutând punctele de orientare în limba italiană, el indică direcția pe care cercetările ulterioare o vor adopta, atât pentru studiul limbii române, cât și pentru acela al versificației românești.

În rândurile ce urmează vom aduce în atenția cititorilor felul în care s-a reflectat imaginea Italiei în opera unora dintre cei mai reprezentativi exponenți ai culturii din această perioadă din Țara Românească și Moldova, precum Ienăchiță Văcărescu, Naum Râmniceanu, Dinicu Golescu, Amfilohie Hotiniul, Gheorghe Asachi. Evident că maniera în care imaginea Italiei s-a reflectat în operele acestora a fost una din modalitățile cele mai importante de manifestare a influenței culturii italiene asupra culturii românești din epocă.

Primul dintre cei amintiți mai sus, Ienăchiță (Ianache) Văcărescu (1740–1797)², a avut o contribuție importantă la mai buna cunoaștere a Italiei în cultura română. El a fost un om politic important, spătar, vistiernic și mare ban, unul dintre cei mai culti și talentați români ai vremii sale, înaintaș al poeziei românești. Recurgerea neîncetată la limba italiană îl plasează pe Văcărescu, așa cum aminteam mai sus, printre promotorii curentului italianizant din cultura română. El susținea chiar teza după care limba română s-ar fi confundat cu italiana dacă s-ar fi dezvoltat pe baze pur latine³. În gramatica sa apărută la Viena, în 1783,⁴ și la Râmnicu Vâlcea, în 1787⁴, el folosește multe cuvinte de origine italiană⁵: nome, sostantiv, pronome, propozițione, congiunțione, interiețione, asolut, sostanță, sojet etc.

Istoriografia română îi datorează lui Ienăchiță Văcărescu lucrarea intitulată *Istoria prea puternicilor împărați otomani*⁶, scrisă între ani 1788 și 1794. El a început să scrie această lucrare într-un moment de răgaz, exilat la Nicopole din pricina neînțelegerilor cu domnitorul Nicolae Mavrogheni. Scopul său era să elaboreze o „...adunare istorică a puternicilor împărați otomani, pe scurt alcătuită, arătând de când și cu ce mijloc au luat această stăpânire începerea ei, și

² Pentru viața și activitatea sa a se vedea Cornel Cîrstoiu, *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, București, 1974, 287 p.

³ D. Popovici, *op. cit.*, p. 163–165.

⁴ Ienăchiță Văcărescu, *Observați sau băgări de seamă asupra regulilor și rîndueleuror Gramaticii Românești*, Viena, 1783 și Râmnic, 1787.

⁵ Pentru cunoașterea limbii italiene de către Ienăchiță Văcărescu a se vedea I. Odobescu, *Scrieri literare și istorice*, I, București, 1887, p. 268; Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucarest, 1916, p. 228–234. Este posibil ca el să fi fost trimis în Italia de domnitorul Constantin Mavrocordat în ultima sa domnie din Țara Românească, între 1761 și 1763 (N. Iorga, *De unde a învățat italienește Ienăchiță Văcărescu*, în *Omagiu lui Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învățământ în România*, București, 1929, p. 101–105).

⁶ Biblioteca Academiei Române (B.A.R.), ms. 2 905 și 2 906; Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siècles*, III, în „Revue Roumanie d'Histoire”, tome X, no. 4, 1971, p. 718; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 87–88.

creșterea și starea, și urmările celelalte, până astăzi⁷. Informația este bogată, pentru partea mai veche superioară chiar celei folosite de Dimitrie Cantemir. Cunoscând diferite limbi, Văcărescu utilizează mai mulți cronicari otomani, confruntându-i cu lucrări grecești, franceze, italiene, germane. Pentru evenimentele contemporane recurge la documente proprii și amintiri personale. Cu toate acestea, expunerea faptelor până la mijlocul secolului XVIII este schematică și destul de sumară. Altfel stau lucrurile pentru partea a doua, care are un caracter predominant memorialistic. Evident că într-o astfel de lucrare informațiile despre Italia și italieni sunt și ele destul de numeroase, istoria lor intersectându-se de multe ori cu cea a Imperiului otoman.

Asifel, despre Murad II se spune că, printre cuceririle sale s-a aflat „...și Ostrovul Ianta de la Venețieni”⁸, despre Mehmed II că: „Bătu pre Genovesi și luă Cafaoa”, după care: „Trecu în Italia, și supuse Otrantul și se spăimântă Evropa foarte”⁹, despre Baiazid II că a reușit să-și asasineze fratele, pe Djem Sultan, tocmai în Italia: „Berberu-basia al lui sultan Baiazid, ce era italian turcit, se făgădui împăratului că el va omori pe Iem, deci împăratul îi făgădui viziratul. Își schimbă hainele în grabă, și purcese în Italia, și făcându-se bărbierul lui Iem, găsind vreme îl omori adormit cu briciul”¹⁰, despre Soliman Magnificul că: „La 1566 luă Chios sau Sacăzul de la Genovezi”¹¹, iar despre Selim II că: „La 1571, și 979 (anul Hegirei — n.n.), dând nizamul cel cuviincios în Asia și Evropa și Africa, porni asupra Venețienilor război, și luă ostrovul Chipru și-l stăpâni, din dobândirile a căruia făcu geamia cea de la Odriiu”¹².

Interesante sunt și informațiile pe care le furnizează Ienăchiță Văcărescu despre începutul celui mai îndelungat război turco-venețian, cel dintre 1644 și 1669, pentru stăpânirea asupra insulei Creta: „După aceasta ministeriul devletului otomanicesc, văzând că singur ostrovul Critului rămăsese numai pe Marea Albă între celelalte neluat, și care înfricoșa puterea împărătească, găsi pricină cuviincioasă că niște Maltezi întâlnind pe cadiu de la Meca și Brusa molasi, într-o corabie în părțile Critului, le-au bătut corabia și i-au omorât și ei au sosit la limanul Candiei. Deci porni devletul război asupra Venețienilor, și porni pe Musahu-Pașa și pe Iosufu capetanu Pașa, cu armadă și cu oaste la Critu, la 1645, și 1055 (anul Hegirei — n. n.) și sosind acolo înasediură Hanea, și în 50 de zile o stăpâniră (...)”¹³. În continuare, întâmplările acestui război sunt povestite pentru vremea domniei sultanului Mehmed IV (1648–1687), când el s-a încheiat cu victoria turcilor: „Slăvită pruncie a împăratului, pentru căci luă înapoi de la

⁷ Ianache Văcărescu, *Istorie a preputernicilor împărași othomani adunată și alcătuită pe scurt de dumnealui...*, în Al. Papiu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, tom II, București, 1863, p. 238.

⁸ *Ibidem*, p. 256.

⁹ *Ibidem*, p. 258.

¹⁰ *Ibidem*, p. 259.

¹¹ *Ibidem*, p. 261.

¹² *Ibidem*, p. 262.

¹³ *Ibidem*, p. 264–265.

Venețieni și ostroavele Tenedului și Limnului (...). La ostrovul Critului se luase Hanea cu toate cetățile din vecinătate. Deci întâmplându-se moarte lui Mehmed Pașa, se trimise fiesău, Ahmed Pașa ce se făcuse vizir și pleacă de la Țarigrad la 1655, și 1066 (anul Hegirei — n. n.), și merse dimpreună cu împăratul la Odriiu și de acolo purcese la Hanea în Critu. Deci începu a face războaie, și a stăpâni ostrovul, până în cea după urmă aflându-se de atâta vreme făcută muhasere cetatea Candia, o luă la 1669, și 1080 (anul Hegirei — n.n.), prin mijlocul vestitului Panaiotache, care cu o foarte subțire stratigimă făcu sau amăgi pe oblăduitorul cetății, Muruzini, să o închine la Otomani”¹⁴.

Dar în tot timpul domniei lui Mehmed IV începe un alt război turco-venețian, de data aceasta cu o desfășurare nefavorabilă pentru turci: „Găsiră pricină la această vreme cu îndemănare și Venețienii, căci li se închisese solii în Țarigrad, pentru o gâlceavă ce se întâmplase, și se arădicară și ei asupra preainaltului devlet cu război”¹⁵. În timpul acestui război, venețienii au cucerit întreaga Moree și multe alte insule¹⁶, cuceriri care le-au fost recunoscute în mod oficial prin pacea de la Carlowitz din 1699: „La Venețieni s-au dat Morea și Lefcadiă”¹⁷. În fine, Văcărescu nu uită să spună și câteva cuvinte despre ultimul război turco-venețian, cel pentru Moreea din 1715, încheiat cu victoria fulgerătoare a otomanilor: „La let 1715 porni război asupra Venețienilor, și Chiumurgi Ali Pașa vizirul, merse cu armadele pe uscat și pe mare și supuse iarăși Morea la împărăția otomanicească. Carol al VI împăratul Romanilor, fiind garante la pacea ce s-au făcut la Carlovitia, când a dat Turcii Moreea la Venețieni, fu silit a ridica război asupra Turcilor”¹⁸, dar prin pacea de la Passarowitz, dezastruoasă pentru turci din alte puncte de vedere, ei au reușit să-și păstreze stăpânirea asupra Moreei¹⁹.

Deși scrisă de pe poziții favorabile Imperiului otoman, această lucrare ni-l înfățișează pe Ienăchiță Văcărescu și în postura de istoric care transmite cunoștințe și informații, destul de bogate despre italieni, cu toate că sunt raportate numai la istoria otomană și la conflictele pe care ei le-au avut cu turcii. Mai putem constata însă încă un lucru și anume acela că, cea mai mare parte a acestor informații erau deja cunoscute într-o formă sau alta, mai mult sau mai puțin dezvoltată, în istoriografia românească. Acest lucru ne face să credem că istoria Italiei, mai ales acele episoade legate de conflictele cu Imperiul otoman, era deja foarte bine cunoscută în istoriografia românească, contribuind în mare măsură la procesul de formare a imaginii Italiei și a italienilor în toate sferile de manifestare ale culturii noastre.

Dacă la Dionisie Eclesiarhul (1759–1820), informațiile despre Italia sunt confuze și sărace, fiind încadrate în războaiele napoleoniene ce au cuprins și

¹⁴ *Ibidem*, p. 265.

¹⁵ *Ibidem*, p. 268.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 272.

¹⁸ *Ibidem*, p. 273.

¹⁹ *Ibidem*.

Peninsula²⁰, iar la frații Grigore și Șerban Andronescu este amintită doar șederea la Veneția a domnitorului Țării Românești, Grigore Ghica (1660–1664; 1672–1673)²¹, cu totul altfel stau lucrurile în cazul lui Naum Râmnicăeanu (1764–1838).

Acesta a fost un cleric modest, cu ranguri mici în ierarhia bisericească, dar cronicar, autor de versuri și traducător, pentru vremea sa era un adevărat cărturar²². Principala sa lucrare este *Adunarea hronologhiei domnilor țării noastre*, alcătuită între 1800 și 1834. Este o compilație de factură veche, începând de la facerea lumii și continuând până în prima jumătate a secolului XIX. Mai interesantă decât cronica este introducerea, în care se încearcă o prezentare a istoriei poporului român. Autorul susține teza contopirii coloniștilor romani cu dacii, dovedindu-se astfel mai realist decât contemporanii săi transilvăneni. Limba dacilor s-a pierdut, deci originea limbii române este latină, cu multe influențe slave, în urma conviețuirii cu ei: „Iară după ce au învățat Dachii limba Râmlelenilor, nu numai că trăia foarte bine unii cu alții, ci s-au și amestecat cu rudirea, luând Romanii în căsătorie fetele Dachilor, și Romanii dând fetele lor Dachilor. Și așa, de tot s-au pierdut limba Dachilor, care se aseamănă cu a Tătarilor, și neamul lor cu Romanii petrecând s-au rumânit”²³.

Ca să ajungă la această concluzie, devenită o trăsătură caracteristică a întregii istoriografii românești, aceea a romanității românilor, Naum Râmnicăeanu a simțit nevoia, ca și alți cronicari anteriori sau contemporani lui, unor incursiuni în istoria Italiei, mai ales a romanilor, dar și a geografiei acestei țări. Iată ce scrie el despre începuturile istoriei romane, mai precis despre numele lor și acela al Italiei: „Deci Chitenii cei din seminția lui Chitios mai pre urmă s-au numit Latini, după numele lui Latinos, craiul cel dintâi al Latinilor. Iar după zidirea Romei s-au numit Râmleli și Romani al căruia nume îl purtăm și noi astăzi, ca cei ce ne tragem din părinții noștrii Râmleli, iar locul s-au numit Italia, precum scrie Meletii, duple mulțimea boilor căroră Tirenii le zicea Itali, iar alții zic duple numele lui Ital, craiul Italiei. Și au rămas acest nume până astăzi”²⁴. După ce lămurește problema numelor, el face Italiei o descriere cu adevărat mirifică, cititorul putând să și-o închipuie ca pe un adevărat pământ al făgăduinței: „Locul Italiei este o parte de pământ prea ales, atât pentru buna potrivire a vremurilor, căci nici prea mari călduri sânt acolo, nici erii prea grele, cum și pentru buna rodire a tot felului de roduri grâu, unedelemn de prisosit, vinuri alese care

²⁰ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764–1815)*. Transcriere după original, indice și glosar de Dumitru Bălașa. Studiu introductiv de Dumitru Bălașa și Nicolae Stoicescu. Note și comentarii de Nicolae Stoicescu, București, 1987, p. 95–97.

²¹ *Însemnările Androneștilor*. Publicate cu un studiu introductiv de Ilie Corfus, București, 1947, p. 25.

²² C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmnicăeanu*, București, 1900; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 603–604.

²³ *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmnicăeanu*, partea I-a. Text însoțit de un studiu introductiv de Șt. Bezdechi, Cluj-Sibiu, 1944, p. 84.

²⁴ *Ibidem*, p. 69.

sunt dulci și ușoare, chitre, năramze, lămâi și zahăr, afară de altele multe care să află și aici în pământul nostru, însă toate cele de acolo au altă usiie și dulceață, cu multă deosebire de cele de aici, pentru buna potrivire a climei.

Lângă acestea, plină este Italia de cetăți și de orașe ca o rodiie, târguri vestite și mulțime nenumărată de sate bine întemeiate și cu toată îndestularea întru toate, încât de la alte țări nimic nu așteaptă, ci mai vârtos din Italia es multe lucruri bune și de folos care multe țări nu le au.

Să adapă toată Italia de mulțime de ape bune și ușoare; este și lângă mare apă bună, cu limanuri și vaduri pretutindenea, și — în scurt — cu toată frumusețea fiind împodobită s-au numit raiul pământesc, căci îndrăznesc geografii a zice că atâta desfătare nu are toată lumea.

Asemenea, oamini Italiai sânt mai iscusii între alte limbi, iubitori de streini foarte, cuvântăreți și dulci la heretisiri încât li s-au zis cilibii, și la război neînfricoșați, obicei au a-și descoperi capul la întâmpinări și a să ploconi și a să întreba de sănătate cu multă dragoste, care în parte vedem că se urmează și de neamul nostru până acum.

Iubitori sunt de verdețuri și de legumi bune de tot felul; lăptucile bun gust având nu lipsesc de la masa lor la vremea fripturii, iar după friptură aduc poame foarte nostime. Scrie la *Gheoponicon* și pentru cireșele Italiei că nu numai sânt mari și bune, ci că nici stricăciune într-ânsele nu se încuibează precum într-alte pământuri, după ce se coș bine, fac viermi. De care ale Italiei totdeauna sânt departe, nepătîmind una ca aceasta, și cine poate să povestească tot harul acestui pământ cu de amăruntul?"²⁵. În această minunată Italie își are originea Imperiul roman care: "...cu încetul atâta s-au lățit și s-au întins, încît s-au făcut hotarul stăpânirii ei oceanul mării, care înconjoară tot pământul, și toate Domniile lumii de la Roma lua steag de stăpânire"²⁶. Concluzia, atât pentru autor, cât și pentru cititor, nu poate fi decât una singură: o parte din strămoșii poporului român provin dintr-o țară minunată, fără seamăn pe lume și, într-o vreme, au stăpânit aproape întreg pământul.

Cea ce scrie Naum Râmniceanu despre Italia și italieni, despre Imperiul roman și romani ca strămoși ai românilor, la fel ca și cele scrise de Amfilohie Hotiniul în Moldova, așa cum vom vedea ceva mai departe, sunt, am putea spune, un fel de sumum al cunoștințelor în acest domeniu pe care l-a atins cultura românească la cumpăna dintre veacurile XVIII și XIX. Multe lucruri nu ar mai fi de adăugat la aceasta, poate cu excepția contribuției deosebit de prețioase a lui Dinicu Golescu (1777–1830) care având posibilitatea să călătorească mult, inclusiv prin Italia, transformă lucrurile pe care le-a văzut în Peninsula nu numai într-un simplu obiect de delectare ci și, în multe privințe, într-un model de urmat pentru propria lui țară și propriul popor.

Ca exponent al epocii premoderne și precursor al generației pașoptiste²⁷, este neîndoielnic că Dinicu Golescu a făcut, de la început, parte dintre boierii de

²⁵ *Ibidem*, p. 70–71.

²⁶ *Ibidem*, p. 73.

²⁷ Lucia Juncu-Atanasiu, *Dinicu Golescu, exponent al epocii premoderne și precursor al generației pașoptiste*, în „Analele Universității Timișoara — Filologie”, 1977, p. 1–17.

tendințe liberale, dintre cei care au înțeles că viitorul țării este indispensabil legat de reforma politică și administrativă și, în primul rând, de îmbunătățirea soartei țăranului²⁸. Sub raportul ideilor, Dinicu Golescu este fără îndoială un iluminist²⁹, preluând cu oarecare întârziere principala teză a curentului european: cultura ca principală cale pentru progres. Dar pentru Dinicu Golescu progresul nu mai are o perspectivă general umană, ci una națională. Cultura este un fenomen național. El nu este un simplu critic al realității și nici un reformator îngust, care preconizează noi instituții și noi reglementări, mai bune, într-un domeniu limitat; el simte necesitatea unei schimbări fundamentale a întregului sistem, a întregii societăți. El este, mai ales, primul în cultura noastră care depășește sensul general iluminist al reformei culturale dorită de toată lumea, văzând în aceasta nu un simplu scop, ci un mijloc pentru a atinge un obiectiv mai înalt și mai concret. Cultura și învățământul nu sunt în sistemul său instrumentul unei generale ameliorări a moravurilor, deși sunt și aceasta, ci căile pentru realizarea progresului material, a unei reale sporiri a avuției naționale, căci el gândește progresul țării în termeni economici.

Adoptând pentru scrierea sa forma inofensivă a unui jurnal, Dinicu Golescu nu exclude numai organizarea sistematică a observațiilor sale ci și dezvoltarea directă a programului subiacent; existent într-o formă mai precis conturată doar în domeniul moral și cultural, acesta își dezvoltă consecințele pe plan social și economic abia prin confruntarea principiilor generale cu realitățile din țările străbătute. Cartea lui Dinicu Golescu are o structură retorică complexă, în care diferite tipuri de procedee sunt tot atâtea mijloace persuasive care converg în aceeași direcție. El vede în transparența imaginilor de călătorie profilul viitor al țării.

Călătoria lui Dinicu Golescu în Italia s-a desfășurat în anul 1824³⁰, el vizitând, pe rând, Trieste, Veneția, Padova, Vicenza, Verona, Brescia, Milano, Pavia, Cremona și Mantova.

La Triest a fost impresionat de peisaj și de așezarea naturală a orașului. Descrie cu un acut simț de observație simetria străzilor, stilul caselor, traficul din port, viața economică, socială și intelectuală³¹. Iată ce spune el, printre altele: „Acesta este acel numit oraș, în golful Mării Adriatice, schelă vestită, a căruia frumusețe este pomenită (...). La alte părți, după ploaie nu să îndeamnă omul să iasă afară, iar acia nu e mai frumos lucru decât a umbla cinevaș pe acele drumuri, și această podoabă nu e numai la 5 sau 10 uliți, ci în toate câte să coprintd

²⁸ Anastasie Iordache, *Goleștii. Locul și rolul lor în istoria României*, București, 1979, p. 22–25.

²⁹ Apostol Stan, *Gândirea și activitatea social-politică a lui Dinicu Golescu (200 de ani de la naștere)*, în „Revista de istorie”, tom 29, nr. 6, 1977, p. 1 071–1 086.

³⁰ Claudio Isopescu, *Il viaggiatore Dinicu Golescu in Italia*, estratto dalla rivista „L'Europa Orientale”, no. 5–8, 1932, p. 11.

³¹ *Însemnare a călătoriei mele Constantin Radovici din Golești făcută în anul 1824, 1825, 1826*, în Dinicu Golescu, *Scrieri*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii, bibliografie, glosar și indice de Mircea Anghelescu, București, 1990, p. 61–64.

în oraș (...). Pe aceste toate drumuri vede omu un norod neconținut alergând și, bez pământenii, sânt și mulți streini, din toate părțile, fiind mare schelă cu porto franco (...). Toate marginile mării, ce sânt spre oraș, și canalurile ce intră în oraș sânt pline de corăbii, care au într-însele mărfuri, și stau până le vând, unii cu ridicata, și alții cu mărunțișul; numărul acestor corăbii se urcă până la 800 (...)"³².

La Veneția, el constată înainte de orice, stilul arhitectonic special și vorbește, folosind sugestive comparații și expresii, despre urmele gloriosului trecut și despre viața ce caracterizează piața San Marco: „Oraș mare, vechiu, zidit de ani o mie și trei sute; și tot orașul în mare, având în loc de ulițe 530 canale, și în loc de cară și calesci mulțime de luntri, a cărora lungimea este 5 stânjini, și lățimea la mijloc de un stâjin (...). Asupra acestor canale sânt 360 poduri de piatră, boltite, pe supt care trec slobod luntrile (...). Să cunoaște că au fost acest oraș un ce deosebit, să cunoaște că au lăcuit într-însul oameni mari și că odată au dat pravilă în toată Evropa (...). Aici vede cinevaș felurime de isvoade de zidiri, vede mulțime statue, încât poate zice omul că fieșcare casă este o bucată de antică, pentru care aleargă oameni prin țări, spre a le găsi și a le vedea în odăi (...) Acest oraș, fiind tot zidit în Mare, nu are nici un loc de a da cele trebuincioase spre hrana oroșanilor, dar nu numai că nu lipsește nimic din cele ce sânt printre-alte orașe, ci pociu zice că sânt și mai cu prisos decât într-alte părți, aducându-se cu înlesnire de prin prejuratele sate toate felurimile de verdețuri, legumi, poame, păsări, care după ce să vând în multe locuri hotărâte, umblă și mulți oameni pe drumuri cu coșurile pline, până și cu găini, rațe, găște, toate jumulte, strigându-le pe dinaintea ferestrelor, nelipsind nici una din câte am numit la Trieste, și mai vârtos și cu prisos, căci norodul este mai mult decât la Trieste, ajungând în număr de o sută mii”³³.

Padova, unde Golescu s-a oprit pentru mai puțin timp, este admirată pentru străzile sale frumoase, pentru modul de irigare a câmpurilor și fertilitatea terenurilor³⁴. La Vicenza este relevată dragostea locuitorilor pentru teatru³⁵, la Verona îl uimește amfiteatrul pe care-l descrie cu minuțiozitate³⁶, iar la Brescia sistemul de canalizare³⁷.

Milano este un oraș care-i place în mod deosebit lui Dinicu Golescu. În descrierea domului, teatrelor și grădinilor de aici găsim interesul său pentru arhitectură, sculptură și pictură: „Acest frumos oraș, ce au luat numire de Parisul cel nou, poate să sfădească cu toate orașele ce până acum am numit pentru întâierea frumusețării, atât pentru clima lui cea dulce și potrivită, cât și pentru frumusețea cea de oameni alcătuită (...). Aci au stătut episcop sfântul Amvrosie, arhiepiscopul Mediolanului. Este o biserică a căruia mărimea, podoaba, meșteșugul arhitectonicesc, statuele ce sânt împrejurul a toatii zidiri, turnurile și flo-

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 65–68.

³⁴ *Ibidem*, p. 68–69.

³⁵ *Ibidem*, p. 69–70.

³⁶ *Ibidem*, p. 71–72.

³⁷ *Ibidem*, p. 72.

rile, și toate acestea de marmură, sânt lucruri vrednice de mirare (...). Ulițele orașului sânt foarte late, pe care le udă și le mătură în toate zilele înaintea vremii plimbării (...)"³⁸.

Vorbind despre Pavia, Dinicu Golescu scoate în evidență avantajele care se obțin din transporturile fluviale³⁹. Cremona, în schimb, nu-i face o impresie prea bună⁴⁰, iar despre Mantova amintește vechimea și poziția orașului, descrie cultivarea viței de vie și expune câteva sumare impresii despre caracterul italienilor, acesta fiind ultimul oraș pe care l-a vizitat în Italia⁴¹.

Însemnările lui Dinicu Golescu despre călătoria sa în Italia ofereau românilor informații ample, interesante și obiective asupra frumuseților naturale și artistice, asupra orașelor și obiceiurilor italiene. Dar el personal a fost mai impresionat de lucrurile cu aplicații practice în economie⁴². Din descrierile sale apare omul care vrea să învețe și nu să povestească. Dorea să arate conașionaliilor săi ce lucruri anume vor putea să ducă la progresul țării. Introduce, de asemenea, în limba română și câteva neologisme din italiană precum invaliți, ștenă, ghirlantă, soțietă, lostării (osterie), nobilită, iar în programul de învățământ al școlii din Golești introduce învățarea limbii italiene.

Și în Moldova informațiile despre Italia și italieni sunt numeroase și interesante. Astfel, Amfilohie Hotiniul (1735–1800)⁴³, episcop de Hotin încă din 1768, a fost un merituos autor didactic, cunoscător al limbilor clasice, al italianei și al rusei, a studiat la Putna, Kiev și în Italia, unde se afla în anul 1772, fără să putem însă preciza cât timp a petrecut pe meleagurile înșorite ale acestei țări⁴⁴. Deși cleric, prin opera sa de traducător el a contribuit într-o măsură importantă la laicizarea și modernizarea învățământului românesc de la sfârșitul secolului XVIII. Activitatea sa este aceea a unui asiduu traducător și adaptator de lucrări didactice. Unele scrieri ale sale circulau în manuscris cu mult timp înainte de a fi tipărite, la Iași, probabil cu intenția de a fi utilizate în Academia domnească din capitala Moldovei, unde studiul unor discipline era pe cale de a fi reorganizat de mitropolitul Iacov Stamati pe temeuri moderne.

Amfilohie dă în *Elementi aritmetice arătate firești*, tipărită în 1795, dar existând în manuscris încă de pe la 1784, unul dintre primele manuale românești de aritmetică, o prelucrare superioară pe alocuri modelului său italian, cu titlul identic, *Elementi aritmetici* de Alessandro Conti. Pentru capitolul consacrat geometriei a fost folosit și tratatul *L'economia del cittadino in villa*, apărut în 1640, și *Almanaco perpetuo* de Rutilio Benincasa, enciclopedie utilizată în

³⁸ *Ibidem*, p. 73–75.

³⁹ *Ibidem*, p. 76.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 77–78.

⁴² Pompiliu Eliade, *Histoire de l'esprit publique en Roumanie au XIXe siècle*, vol. I, Paris, 1905, p. 171.

⁴³ N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, pp. 19–23; *Dicționarul literaturii române...*, pp. 33–34.

⁴⁴ C. Isopescu, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, estratto dalla rivista „L'Europa Orientale”, fasc. IX–X, 1933, p. 18.

ediția Beltrano din 1720⁴⁵. Tot el a tradus, din italiană, în 1796, un tratat de fizică, cosmografie, zoologie și botanică, păstrat în manuscris în Biblioteca Muzeului Academiei din Kiev⁴⁶. Dar cea mai importantă traducere pe care a făcut-o, cel puțin în ceea ce privește problema care ne interesează, a fost *De obște gheografie*, care este, de fapt, o adaptare românească a geografiei universale (*Géographie universelle*) aparținând iezuitului francez Claude Buffier (1661–1737) în ediția italiană apărută la Roma, în 1775. Ea este o compilație tipărită la Iași în 1795, prima în ordine cronologică dintre toate tipăriturile sale, dar care a fost folosită în manuscris la școala mănăstirii de la Putna încă din 1778⁴⁷. Prin lucrările și traducerile sale, în care a folosit și numeroase cuvinte de origine italiană, Amfilohie a adus o contribuție importantă la constituirea stilului științific românesc și la îmbogățirea prin neologisme a limbii.

În privința lucrării *De obște gheografie*, capitolul consacrat Italiei capătă aspectul vior al unor note de călătorie din care ne putem da seama ce orașe a vizitat: Genova, Veneția, Florența, Roma, Loreto, Ostia, Ancona, Napoli și, se pare, Sicilia. Dar înainte de orice, Amfilohie își începe acest capitol, *Pentru Italia*, cu o descriere generală a țării pe care credem că merită să o reproducem în întregime: „Italia este între gradul 23 și 36 de lungime și între 35 și 46 lățime și să hotărăște despre miazănoapte cu Alemaniam și cu Elveția, despre apus cu Franția și despre răsărit cu Ghermaniam, despre amiazăzi cu Marea Mediteranului.

Italia odinșoară era norocită, căci era centrul împărăției Romii, dară stricăciunea aceștii împărății au adus-o la acele întoarceri, câtă mai pre urmă i-au pricinuit acele stăpâniri, care să văd astăzi.

Italia grecii o numesc Esperie (adecă apusul) ca și pe Ișpanie, și la dreptate este ca să o numească așa, căci de la dâșii este drept la apus, întocma ca și Ișpania și, când vre ca să numească Ișpania, zice: Esperie cea mai de pre urmă, și Italia Esperie dintâi.

Pământul Italiei este bun roditoriu în toate feliurile de roade: grâu, vin, unt, miere, mătasă, lână și unt de lemn, și este ca un sul de pământ, slobozit în marea despre unghiul ce este între apus și miază noapte, drept spre unghiul cel între răsărit și între amiazăzi. Și pe o parte, golful de Veneție, iară de altă parte Marea Mediterană. Și să împarte în trei părți, în Savoe și în țara (cu stăpânirea) Papii, și în crăia de Neapole.

Savoe este din sus, în unghiul ce s-au zis mai sus, dintâi, adecă cel despre apus și despre miazănoapte. Țara (au stăpânirea) papii prin mijloc și despre alt unghi crăia de Neapole.

Savoe cuprinde Piemont, Ghenova, Milanul, Parma, Piacența, Modena, Mantova și Veneția.

La partea din mijloc cuprinde Toscana și stăpânirea papii.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 25–28.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 28–29.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 18–19; I. Nistor, *Istoria bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața Românilor bucovineni*, București, 1916, p. 211–212.

Și în partea de pe urmă, crăiea Neapolitanului cu a sale ostroave, Sițiile și Malta.

Savoia să stăpânește de craiul Sardien și este și domn de Piemont, unde este și cetatea Torino, scaunul craiului⁴⁸. Este o descriere aproape completă, pentru nivelul de cunoștințe al epocii și pentru forma sintetică în care a fost făcută, astfel încât cititorul putea să-și formeze o părere de ansamblu corectă despre Italia.

După ce vorbește însă de Italia în general, Amfilohie trece la descrierea părților ei componente, pe multe dintre care a putut să le viziteze personal. Astfel, despre Genova el consemnează că „...este republică, și cetatea are și alt nume, de Superbă (adecă mândră, mărita ori înalta), și este cea dintâi de alte cetăți, și scaunul republicii. Are un vad foarte bun în mare (care vad să închi-puiește ca o jumătate de cerc), pre cu ușurință corăbieriiilor de a sta într-însul. Această cetate stă supt gradul 26 de lungime și de lățime 44 și este lăudată pentru că dintru aceasta este omul cel vestit cu numele Hristofor Columb, care acesta întâi au găsit America⁴⁹. Despre Milano, după ce se spune că este un ducat, se arată că „...acesta este prin mijlocul Italiei, în partea de sus, de la Ghenova, spre miazănoapte, și acest loc este cel mai frumos, decât toată Lombardie (...). Și este într-un șes frumos, lângă apa Ada, despre răsărit și despre amiază zi lângă Tezin. Are o biserică foarte mare, ce încape mult popor. Cetatea este mare, are prinprejur 10 000 de stânjini. Aceasta este cetatea aceea întru care au fost episcop sfântul Ambrosie, arhiepiscopul Mediolaniei⁵⁰.

Descrieri deosebit de sugestive și interesante sunt făcute Veneției și Romei, descrieri care merită să ne oprim mai pe larg asupra lor. Iată ce se spune despre cetatea lagunelor: „Vineția, este o republică foarte veche, căci stă mai mult de 1 000 de ani. A sa stăpânire să trage de la oamenii cei de cinste, a republicii, care își pun un domn fără de a-l mai scoate, ce să chiamă Doage de Vineția. Iară când nu lii pe plăcere îl pot scoate, căruie îi dau mare cinste, dară puțină stăpânire.

Au 6 rânduri de sfetnici, pentru trebuința trebilor republicii.

Republica stăpânește Marea Adriatică, adecă golful întru care stă cetatea în mijlocul apei, ce să chiamă golful de Vineția.

Venețienii fac o țeremonie, în tot anul în zioa de înălțarea Domnului, de logodesc pe a lor doagea cu marea, slobozind un inel de aur în mare, și această țeremonie o fac cu mare pompă. Are Vineția și pe uscat multe ținuturi și cetăți supt stăpânirea sa.

Cetatea Vineției este una din cele mai tari și mai bogate de a Evropii.

⁴⁸ *De obște gheografie. Pe limba moldovenească scoasă de pe Gheografie a lui Bufier, după orânduiala care acum mai pre urmă s-au așăzat în Academie de la Parizi. Acum întâi tipărită: în zilele pre luminatului și pre învățatului Domnului nostru Alexandru Ioan Calimah Vodă. Cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala prea sfințitului Mitropolit a toată Moldavia, Chiriu Chir Iacov întru a prea sfinției sale tipografie în Sfânta Mitropolie în Iași, let 1795, avgust 22. S-au tipărit de ierodiacon Gherasim și de Pavel Petrov tipografi, p.111–113.*

⁴⁹ *Ibidem*, p.113.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 113–114.

Ulițile sânt strâmte, căci n-au trebuințe de a umbla cu cai (sau cu căruțe), a lor căruță sânt caicile, numite de dânșii gondole, coperite cu negru, cu care umblă de la un loc până la altul, pe gârlele cele cu apă, care sânt pe din dosul casilor, prin toată cetatea.

Acest loc l-au ales vinețienii după 472 de ani de la nașterea lui Hristos, în vremea când să asupra de Italia craiul unilor. Și având aceste micușoare ostroave, au intrat de a viețui într-însele. Căci mai înainte era Padova a lor cetate și scaun, care este în capul golfului, la pământul uscat. Prin cetate sunt multe zidiri de casă și biserici foarte mari. Altele sânt pe pari de stejari, supt temelia lor, bătuți în apă, pentru tăria.

Biserica Sfântul Marcu este cea mai mare și mai frumoasă și mai veche.

Turnul cel median ce să chiamă clopotnica Sfântului Marco are înălțimea de 150 de coți (adecă, trei sute de picioare) după măsura parizilor⁵¹.

Despre Roma se pot citi următoarele: „Roma este scaunul papii și este osebită pentru a sa mărime, și măcar că acum nu are acea lățime, precum era în vremile împăraților celor de demult, dacă tot este pe cât încungiură însuși zidul (afară de mahalale) aproape de 20 000 de stânjini. Are 18 porți care răspund la 18 drumuri ce intră în cetate.

Cetatea este asupra râului Tiber, care trece prin mijlocul cetății, prin care pot veni corăbiile cele mari (...). La partea din sus, despre partea unde intră Tiber în cetate, este poarta del popolo (adecă poarta poporului), prin care au intrat Constantin împărat, când au dovedit pre Maxentie, la podul ce este mai sus de această poartă. Pre care poartă intrând, îndată să începe ulița mare, pre care uliță fiind driaptă în depărtare de 500 de stânjini, să vede Campidoliu, unde au fost și sânt și acum divamurile țării.

Ce să zic de zidirile cele mari a bisericii, de palaturile de prin toată cetatea, de apele cele aduse pe țevi de plumb. Și de mulțimea cișmelelor, celor cu frumos meșteșug făcute, care aruncă apa în sus de 2 și 3 stânjini, și mai ales după cum sânt cele doă din ograda bisericii Sfântului Petru, că îndată intrând pe poarta ogrăzii, să vede o coloană de marmure, dintr-o însuși piatră întregă, naltă de 20 de stânjini.

Biserica aceasta, n-are în zidirea ei nici un cui de lemn, întru toate este piatră, fier, plumb și schije. Lungimea are 300 de pași, după cum merge omul, și 250 lățimea, cât mulți zic că ar fi mai mare decât biserica lui Solomon.

Din față ușa cea din mijloc, care intră în biserică, este de schije vărsată, de 3 stânjini nălțimea și de 2 lățimea, care să deșchide numai de trei ori într-un an cu mulți oameni.

Întru această cetate (...), să zice că un om când ar petrece cu luarea de samă un an de zile, pe toată zioa, ar afla lucruri noă de văzute, și la împlinirea anului asemenea ar afla iară⁵².

Amfilohie a mai fost impresionat de Florența pe care italienii o numesc „...frumoasa, căci adevărat că este. Zidirile ei și casile și ulițile cele curate dau o

⁵¹ *Ibidem*, p. 114–116.

⁵² *Ibidem*, p. 117–121.

dulce mângâiere ochilor (...). Pământul aceştii cetăţi este şes neted şi în tot ţinutul să pare a vede pomeţii, viile, ţarinile şi câmpii cei curăţiţi, ca o grădină lucrată cu meşteşug, carii nu numai folos, dară şi mângâere dau vieţii omeneşti”⁵³, de Bologna pe care tot italienii o numesc „...cetatea cea grasă din pricina rodurilor, ce să fac pe îndestulare, după cele din Roma. Îi zic şi maica învăţăturilor, pentru academiile cele de multe învăţături”⁵⁴ şi de Neapole care „...cetate este mare şi cu mult norod, cât în toate zilele pe uliţa mare să pare că este iarmaroc şi pe la intratul şi pe la ieşitul din cetate. Cetatea este pusă într-un loc frumos, deasupra unii culmuşoare de deal. Pe lângă mare, care face o frumuseţe de a să privi, mai mult decât zidurile cele mari şi frumoase, cum şi uliţele cele mari şi frumos pardosite, mai vârtos în uliţa mare, cu o piatră netidă şi frumoasă şi vârtoasă, răgluită pentru ca să nu lunece”⁵⁵.

O impresie nu mai mică asupra călătorului nostru a lăsat-o şi Vezuviul: „Iară mai gios de cetatea Neapolii este muntele Vezuviu, care neîncetat aruncă foc din pământ. Cât câte odată agiunge funinginea până la Neapole, care este în depărtare ca la 4 000 de stânjini (un leghiu) şi face mare cutremure de pământ”⁵⁶.

Amfilohie nu uită să amintească nici insulele din jurul Italiei: Corsica, Sardinia, Malta şi Sicilia, ultima reţinându-i atenţia cel mai mult: „Acest ostrov este cel mai mare decât toate ostroavele Mediteranului. Într-acest ostrov este muntele Etna (ori Mungibel), care munte neîncetat aruncă foc. Şi în 30 au 40 de ani răsuffă o grozăvie de foc atât de mare, cât face un groaznic cutremur şi urlet şi trăsnet, cât din oamenii ce să află mai pe aproape, mulţi de frică cad şi mor. Face un râu de foc curgătoriu, ca ceara topită, care ajuge până în mare. Şi după ce să aliniază să face o piatră niagră, atât de tare, cât cu greu o prinde şi ciocanul. Mulţi din cei vechi oameni, neştiind orânduiala firii, zic că-i gura iadului”⁵⁷.

Pe lângă cele spuse până aici, mai sunt amintite multe alte oraşe italiene, munţi şi râuri, sunt povestite diferite legende, se vorbeşte de bogăţiile fiecărei regiuni din Peninsula în parte, sunt date coordonatele geografice ale oraşelor şi regiunilor care au atras atenţia autorului. Este, putem spune, o descriere foarte amănunţită şi exactă, la nivelul cunoştinţelor din epocă, a întregii Italii şi a părţilor care o alcătuiesc.

Meritul principal al acestei traduceri-compilaţie a eruditului episcop de Hotin este însă acela al mării sale circulaţii. Nu trebuie să uităm că, în forma manuscrisă, ea a fost folosită drept manual şcolar, încă din 1778, la şcoala mănăstirii din Putna, iar în 1795 a fost tipărită la Iaşi, ceea ce i-a asigurat o difuzare mai largă în rândurile cititorilor de carte din Moldova, dar şi din întreg spaţiul românesc al acelei epoci. În acest fel lucrarea lui Amfilohie Hotinul este un foarte bun exemplu pentru lărgirea evidentă a orizonturilor culturii româneşti de

⁵³ *Ibidem*, p. 116–117.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 121.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 124–125.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 125.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 126–127.

la sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor, cultură orientată tot mai mult spre Occident, deci și spre Italia, de unde puteau fi dobândite acele cunoștințe noi, indispensabile proceselor de modernizare care deveneau tot mai rapide și mai profunde în întreg spațiul românesc.

Ultimul mare reprezentant al culturii române din Moldova care ne va reține atenția în acest studiu este Gheorghe Asachi (1788–1869). Născut în 1788 în ținutul Herța, într-o familie de origine transilvăneană⁵⁸, el a fost cel care a promovat ideea latină în Moldova, idee pe care a preluat-o de la Roma și din Italia, unde a petrecut, mai ales pentru studii, o perioadă de patru ani, între 1808 și 1812⁵⁹. Perioada petrecută de el în Italia poate fi considerată ca etapa hotărâtoare a formației sale spirituale, de o orientare predominant italianistă. Șederea sa în Italia a început cu o călătorie prin țară, el vizitând, rând pe rând, orașele Veneția, Padova, Ferrara, Bologna, Florența, Barberino, Siena, Viterbo, Roma, și Neapole. La Roma a aprofundat studiul culturii clasice și neoclase, al celei italiene în special, dar a urmărit cu interes întreaga cultură europeană. S-a ocupat, de asemenea, de artele plastice și de arheologie. Climatul politic existent în Italia — frământările ce pregăteau Risorgimento-ul — a contribuit la întărirea propriei sale conștiințe naționale. La Roma a avut posibilitatea să cunoască o serie de personalități politice și literare ale vremii, atât italieni cât și străini. Poeziile compuse în italiană, mai ales sonetul dedicat zborului aerostatic al doamnei Blanchard⁶⁰, sonet publicat în 1811, în „Giornale del Campidoglio”, îi aduc calitatea, din care Asachi va face un titlu de mândrie, de membru al Societății literare italiene, adică de „mădular Academiei de Roma”⁶¹. Întors în țară, Asachi este, până spre 1840, cel mai activ factor în stimularea și dezvoltarea culturii românești moderne, punând bazele învățământului superior în limba națională, ale presei și teatrului românesc, dezvoltând tipăriturile și grafica, contribuind prin propria sa creație la îmbogățirea literaturii române a epocii.

După trei ani petrecuți la Viena, Asachi ajunge la Roma, la 11 iunie 1808⁶², după ce trecuse prin Veneția, Padova, Ferrara, Bologna, Florența și alte câteva orașe italiene. Scopul călătoriei sale, o spune el însuși, era: „*il desiderio di attingere alla sorgente delle ricerche e l'amore per lo studio delle antiche*

⁵⁸ Ioan Neagoe, *Gheorghe Asachi. Viața, lucrările, scrierile sale și epoca în care a trăit. 1788–1869*, Piatra Neamț, 1882, p. 18; V. A. Urechia, *George Asachi*, București, 1890, p. 9; George Sorescu, *Gh. Asachi*, București, 1970, p. 25; *Dicționarul literaturii române...*, p. 55.

⁵⁹ C. Isopescu, *Il poeta romeno G. Asachi a Roma. 1808–1812*, estratto dagli *Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani*, aprilie 1928, VI, Roma, 1928; idem, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia (Contributo alla storia dei rapporti culturali tra l'Italia e la Romania nell'Ottocento)*, Livorno, 1930.

⁶⁰ Gheorghe Asachi, *In ocazia zborului aerostatic a madamei Blanchard întreprins la Roma, la 1811, când în ceri se vedea cometa cea mare*, în idem, *Opere*, vol. I, ediție critică și prefață de N. A. Ursu, *Versuri și teatru*, București, 1973, p. 64.

⁶¹ C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, p. 31.

⁶² B. A. R., ms. 3776; E. Lovinescu, *Gh. Asachi. Viața și opera sa*, București, 1927, p. 26; C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, p. 8; idem, *Il poeta romeno G. Asachi*, p. 5.

cose mi mossero nella prima età ad arrecarmi alla famosa città di Roma"⁶³. Apropierea de „cetatea eternă” și intrarea în oraș sunt descrise de tânărul moldovean cu mare emoție și admirație: „Acela carile din tinerețe s-au adăpat de învățăturile clasice a elinilor și romanilor cunoaște simțirile unui sfințit respect pentru toate relicviile (rămășiuri) acestor mari nații. Apropierea de străveche doamnă a lumii, de aceea de unde derază ființa și numele românilor, au aprins în inima me o nerostită nerăbdare (...). La această punte antică să unește drumul, asemenea antic, numit Via Flaminia, făcut la anul 196 înaintea lui Hs. de consulul Flaminus și care de atunci este pardosit cu mari lespezi în formă pentagonală, care drum, venind de la Romagna, trece pe la Roma pân la Brindizi, dincolo de Neapole. Călătorind în linie dreaptă pe această cale un milio italian (3 la 1 ceas), am intrat în Roma prin marea poartă numită *Del Popolo*, a poporului”⁶⁴.

Primul lucru pe care Asachi l-a vizitat la Roma a fost Columna lui Traian, monumentul întemeierii poporului român, cea mai clară dovadă peste secole a romanității sale. Descrierea pe care o face el Columnei, una dintre primele din literatura noastră, este în același timp exactă și emoționantă: „Între muntele Cvirinale și Capitolul (carile au fost Sionul romanilor) să înalță Colona lui Traian. Iată o privesc și cugetez! (...).

Senatul și poporul roman, întru cunoștiința însușirilor atât de lăudate a lui Traian, dorind ca a sa aducere aminte să fie de față la toate veacurile viitoare, au poruncit a i să înalță un monument, cel mai strălucit, în care să fie săpate toate faptele lui. Apolodor, arhitectul sau mai bine a zice istoriograful acestei noi sisteme de istorie, n-au voit a alege o coloană de ordin grecesc, deși sânt aceste mai împodobite, ce au întrebuițat ordinul (forma) Italiei, numit toscan (...).

Acea mai mare frumusață a colonei este istoria faptelor lui Traian săpate pe dinafară a colonei, tot în forma spirală, în asemănarea scării din lăuntru. Începând de gios, până sus, să văd 2 500 figuri săpate în basorelief; figurile, înalte de 2 1/2 palme, acele de la vârf sânt mai lămurit săpate.

Începând de la trecerea Dunării, să vede istorisirea expediției în Dacia, marșuri, arme, poștii militare, atacuri a romanilor, cetățuile, armele, straiile, munții dacienilor și toate epizodele unui asemenea război, încât acest lucru este acel mai adevărat portret a lucrărilor romane, și românul cu plăcere cunoaște aice unile din deprinderi și costumuri daciane care s-au păstrat în a sa patrie.

Frumusețea săpăturii acestui lucru este deopotrivă cu a Partenonului de la Atena și vrednic de un Fidias, încât au fost de model lui Rafael și Michel-Angelo, care sânt acii întâii artiști în lume”⁶⁵.

⁶³ Gh. Asachi, *Culegere de poezii*, Iași, II, pp. 4–5; C. Isopescu, *Il poeta romeno G. Asachi...*, p. 5.

⁶⁴ Gh. Asachi, *Extract din călătoria unui moldovean la Roma*, în idem, *Opere*, vol. II, ediție critică și prefață de N. A. Ursu, *Nuvele istorice. Varia*, București, 1981, p. 377–378.

⁶⁵ *Ibidem*, pp. 380–382. Acest text a fost publicat fără semnătură, sub titlul *Arhiologie*, în „Albina românească”, nr. 5, din 17 ianuarie 1837, pp. 23–26. După cât se pare, tot lui Gh. Asachi îi aparține și un alt articol în care este descrisă Columna lui Traian, publicat, fără semnătură, în *Almanah*, 1860, p. 101–104, cu titlul *Coloana Traiană la Roma*. Acest text este însoțit de o litografie care „înfățișează colona cu piața ei și resturile acelor colone, desemnate dupre natură la fața locului de maiorul Alexandru Asachi”.

Impresionat a fost Asachi și de catedrala Sfântul Petru căreia îi face o descriere la fel de exactă și de emoționantă: „Istoria despre această minunată zidire într-atâta aprind fantezia că omul ce o privește întâia oară parcă nu să împacă numai cu atâta și așteaptă a vedea urzirea fantaziei sale! Dar cu cât mai adeseori să cercetează cu atât mai mult să miră de o făptuire care într-un adevăr să pare a fi ieșită din mâna urieșilor! (...)”.

Intrând din minune în minune, călătorul vede pretutindene analoghia cea dreaptă a tuturor părților și deplina armonie; de pildă, îngerii carii țin vasuri cu agheazmă sămănă a fi mici, chiar de a lor vârstă, când în fapt îi întrec mult mărimea unui om înalt. Pe cât este mare această zidire, totuș mintea poate lesne cuprinde cu amăruntul frumusețile sale. Forma ei este o cruce, a căria lungimea este 672 palme de la ușa cea mare până la fundul tribunei unde este amvona Sf. Petru, iar în lărgime să numără 480 palme. Asupra panelii bisericii se află trasă de-a lung pe la mijloc o linie pe care sânt însămnate lungimile bisericilor celor mai mari a lumii, din care să vede că după Sf. Petru urmează în mărime biserica Sf. Pavel din Roma, apoi catedrala de la Milano, Sf. Sofia de la Constantinopoli și alte⁶⁶.

La 19 august 1808 Asachi a plecat în sudul Italiei. La Neapole a vizitat muzee, biblioteci, teatrul San Carlo, biserica San Gennaro, s-a urcat pe Vezuviu și a văzut Pompeiul⁶⁷. Întors, nu de mult timp, la Roma, începe să studieze istoria antică, să caute urmele de neșters ale glorioasei Rome, orașul de unde au venit o parte din strămoșii poporului său. Studiază, de asemenea, pictura și literatura italiană. Tasso, Dante, Petrarca, Ariosto, Chiabrera, Poliziano, Bembo și mulți alții îi devin familiari⁶⁸. A fost puternic influențat de Petrarca, din opera căruia a copiat numeroase balade și sonete⁶⁹ și a ajuns la concluzia, la fel ca și exponenții Școlii Ardelene, că dacii fuseseră complet exterminați, iar românii erau numai descendenții coloniștilor romani⁷⁰.

O influență importantă asupra lui Asachi a avut-o întâlnirea cu Bianca Milesi în atelierul de pictură al lui Michele Kekc. Avându-l ca profesor pe acesta el a putut studia cu pasiune pictura și a urmat, de asemenea, un curs de artă poetică cu abatele Tarengi di Roma⁷¹. Dar legătura sa cu Bianca i-a facilitat pătrunderea în cercurile artistice, literare și intelectuale italiene, dominate de sentimente patriotice și de ură împotriva dominației străine. Astfel se explică și

⁶⁶ Idem, *Biserica catedrală a Sfântului Petru la Roma. Din netipărita călătorie a unui moldovean în Italia*, în *ibidem*, II, p. 383–389.

⁶⁷ Idem, *Fragment din memoriile călătoriei unui român din 1808*, în *ibidem*, II, pp. 435–442. A fost publicat, fără semnătură, în *Adaos literar pentru dd. abonași la „Monitorul oficial a Moldovei”*, aprilie, Iași, 1861, p. 13–28.

⁶⁸ B.A.R., ms. 3 075, f. 64 r.; C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, pp. 26–28.

⁶⁹ B.A.R., ms. 3 075, f. 107 v., 108 r. și 111 r.

⁷⁰ C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, p. 32.

⁷¹ *Ibidem*, pp. 36–38; idem, *Il poeta romeno G. Asachi*, pp. 9–11; R. Ortiz, *Poeziile italiene ale lui Asachi în „Plaiuri românești”*, I, 1929, nr. 2, p. 51–52; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 33, n. 1; B.A.R., ms. 3 075, f. 142 v.

faptul că el a devenit un admirator necondiționat al poetului Vittorio Alfieri⁷² și că s-a ocupat îndeaproape nu numai de istoria veche a Romei, ci și de evenimentele politice contemporane ale orașului și ale Italiei: ocupația franceză, situația papei Pius VII, transportul capodoperelor italiene la Paris, intenția lui Napoleon de a lua chiar Columna lui Traian⁷³.

În 1812 Asachi, mânat de sentimente patriotice, a părăsit Roma la 22 iunie. A trecut prin Milano, Verona, Veneția, unde s-a îmbarcat pentru Constantinopol, iar apoi, prin Galați, a ajuns la Iași⁷⁴. Șederea sa în Italia, timp de patru ani, a avut o influență covârșitoare asupra formației sale intelectuale, artistice și politice. Se poate cu ușurință constata că aproape tot ce a gândit și întreprins Asachi mai târziu poartă pecetea studiilor sale umaniste făcute la Roma, care încununează, de fapt, pregătirea temeinică, mai ales în domeniul științelor, însușită la Lemberg și la Viena. El este primul român care, venind în contact nemijlocit cu cultura italiană, se entuziasmează la bogăția, frumusețea și superioritatea ei și devine un militant al dezvoltării culturii românești moderne în spirit italian. Orientarea aceasta italianistă pe care Asachi voia să o dea culturii și, îndeosebi, literaturii române, într-o perioadă în care ele începuseră să se dezvolte sub influența tot mai puternică a limbii și culturii franceze, explică în oarecare măsură neînțelegerea și respingerea operei lui literare de către contemporani și chiar de posteritate. Indiferent de aceasta, admirator nu numai al Italiei antice, dar și al celei contemporane cu el, Asachi a avut o contribuție de cea mai mare importanță pentru cunoașterea Italiei și a civilizației italiene în cultura română.

În concluzie la toate cele spuse până aici putem constata faptul că la cumpăna veacurilor XVIII și XIX Italia și italienii nu numai că erau foarte bine cunoscuți în cultura din Principatele Dunărene, dar, pentru o scurtă perioadă de timp, s-au transformat într-un adevărat model de modernizare pentru societatea românească. Dacă acest lucru nu s-a întâmplat este datorită formidabilei forțe de penetrare pe care au avut-o ideile revoluției franceze, datorită influenței covârșitoare pe care a avut-o cultura franceză asupra celei românești. Acest fapt nu diminuează însă cu nimic importanța pe care influența italiană a avut-o asupra începuturilor procesului de modernizare din Principatele Dunărene.

⁷² B.A.R., ms. 3075, f. 55 r.; C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, p. 52.

⁷³ C. Isopescu, *Il poeta Giorgio Asachi in Italia*, p. 53.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 76–80; *Il poeta romeno G. Asachi*, p. 19–22.

ROMÂNI ȘI ITALIENI ÎN TIMPUL REVOLUȚIEI DE LA 1848–1849

RALUCA TOMI

Valul revoluționar declanșat în 1789¹ reverberează prin replici de intensitate variabilă până în 1850. Este epoca „Revoluțiilor romantice” în care principiile: libertate, egalitate, fraternitate pătrund în zona central-europeană a continentului unde capătă o identitate transcendentă sferei politicului, cea națională.

„Națiunile fără istorie”, simple expresii geografice tind să se întrupeze în state de sine stătătoare, împotrivindu-se principiilor stabilite în ritm de menuet la Congresul din 1815: legitimismul și echilibrul european². Este cazul italienilor, maghiarilor, polonezilor, cehilor, boemilor, slavilor de sud, românilor care, găsindu-și lideri pe măsura idealurilor noi, vor făuri Sfânta Alianță a Popoarelor, alternativa generoasă a Sfintei Alianțe a Monarhiilor.

Asemenea celorlalte regiuni cuprinse de revoluție, pentru statele italiene³ perioada iunie 1846–august 1849⁴ a supus generația risorgimentală unui test inițiativ cu următoarele întrebări: sunt posibile reforme constituționale într-un spațiu în care dominația străină își împarte influența cu cea a regimurilor despotice⁵? Este posibilă independența Peninsulei? În ce condiții? Prin efort comun intern sau prin intervenție străină? Este posibilă înfăptuirea unei Italii unite sau o confederație în frunte cu Papa? Noul stat să fie monarhie sau republică?

Italia trăiește un timp al marilor experiențe. Ca într-un imens creuzet liderii politici amestecă rețete diverse, încercând să găsească soluția viabilă. Pentru îndepărtarea dominației austriece se încearcă varianta războiului de independență sub conducerea Casei de Savoia cu lozinca lansată de Carol-Albert: „Italia

¹ François Furet, *L'héritage de révolution française*, ed. II, Paris, 1989, p. 16–17.

² Jacques Godechot, *Les révolutions de 1848*, Paris, 1971, p. 40.

³ Viceregatul lombardo venețian, Regatul Sardiniei, Granducatul de Toscana, Ducatul de Massa și Carrara, Ducatul de Modena, Ducatul de Lucca, de Parma, de Piacenza și Guastolla, Regatul celor Două Sicilii, Statul Papal.

⁴ La 16 iunie 1846, episcopul de Spoleto și Imola, Giovanni Maria Mastai Ferretti este ales papa Pius IX, inițiatorul reformelor liberale în Statul papal: amnistia deținuților politici, libertatea presei etc.; în august 1849 capitulează Veneția.

⁵ Gruparea moderată al cărei reprezentant în Parlamentul subalpin va fi și C. B. Cavour susținea necesitatea reformelor înaintea războiului cu Austria — vezi Romeo Rosario, *Cavour e il suo tempo*, vol. II, Bari, 1984, p. 312.

fara da se⁶, iar după armistițiul de la Salsco apare ideea unei medieri anglo-franceze în conflictul cu Austria în cadrul unui congres european, unde monarhia habsburgică ispășită cu Principatele dunărene sau cu Bosnia să renunțe la regiunea lombardo-venetă⁷. La întrebarea stat unitar sau confederație de state răspunsul variază: Venetia și Lombardia se unesc într-o primă fază cu Piemontul⁸; Toscana se pronunță pentru unirea cu Roma republicană⁹. Soluția unei confederații atrage personalități ca Vincenzo Gioberti¹⁰, Papa Pius IX¹¹, Carlo Cattaneo, Angelo Brofferio¹², Lorenzo Valerio. Există chiar soluția siciliană ce viza desprinderea aproape totală de Regatul celor două Sicilii. În privința formei de guvernământ s-a oscilat între monarhii constituționale și republicii guvernate de triumviri.

Deziluzia provocată de declarația din 4 martie 1848 a lui Alphonse de Lamartine, ce făcea publică poziția de neimplicare a Franței republicane în sprijinirea guvernelor revoluționare¹³, politica precaută a Marii Britanii — gata să

⁶ Cesare Balbo în *Speranze d'Italia*, vede în Carol Albert spada Italiei în lupta contra Austriei, consolidează pozițiile susținătorilor „mitului sabaud” conform căruia Risorgimento este legat de istoria Piemontului — vezi Luigi Salvatorelli, *Pensiero ed azione del Risorgimento*, Torino, 1943, p. 40.

⁷ Saverio Cilibrizzi, *Storia parlamentare, politica e diplomatica d'Italia*, vol. I, Milano, 1923, p. 81.

⁸ În Milano guvernul provizoriu ia ființă în 22 martie 1848. Discuțiile privind relațiile cu Piemontul suscită opinii diverse: fie solicitarea intervenției franceze pentru eliberarea Italiei de Carol Albert și de austrieci, fie unirea cu Piemontul și constituirea unui stat liber. A câștigat a doua grupare: „votăm imediat unirea Provinciilor lombarde cu Statele sarde cu atât mai mult cu cât pe baza sufragiului universal va fi convocată în aceste state și în altele care se vor uni o adunare constituantă care să discute și să stabilească bazele și forma unei noi monarhii constituționale cu dinastia de Savoia” — Leopoldo Marchetti, 1848, *Il governo provvisorio della Lombardia*, 1948, p. 22–25.

Și în Venetia după proclamarea Republicii în 18 martie 1849 existau două opinii — unirea cu Lombardia și Piemontul și constituirea unui Regat al Lombardo-Veneției cu arhiducele Rainier, independent de Austria — Jacques Godechot, *op. cit.*, p. 120.

⁹ După plecarea Marelui Duce Leopold al II-lea la Gaeta în ianuarie 1849, Adunarea deputaților alege un triumvirat în frunte cu Guerazzi, Montanelli și Mazzini; în februarie se exprimă dorința de unire cu Republica romană — Giuseppe Beghelli, *La repubblica romana del 1849*, vol. I, Lodi, 1874, p. 175.

¹⁰ În 1843 apare la Bruxelles lucrarea sa *Del primato morale e civile degli italiani*, dedicată lui Silvio Pellico, în care sprijină ideea federației în frunte cu Papa.

¹¹ Sfătuit de Monsegniorul Corbuli-Bussi, Papa IX încearcă să realizeze o ligă vamală italiană. Eșuează datorită refuzului ducelui de Modena și a lui Carol Albert vezi Jacques Godechot, *op. cit.*, p. 210.

¹² Romeo Rosario, *op. cit.*, vol. II, p. 315.

¹³ În scrisoarea lui G. Mazzini către Georges Sand din Milano — 13 aprilie 1848 — se remarcă amar: „Ceea ce este dureros este că Franța republicană vine să pledeze la noi cauza federalismului monarhic”. Este cunoscută poziția ministrului de externe francez Bastide, care respingea alipirea Lombardiei la Piemont, susținând un stat federal italian — vezi G. Mazzini, *Epistolario*, vol. 20, Imola, 1930, nota de la pagina 117–118.

sprijine efortul reformator al principilor italieni pentru a contrabalansa influența franceză și austriacă în peninsula¹⁴, dar care se delimitează de radicalismul evenimentelor când este amenințat echilibrul european, lansând chiar ideea „imaturității statelor italiene în adoptarea instituțiilor liberale”¹⁵, precum și ostilitatea guvernelor austriac și rus¹⁶ au impus liderilor italieni conflucrarea cu spațiul central-oriental al Europei, ale cărei națiuni se aflau într-o efervescență renaștere spirituală și politică.

Configurația politică a „Europei de mâine” îi preocupă pe gânditorii italieni într-o perioadă când elita spirituală a continentului imagina planuri de stăvilire a panslavismului, regândind locul și rolul monarhiei habsburgice. Giuseppe Mazzini și Carlo Cattaneo se iluzionează visând lupta comună împotriva imperiilor despotice și constituirea unei federații de națiuni libere; Cesare Balbo, Camillo Benso Cavour, atrași în sfera abilelor jocuri diplomatice, sprijină ideea compensării Austriei cu teritorii din Europa răsăriteană în schimbul renunțării la regiunea lombardo-venetă. Astfel, regiunea delimitată de Marea Baltică, Vistula, Dunăre, Balcani devine în viziunea gânditorilor italieni un posibil partener politic.

Giuseppe Mazzini cu sensibilitatea-i vizionară, a intuit cel dintâi potența revoluționară a Europei centralo-orientale în articolul „Ungaria” apărut în 1833 în „Giovine Italia”. Îi revenea acestei țări rolul de a fi o stavilă împotriva slavismului, nucleu al unei federații de națiuni ce gravitau în jurul Dunării: Moldova, Valahia, Bulgaria, Serbia, Bosnia¹⁷. Continuă să scrie pe această temă în „Tânăra Elveție”, unde publică „Naționalitatea” și „Umanitate și patrie”, în care invită cititorul să se îndrepte spre Orient, unde popoarele luptau împotriva sultanului pentru slăbirea imperiului și întărirea spiritului republican. În „Revista republicană”, în celebrul studiu intitulat „Inițiativa revoluționară în Europa”, vedea declanșarea acțiunii în Orient, iar în articolul „Problema europeană”, apărut în 1847 în „Jurnalul popoarelor” arată cum românii din Bucovina, Transilvania și Banat și-au făcut simțită vocea, ca și italienii din zona lombardo-venetă și slavii din Imperiul habsburgic, impunându-se printr-o serie de opere literare și politice¹⁸. În același an, apare în „Lowe’s Edinburgh Magazine” articolul „On the slavonien

¹⁴ După ocuparea Ferrarei de către austrieci Palmesstron îl trimite în Italia pe lordul Minto pentru a-i încuraja pe Papă, Carol Albert și Marele Duce de Toscana să adopte reforme liberale — Saverio Cilibrizzi, *op. cit.*, vol. I, p. 73.

¹⁵ Ottavio Bariè, *I whigs e il problema italiana 1849–1856* în „Atti del XXXV Congresso del Risorgimento”, Roma, 1956 (editat în 1959), p. 105–107.

¹⁶ În aprilie 1848 se produce o ruptură în relațiile ruso-piemonteze, Emanuele d’Azeglio, reprezentantul sard la St. Petersburg revine în Torino. Nicolae I era iritat de atitudinea lui Carol Albert care în 1845 cu ocazia vizitei țarului în Piemont i-a promis să nu încurajeze instituțiile liberale. Vezi Giuseppe Berti, *Rusia e Piemonte nel 1849–1856*, în „Atti del XXXV Congresso del Risorgimento”, p. 119.

¹⁷ Angelo Tamborra, *Mazzini e l’Europa Orientale*, în „Il veltro” aug.-dec. 1973, p. 578–579.

¹⁸ Ștefan Delureanu, *I romeni nel pensiero e nei programmi d’azione di Mazzini*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, oct.-dec., 1985, p. 323–324.

national movement”, unde reia ideea din 1833, subliniind importanța inițiativei maghiare în unirea națiunilor dunărene împotriva curentelor panslaviste și austroslave.

Fondator al Tinerei Europe (1834), teoretician al alianței națiunilor asuprite, Mazzini conlucrează înainte de 1848 cu emigrația poloneză. După revoluție, sfera sa lărgindu-se, el constituie Comitetul Central Democratic European cu sediul la Londra.

Dintre personalitățile italiene atrase de proiectele ce legau problemele peninsulei de cele ale Europei central-orientale îi amintim pe Giovenalle Vegezzi-Ruscalla, cunoscut filoromân, ce dorea în anii revoluției constituirea unei confederații slave alături de cea latină și cea germană, membru al „Societății pentru emanciparea popoarelor slave”, fondată în martie 1848 la Paris¹⁹; Cesare Balbo care în 1844 punea problema unei confederații a statelor din Europa Orientală²⁰; Niccolo Tommaseo — născut la Sebenica pe coasta dalmată — va încuraja prin activitatea sa politică și scrierile postrevoluționare alianța italienilor cu maghiarii, slavii și românii; Lorenzo Valerio — deputat democrat în Parlamentul subalpin ex-călător în Transilvania, Banat, Bucovina, Basarabia în 1835²¹; Pacifico Valussi. Soarta naționalităților din imperiul austriac era cunoscută de Camillo Benso Cavour — ce frecventase în tinerețe cursurile lui Adam Mickiewicz²², la Paris care prin discursul său faimos din 20 octombrie 1848 profetizează disoluția monarhiei habsburgice, datorită „războiului raselor²³”. Însuși Carol Albert este atenționat în 1846 de către exilații din Lombardo-veneto ca în slăbirea Austriei să se sprijine pe boemi și moravi²⁴.

Percepția gânditorilor italieni devine realitate în martie 1848, când nordul peninsulei în frunte cu Milano, Veneția, Torino, se ridică împotriva Austriei²⁵. Astfel, emisari și reprezentanți diplomatici ai guvernului sard contactează la Paris, Frankfurt, Budapesta, Constantinopol lideri ai emigrației poloneze, maghiare, cehe, croate, române.

La Paris acționa pentru sensibilizarea guvernului și a opiniei publice consulul Brignole-Sole, iar Giuseppe Mazzini, prin Asociația Națională Italiană, înființată în martie 1848²⁶, își intensifică legăturile cu Adam Mickiewicz și Adam Czartoryski. Ultimul, premier și ministru de externe al unui stat încă iluzoriu, era încrezător în rolul statelor italiene în destrămarea Imperiului austriac. Trimișii

¹⁹ Giuseppe Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848-1849*, în „Archivio Storico Italiano”, nr. 2, 1972, p. 182.

²⁰ A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino, 1954, p. 351.

²¹ Lorenzo Valerio-Cardeggio 1835-1841, vol. I, Torino, 1989, p. 130-145.

²² G. Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia*, în „Atti del XLIV Congresso del Risorgimento”, Genova, 1974, p. 315-316.

²³ Saverio Cilibrizzi, *op. cit.*, vol. I, p. 85-86.

²⁴ Angelo Tamborra, *Iosef Václav Frič e l'Italia*, Roma, 1993, p. 36-37.

²⁵ În 26 martie 1848, Carol Albert trece Ticino, armata sardă fiind împărțită în două corpuri conduse de generalii Bova și De Sonnaz. Vor obține victorii la Goita, Monzambano, Valeggio, Pastrenga.

²⁶ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, p. 90.

săi speciali străbat Italia, implicându-se în organizarea militară a armatelor sarde, milaneze, venețiene. Ca reprezentant al său pe lângă Carol Albert îl trimite pe nepotul său, Ladislau Zamoyski²⁷. Adam Mickiewicz organizează o legiune poloneză ce apără Republica venețiană în vara lui 1848²⁸.

Reprezentantul Piemontului la Frankfurt era Antonio Gallenga²⁹, iar la Constantinopol Romualdo Tecco³⁰. Dacă primul se izbește de opacitatea Parlamentului german în problema naționalităților, Tecco, numit în 30 iunie 1848 „chargé d'affaire en titre”, se implică în activitatea emigrației poloneze din Constantinopol, sprijină realizarea unei cvadruple alianțe „italo-turco-slavo-maghiare”³¹ și constituirea legiunilor italiană, poloneză, română în cadrul armatei revoluționare maghiare.

Importanța spațiului maghiar este sesizată de premierul Statului Pontifical, Terenzio Mamiani care, într-o scrisoare din 20 aprilie 1848 adresată generalului Carlo Zucchi, vedea creșterea influenței italiene în Adriatică prin constituirea unei ligi comerciale și vamale între Italia, Dalmația, Ungaria, Transilvania și Croația³². Din partea lui Mamiani a plecat inițiativa de a trimite pe lângă guvernul maghiar un reprezentant al statului piemontez, toscan și roman în persoana baronului Ladislau Spleny³³. Guvernul de la Torino, angajat în războiul cu Austria, realizează, după șocul produs de declarația Papei din 29 aprilie, ce se desolidarizează de conflict³⁴, că elementul cel mai dinamic al naționalităților din cadrul imperiului îl reprezintă maghiarii. Astfel, Lorenzo Pareto, ministrul de externe sard primește favorabil memoriu din 25 iunie 1848 prezentat de Spleny, ce prefigura alianța militară italo-maghiară³⁵.

Mișcările revoluționare italiene sunt amplu prezentate în presa românească³⁶, constituind un exemplu în organizarea și declanșarea revoluției române. „Când vedem pe italieni în Torin, Genova, în Florența, în Pisa, în Livorno, în

²⁷ *Ibidem*, p. 82.

²⁸ G. Pierazzi, *op. cit.*, p. 321.

²⁹ Jacques Droz, *Le parlement de Frankfurt et la Question Nationale*, în „Atti del XLVI Congresso di Risorgimento”, p. 209.

³⁰ Romualdo Tecco se găsea din 1825 la Constantinopol; în 1827 era dragoman onorific și pleacă în Liban pentru a se perfecționa în limba arabă; în august 1847 mijlocește tratatul comercial sardo-turc — Guido Quazza, *La politica orientale nei dispacci del Tecco 1850–1856*, în „Rassegna Storica del Risorgimento”, nr. 4, 1961, p. 664–665.

³¹ S. Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848–1849*, p. 163.

³² Angelo Tamborra, *op. cit.*, p. 73.

³³ Guido Quazza, *La politica orientale balcanica del Regno Sardo nel 1848–1849 da documenti inediti* în „Rassegna Storica del Risorgimento”, 1948, p. 152.

³⁴ Saverio Cilibrizzi, *op. cit.*, p. 93.

³⁵ Se prevedea ca în caz de război cu Austria trupele maghiare din armata imperială să fie demobilizate; se garanta națiunii maghiare posesiunea teritoriului maritim din Dalmația; după sfârșirea războiului Piemontul trebuia să sprijine Ungaria împotriva panslavismului — vezi Guido Quazza, *op. cit.*, p. 152–153.

³⁶ Ecoul revoluțiilor italiene în presa română de la 1848–1849 constituie subiectul unui viitor articol.

Ferrara, în Bologna, în Roma, pretutindeni organizând gărzi naționale și proclamând libertatea și unitatea Italiei... când vedem pe Papa el însuși, declarându-se revoluționar și proclamând pentru întâiași dată sfânt pe pământ ceea ce în ceruri a fost totdeauna sfânt... Noi să nu credem, să nu mișcăm, să nu avem viață?"³⁷. Aceași idee este prezentă și în raportul consulului francez din Iași, Gueroult către Guizot din 22 februarie 1848, în care se descrie starea tensionată a Galiției și Moldovei, gata să se răscoale la „prima lovitură de tun care va fi trasă în Italia”³⁸.

Intensitatea tulburărilor revoluționare din spațiul românesc este percepută la Torino prin intermediul rapoartelor consulare trimise din Galați de Francesco Matheo — și Brăila — de către Francesco Parrodi, Bernardo Corradi și J. Carpenetti³⁹.

Marchizul Luigi Pareto — ministrul de externe sard — este înștiințat de Matheo, în rapoartele din 3 și 13 aprilie 1848, că „în Iași a avut loc o oarecare manifestație ostilă guvernului”⁴⁰, care a fost înăbușită cu promptitudine de către domnitorul Mihail Sturdza⁴¹. Periplul liderilor moldoveni arestați este descris cu amărăciune⁴², sentiment amplificat de sosirea la Iași a trupelor ruse conduse de generalul Duhamel⁴³.

Declanșarea revoluției din Țara Românească, acțiunea guvernului revoluționar de la București, reacțiile diplomației ruse, austriece și turce sunt atent redată în rapoartele consulare sarde. Matheo comunică în 29 iunie că „valahii vor să schimbe guvernul, să-l transforme pe principe într-un șef de republică”⁴⁴, iar Parrodi, în Brăila, arborează tricolorul italian⁴⁵, ținând discursuri antiaustriece, fapt ce-l irită pe Timoni, consulul imperial la București⁴⁶.

Consulul sard din Galați trimite la Torino copia noii constituții valahe⁴⁷, iar în raportul din 3 august 1848 sesizează similitudinile dintre comisarii de pro-

³⁷ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dimitrie Brățianu*, vol. I, 1933, p. 19–20.

³⁸ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, 1902, p. 139–140.

³⁹ Consulul Francesco Matheo a fost reprezentantul Regatului piemontez la Galați în perioada 26 aprilie 1845–28 iulie 1850 Francesco Parrodi a fost consul sard în Brăila din 15 septembrie 1845 până la 1 februarie 1848, devenind apoi viceconsul; Bernardo Corradi, consul la Brăila în perioada 1 februarie 1848–7 noiembrie 1849 iar J. Carpenetti viceconsul în același oraș de la 7 noiembrie 1849 la 25 mai 1853. Vezi lista consulilor și viceconsulilor sarzi și italieni, Arhiva M.A.E. — catalogul special.

⁴⁰ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 3 aprilie 1848, D.G.A.S., Microfilme Italia, rola 1, c. 648.

⁴¹ *Ibidem*, Galați, 13 aprilie 1848, rola 1, c. 652.

⁴² Matheo către Luigi Pareto, Galați, 21 mai 1848, în *ibidem*, c. 661.

⁴³ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 21 mai 1848, în *ibidem*, c. 692.

⁴⁴ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 29 iunie 1848, în *ibidem*, c. 721.

⁴⁵ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 6 iunie 1848, în *ibidem*, c. 718.

⁴⁶ Timoni către Secretariatul de Stat al Țării Românești, București, 19 iunie 1848, M.A.E., *Arhiva istorică*, vol. 77, f. 8.

⁴⁷ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 29 iunie 1848, în D.G.A.S., Microfilme Italia, rola 1, c. 722.

pagandă din Țara Românească și instituția omonimă din timpul primei Republici franceze⁴⁸.

Reprezentanții prințului Czartoryski din Constantinopol și din Principate devin în vara anului 1848 intermediarii revoluțiilor italiană și română. Ajuns în iunie în Constantinopol, Ion Ghica frecventează cercul emigrației poloneze ce gravita în jurul lui Mihail Czaikowski, persoană influentă, care îi facilitează contactele cu ambasadorul francez, generalul Aupick, cu cel sard, cu oficialitățile otomane⁴⁹. Reprezentantul guvernului revoluționar de la București devine un inițiat al „mișcării romanico-slaviste”, ale cărei obiective și șanse de reușită le discută cu baronul Tecco⁵⁰.

Într-un raport către Zamoyski, la Torino, Czaikowski îi recomandă, în vara lui 1848, să susțină pe lângă oamenii politici italieni apropierea față de români⁵¹.

În Principatele române, Czartoryski îi trimite pe Budkiewicz-Paul Blum, ce străbate Moldova, Bucovina, Țara Românească⁵², Transilvania; Vincent Budzynski-Biberstein — posibil organizator al unei agenții poloneze în București, în august 1848⁵³, iar la Iași pe Korsak și Terter⁵⁴. De o recomandare specială se bucură Zablocki, ce va deveni ofițer în armata generalului Gh. Magheru⁵⁵. Din partea Comitetului Central Polonez din Lemberg este trimis Henri Garski, în iulie 1848, ca reprezentant pe lângă guvernul provizoriu, iar dacă împrejurările îi vor fi favorabile, organizator al unei legiuni poloneze⁵⁶.

Situația monarhiei habsburgice în aprilie-iunie 1848 era critică. Soarta incertă a conflictului cu Piemontul, congresul slavilor desfășurat la Praga — unde se discută destinul european al Austriei⁵⁷ — determină cercurile politice vieneze să ia în calcul o nouă variantă: orientarea spre răsărit fie prin alegerea unui prinț austriac pe tronul unui stat format din Moldova, Valahia, Bosnia, Bulgaria și Serbia⁵⁸, fie prin compensarea sa cu Principatele române, în eventuali-

⁴⁸ Matheo către Luigi Pareto, Galați, 3 august 1848, în *ibidem*, c. 770.

⁴⁹ Ion Ghica, *Amintiri din pribegia de după 1848*, Craiova, 1888, p. 139–140.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 149.

⁵¹ Al. Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca Renașterii politice a României 1848–1878*, București, 1930, p. 18.

⁵² Marcel Handelsman, *Le Prince Czartoryski et la Roumaine 1834–1850*, Varșovia, 1933, p. 26–27.

⁵³ *Ibidem*, p. 32.

⁵⁴ Angelo Tamborra, *op. cit.*, p. 83.

⁵⁵ Scrisoarea din 22 aprilie 1848 a lui Ladislau Bystronowski către Nicolae Bălcescu, *Anul revoluționar 1848*, vol. I, p. 347–348.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 420.

⁵⁷ Congresul se desfășoară la Praga în 2–12 iunie și se conturează mai multe opțiuni în problema naționalităților slave din Imperiul austriac: František Palacki susține importanța statului austriac care „dacă nu ar fi existat trebuia creat în interiorul Europei și al umanității”. El propune crearea unui stat federal în care maghiarii, slavii și austriecii să se bucure de deplină egalitate. Reprezentanții polonezi susținuți de Mihail Bakunin doreau constituirea unui stat slav federalizat desprins de Austria — vezi Angelo Tamborra, *Josef Vaclav Frič e l'Italia*, p. 31–32.

⁵⁸ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, p. 324.

tatea pierderii regiunii lombardo-venete⁵⁹, constituindu-se un stat român aflat sub protecția Ungariei și supremația coroanei austriece⁶⁰. Apare ideea schimbului posesiuni italiene, gândit inițial de Cesare Balbo, apoi susținut temporar de Cavour ca una din variantele diplomației sarde până în 1866 pentru eliberarea Italiei de Nord.

Planurile de reorganizare a Europei central-orientale fie sub forma unor confederații, fie sub tutela Austriei (Frantisek Palacki) a Ungariei (Adam Czartoryski — varianta Ladislau Bystrzonowski), a Turciei (Mihail Czaikowski), formarea Statelor Unite ale Europei (Carlo Cattaneo) erau cunoscute liderilor români.

Ion Ghica, în memoriul din iunie 1848 adresat Misiunii franceze și Agențului prințului Czartoryski din Constantinopol, sublinia legătura dintre revoluțiile poloneză, sârbă, română care sprijinite de Franța și Turcia vor constitui pretextul unui război ruso-turc, ce va stăvili panslavismul. Prin dispariția Imperiului austriac se vor constitui regatul polon, statul român și cel sârb, ultimele două bucurându-se de o largă autonomie sub suzeranitatea otomană⁶¹.

Paralel, guvernul provizoriu din București încearcă prin misiunile lui D. Brătianu și Al. G. Golescu să stabilească contacte cu guvernul din Budapesta, discutând posibilitatea unei confederații între români, maghiari și polonezi, idee agreată de Franța republicană⁶². Discuțiile eșuează în vara lui 1848 datorită intoleranței liderilor maghiari față de problema naționalităților. Antrenat în tratative cu guvernele maghiar, austriac și francez, Al. G. Golescu se exprimă, în septembrie 1848: „Problema este totuși simplă: libertate pentru toți, egalitate pentru toți, iată deviza; unitate federativă și nu unitate maghiară, iată mijlocul; confederația tuturor naționalităților din Orient iată scopul”⁶³. Ideea este susținută și în fața lui Bastide, ministrul de externe francez, căruia emisarul român îi înfățișează posibilitatea „organizării unei confederații orientale printr-o intervenție oficială sau oficioasă, care va avea drept scop lichidarea diferendelor ce există între maghiari, cehi, croați, români”. Și — continuă același emisar — „să se ia drept bază și ca punct de pornire a acestei confederații cele două Imperii ale Austriei și Turciei, garantându-le integritatea fără a aduce atingere națiunilor care le compun”⁶⁴.

⁵⁹ Raportul lui Duclos, consulul Franței la Iași către Bastide, 11 iunie 1848, în *Anul 1848...*, vol. I, p. 521.

⁶⁰ *Anul 1848...*, vol. I, p. 484.

⁶¹ Memoriul lui Ion Ghica din iunie 1848, *Anul revoluționar*, vol. I, p. 645–646.

⁶² Al. G. Golescu, Note despre 1848 în Biblioteca Națională, fond Brătianu, PXLII/3 pagini 84–85.

⁶³ Scrisoarea din 18 septembrie 1848 din Paris către Ștefan C. Golescu în G. Fotino, *Din vremea Renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, vol. I, 1939, p. 189.

⁶⁴ Al. G. Golescu către Ion Voinescu II în 4 septembrie 1848 în *Anul revoluționar*, vol. IV, p. 197–200; vezi și Traian Ionescu, *Misiunea lui Al. G. Golescu la Paris în 1848*, în *Revista de Istorie*, 12, 1974, p. 1738.

Armata sardă, înfrântă în 25 iulie 1848 la Custozza, predă ștafeta rezistenței armate Republicii venețiene în sprijinul căreia sosesc legiunea polonă și cea maghiară condusă de generalul Winkler⁶⁵.

În toamna lui 1848, guvernul francez și cel englez își oferă medierea în diferendul sardo-austriac, propunând organizarea unei conferințe cu sediul la Münster sau Frankfurt. Revoluționarii români aflați în emigrație sesizează oportunitatea rezolvării problemei românești în legătură cu cea italiană în cadrul proiectatei conferințe. Cei care se implică sunt Ioan Trifu Maiorescu, la Frankfurt, Al. G. Golescu, la Paris și Frankfurt, Ion Ghica, la Constantinopol.

Într-o scrisoare către Al. G. Golescu din 9–10 septembrie, Maiorescu denunță ajutorul dat Austriei de Rusia pentru înăbușirea revoluțiilor din statele italiene „ca să-i rămână mână liberă către Turcia, iar pentru viitor, ca nu cumva Austria, pierzând Italia să caute recompensă la Dunărea de Jos”⁶⁶. Cei doi reprezentanți ai revoluției române din Paris și Frankfurt se impulsionează reciproc pentru „a negocia cauza României à propos de treaba Italiei”⁶⁷. Maiorescu discută cu Schmerling, ministru de externe austriac și cu Gagern, președintele Parlamentului din Frankfurt, susținând ideea unei României unite cu un principe de Habsburg sub suzeranitatea Germaniei⁶⁸. Memoriul său din 17 septembrie adresat Parlamentului din Frankfurt reia pe larg argumentația⁶⁹. La 5 noiembrie 1848, Ion Ghica îi scrie lui Al. G. Golescu: „Ideea de a fi sub Austria ca suzerană, având însă cabinet și parlament național mi-ar plăcea destul fiindcă am face un trup cu Banatul, Transilvania și Bucovina, parcă am fi mai aproape de țelul dorit”⁷⁰.

Intensificarea conflictului maghiaro-austriac tensionează dezbaterile din Parlamentul subalpin pus în fața dilemei: continuarea conflictului sau acceptarea medierii anglo-franceze. Democrații în frunte cu Antonio Brofferio și Lorenzo Valerio sunt sprijiniți în atitudinea lor favorabilă războiului de guvernul Gioberti numit în 15 decembrie 1848. Premierul este adeptul federalismului și susținător al alianței cu naționalitățile Europei central-orientale. Era sprijinit în politica sa de cei doi reprezentanți diplomatici din Paris — Brignole Sole și din Constantinopol — Tecco.

⁶⁵ Al. Marcu, *op. cit.*, p. 145.

⁶⁶ *Anul revoluționar*, vol. IV, p. 277.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Aceeași scrisoare din 14 septembrie 1848, *Anul revoluționar*, vol. IV, p. 358. În scrisoarea din 28 septembrie Maiorescu îi spunea: „Aici se vorbește că conferința pentru Italia se va ține ori la Münster ori la Frankfurt. Bagă și tu în capul ministrului de acolo ceea ce am băgat eu aici. Mai întâi cere mijlocirea Franței, apoi popularizează ideea de a lega cauza noastră (de) în a Italiei”, *Anul revoluționar*, vol. IV, p. 590.

⁶⁹ B.A.R. Manuscrise românești nr. 1 058, file 156–160.

⁷⁰ Ion Ghica, *Opere*, vol. VI, București, 1988, p. 15–22. În 17 decembrie 1848 Al. G. Golescu îi scrie lui Ion Ghica: „Eu m-am înțeles cu Maiorescu și cu Ministrul din Frankfurt ca să nu facem o conferință diplomatică pentru cauza Principatelor între Franța, Anglia. Încurcătura cauzei Italiei poate să aducă la iveală cauza Principatelor și deschiderea unui congres ca să puie termen la această cestiune”. Vezi *Anul revoluționar*, vol. V, p. 663.

Emisari oficiali ai guvernului contactează Budapesta, Belgrad, străbat spațiul românesc. Giuseppe Carosini, comerciant sard, aflat în slujba revoluției maghiare este trimis de Kossuth la Torino, de unde pleacă în Balcani împreună cu locotenentul Alessandro Monti⁷¹. Ultimul este însărcinat, la 27 decembrie 1848, de Gioberti să obțină reconcilierea între slavi, maghiari și români⁷². Marcello Cernutti, numit consul sard la Belgrad la sugestia lui Tecco, sosește în martie 1849 în capitala Serbiei și caută să-l convingă pe Alexandru Karagheorghie și premierul Garașanin de viabilitatea alianței cu Budapesta⁷³.

Paralel, în Torino democrații sensibilizează opinia publică, în parlament, în presă pentru reluarea războiului în alianță cu maghiarii, slavii, românii. Ideea este prezentă în comentariul răspunsului la mesajul tronului făcut de Lorenzo Valerio la 1 martie 1849 și în articolele apărute sub semnătura aceluiași în „Concordia” în numerele din 19 februarie, 22 și 24 martie⁷⁴. Pacifico Valussi scria în publicația venețiană „Precursore” din 11 ianuarie 1849 despre existența în cadrul monarhiei a 5 milioane de maghiari, 4 milioane de polonezi, 4 milioane de cehi, cinci milioane de români, șase milioane de slavi meridionali, care unindu-se într-o ligă politico-comercială ar putea rezista în fața agresiunii ruse sau germane⁷⁵.

Din inițiativa lui Lorenzo Valerio în 7 martie 1849 se înființează în Torino „Societatea pentru alianța italo-slavă” al cărei scop era de a strânge legăturile dintre slavi, maghiari, italieni, polonezi și „moldo-valahi, care au origini comune cu italienii și aceleași interese cu maghiarii și slavii să lupte pentru cauza comună”⁷⁶. Printre primii care aderă este și baronul Spleny, reprezentantul oficial al guvernului maghiar în Piemont iar Giuseppe Mazzini află de existența societății de la Valerio care fusese trimis în misiune pe lângă republica română⁷⁷.

Pregătirea războiului cu Austria explică atenția diplomației sarde pentru zona strategică a Dunării de Jos la începutul anului 1849. Rapoartele consulului Matheo abundă în informații militare despre intervenția rusă — „generalul rus Lüders a pătruns în Transilvania prin Făgăraș”⁷⁸, „25 000 de ruși din Moldova

⁷¹ Giuseppe Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848-1849*, p. 225-226.

⁷² Gioberti îl atenționează pe Al. Monti să trateze cu delicatețe conflictul maghiaro-român amintindu-le „populațiilor valahe originea lor latină” pentru a nu provoca reacții din partea turcilor și rușilor. Guido Quazza, *La politica orientale e balcanica del Regno Sardo nel 1848-1849*, p. 159.

⁷³ Giuseppe Pierazzi, *op. cit.*, p. 225.

⁷⁴ A. Tamborra, *op. cit.*, p. 354.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 535-534.

⁷⁶ „Lo scopo della società è quello di procurare l'amore fraterno ed attivo fra gli italiani e gli slavi per l'indipendenza e la prosperità di ambedue queste nazioni è perché si stringono fra gli slavi e i magiari, quelle stesse amichevole relazioni che esistono fra magiari e italiani e fra ambedue nazioni e la Polonia. La società dare mano anche i moldo-valachi, i quali hanno comuni le origini coi popoli italici egli interessi coi magiari e slavi concorrono alla scopo comune” Statutul „Societății pentru alianța italo-slavă” în B.A.R. — Arhiva Ion Ghica, Mapa VI, f. 47-48.

⁷⁷ G. Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia* p. 333.

⁷⁸ Matheo către V. Gioberti, Galați, 29 ianuarie 1849, în D.G.A.S. Microfilme Italia, rola 4, c. 217.

se îndreaptă spre București prin Bârlad și Focșani”⁷⁹ – și riposta armatei revoluționare maghiare: „patru coloane de trupe ungurești au intrat în Moldova prin pasul Ghimeș, după ce au distrus în întregime un corp de 2 000 de ruși. Staționează în Ocna, Neamț, Piatra și Onești 20 000 de oameni conduși de generalul Bem. Cartierul său general este la Onești și de aici a dat o proclamație către moldoveni”⁸⁰.

Atent la realitățile militare din zona moldo-valahă, unde se profila alianța ruso-austriacă împotriva revoluției maghiare, fapt ce ar fi pus în dificultate ofensiva piemonteză, Matheo trimite M.A.E. de la Torino, în 22 februarie 1849, un amplu raport în care analizează revoluția de la 1848 din Țările Române și cauzele înăbușirii ei în contextul relațiilor ruso-turce⁸¹. Ineditul studiu istoric, demografic, etnografic, subliniază influența nefastă a Rusiei asupra evoluției politice și a statutului juridic internațional al Moldovei și Țării Românești în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Conform datelor din raport, populația românească era astfel împărțită: 2 900 000 locuitori în Valahia, 1 450 000 în Moldova, 460 000 în Basarabia, 350 000 în Bucovina. Despre Transilvania se afirmă că fusese „fosta Dacie Traiană” și a devenit „o Românie mică prin religie, limbă, tendințe politice, prin numărul și influența valahilor”. Raportul încheie profetic „un sceptru ereditar al unui Principe ales pentru Moldo-Valahia ar constitui un regat, centru puternic de atracție pentru Bucovina, Basarabia și chiar Transilvania”⁸².

În primele luni ale anului 1849 românii speră în alianța inițiată de Piemont, gândind că înfrângerea Austriei în statele italiene va relansa mișcarea revoluționară din Principatele române. Ion Ghica, aflat „în relațiuni bune cu mai mulți din italienii influenți” din Constantinopol, se implică în planurile urzite la Torino. În ianuarie 1849, conștient că românii trebuie să-și afirme idealurile pe câmpul de luptă, le scrie lui Al. G. Golescu (Paris) și N. Bălcescu (Belgrad) despre necesitatea organizării unui corp de armată în frunte cu generalul Gheorghe Magheru pentru „a se bate oriunde în Italia”⁸³, „unde mi se pare războiul neapărat. Am vorbit într-aceasta pricină cu un om care ar putea să înlesnească pasajul de aici până la Genova”⁸⁴.

⁷⁹ Ibidem, Galați 1 februarie 1849, c. 228.

⁸⁰ Ibidem, Galați, 28 iulie 1849, c. 521.

⁸¹ Ibidem, Galați, 22 februarie 1849, c. 768–797. Lipsa de spațiu ne împiedică să redăm raportul în anexă. Vom prezenta ideile principale ale celor cinci capitole ale sale. Primul capitol este dedicat revoluției de la 1848 din Țara Românească: desfășurarea sa, impactul facil al ideilor democratice liberale în rândul meșteșugarilor și țăranilor, persistența privilegiilor economice, fiscale, politice ale boierimii. În următorul capitol sunt prezentate pretențiile Greciei asupra Thesaliei, Epirului și Macedoniei, pretenții sprijinite de Rusia. În capitolele III și IV se prezintă evoluția instaurării protectoratului rus în Principate și efectul ei în relațiile ruso-turce. În final se accentuează asupra alianței militare ruso-austriece împotriva revoluției maghiare și a brutalității intervenției țariste în lichidarea revoluțiilor din Europa centro-orientală.

⁸² Ibidem, c. 795–797.

⁸³ Ion Ghica către Al. G. Golescu, 6 ianuarie 1849 în Ion Ghica, *Opere*, vol. VI, p. 33.

⁸⁴ Ion Ghica către Nicolae Bălcescu, 10 ianuarie 1849, în B.A.R. Corespondență Ion Ghica, S 34(1)DCXII.

Încurajat de baronul Tecco, Ion Ghica plănuia realizarea uttei înțelegeri cu liderii din Ungaria, Transilvania, Banat, Bucovina, Italia, Polonia, Germania, editarea unei publicații care să sprijine lupta naționalităților⁸⁵. Cunoștea existența „Societății italo-slave” din scrisoarea primită de la Al. G. Golescu, datată Paris, 17 martie 1849 în care era înștiințat că: o societate s-a fondat la Torino sub numele de „Societatea pentru alianța italo-slavă”. Ea proclamă alianța italienilor cu croații, maghiarii și românii (moldo-vlahii, basarabeni, transilvănenii, bucovinenii)⁸⁶.

În martie-aprilie 1849, coaliția conservatoare austro-rusă se pregătește pentru ofensivă. Constituția imperială din 4 martie încălca drepturile de autonomie politică a naționalităților, mergându-se pe linia unui stat centralizat a cărei limbă oficială era germană; înfrângerea armatei sarde la Novara (23 martie) semnifică renunțarea oficială a Piemontului la sprijinirea alianței antihabsburgice; trupele franceze ale generalului Oudinot asediază Roma republicană; Convenția ruso-turcă de la Balta Liman reconfirmă influența rusă în Principate.

Ofensiva monarhică presează liderii revoluțiilor europene să găsească soluții pentru salvarea revoluției maghiare, acționând pe două planuri complementare: cel politico-diplomatic, — de reconciliere a maghiarilor cu slavii și românii; cel militar — organizarea de legiuni poloneze, române, italiene conduse de ofițeri polonezi, în cadrul armatei maghiare.

În martie-mai 1849, la Paris, au loc întruniri la reședințele lui Adam Mickiewicz și Adam Czartoryski frecventate de Niccolo Tommaseo — reprezentantul Republicii venețiene; Lodovico Frappoli, milanez, L. Teleki — reprezentantul guvernului maghiar în Franța, Szavardy — secretarul legației maghiare din Paris, A. T. Brlici — emisarul banului Jelacici pe lângă Ludovic Napoleon; românii Al. G. Golescu, C. A. Rosetti, frații Brătianu⁸⁷.

În 18 mai 1849 se desfășoară o conferință la hotel Lambert din Paris unde participă: Adam Czartoryski, Szavardy, L. Teleki, Pulszki — reprezentantul guvernului maghiar în Anglia, Rieger — deputat ceh în dieta liberală a Imperiului. S-au discutat posibilele concesii pentru realizarea păcii interne în Ungaria și realizarea alianței antiaustriece și antiruse. Protocolul încheiat prevedea ca slavii din Boemia, Moravia, Silezia, Galiția să formeze în jurul Ungariei un stat federal; croații, sârbii din Voievodina, români din Transilvania și Banat să aibă autonomie politică și să fie legați de coroana maghiară prin legături federale; italienii și germanii au libertatea să constituie state naționale⁸⁸.

Protocolul de la Paris va forma baza discuțiilor dintre N. Bălcescu, C. Bolliac și oficialitățile maghiare, în mai-iulie 1849 de la Pesta, Debretin. În corespondența dintre Ion Ghica și N. Bălcescu apare ideea unei confederații „între Ungaria, Valahia Mare, Valahia Mică, Banat și Transilvania pe baza protocolului

⁸⁵ Ion Ghica, *Amintiri din pribegia de la 1848*, p. 71.

⁸⁶ Al. G. Golescu către Ion Ghica, Paris 17 martie 1849 în B.A.R. Corespondență Al. G. Golescu S 24(4)/DCXV.

⁸⁷ N. P. Smochină, *Les émigrés roumains à Paris 1850-1856*, Paris, 1933 p. 11.

⁸⁸ Giuseppe Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848-1849*, p. 240.

de la Paris și să putem aduce pe sultanul a primi cu condiția de a i se da Crimeea”⁸⁹. Emisarii români sunt sprijiniți în anevoioasele tratative de generalul Henryk Dembinski și contele Ladislau Bystronowski, ce condiționau ajutorul militar maghiar de recunoașterea naționalităților slave și română.

Tratativele de la Debrețin sunt secundate în plan militar de rezistența generalului Iosif Bem în Transilvania, de proiectarea unei diversiuni maghiarovenetiene în Adriatică pregătită de emisarii lui Kossuth: Horhy (Roma), Bratic (Veneția) și Browne (Torino)⁹⁰. Pe baza convenției dintre guvernul revoluționar maghiar și Daniele Manin, la 31 mai/1 iunie 1849, L. Kossuth trebuia să treacă cu armata prin Fiume și Trieste și să elibereze Veneția⁹¹. În ajutorul trupelor maghiare se încearcă și se reușește parțial constituirea legiunilor poloneză, italiană și română.

Ion Ghica obține acordul ambasadorului englez și a guvernului otoman pentru formarea unei legiuni române. S-a decis ca voluntarii să plece spre Ungaria în grupuri mici la 10 zile distanță unul de celălalt. Primului grup, format din Nicolae Bălcescu și Ion Bălăceanu, i se alătură ofițerul Al. Monti⁹², însărcinat de Tecco să organizeze legiunea italiană, în pofida instrucțiunilor primite de la premierul piemontez Gabriel de Lounay de încheiere a misiunii balcanice, marchizul Migliorati, atașat al legăției italiene, contele polonez Ilinski, devenit Skinder pașa, care era și conducătorul expediției⁹³. Au părăsit Constantinopolul la începutul lui aprilie 1849, au trecut prin Belgrad, unde s-au întâlnit cu Alexandru Manu, Duilie și Costiescu și apoi, prin Banat, au ajuns în Ungaria. Drumul plin de peripeții este relatat de Nicolae Bălcescu lui Ion Ghica în scrisoarea de la Panciova din 12 mai 1849⁹⁴.

Soarta legiunii române depindea de rezultatul tratativelor de la Pesta și Drebețin. În timp ce Nicolae Bălcescu discuta cu L. Kossuth și Casimir Bathyani condițiile de organizare a acesteia, Ion Ghica încheie un contract cu Adam

⁸⁹ Ion Ghica către Nicolae Bălcescu, Constantinopol iulie 1849 în Ion Ghica, *Opere*, vol. VI, p. 590–591 vezi și scrisoarea lui N. Bălcescu către Ion Ghica din Debrețin în 3 iunie 1849 în Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. IV – *Correspondență*, București, 1964, p. 180.

⁹⁰ Attilio Depoli, *Piemonte, magiari e slavi dopo i moti di Viena* în „Atti del XXXV Congresso del Risorgimento” p. 205.

⁹¹ Idem, *L'ultima missione diplomatica di Tommaso Gar*, în „Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico”, p. 62–64.

⁹² Al. Monti în februarie 1849 a avut două tentative de trecere a Dunării. În ultima a fost prizonierul rușilor în Craiova, fiind eliberat deoarece nu i s-a putut stabili identitatea. Se întoarce la Constantinopol de unde va porni alături de grupul românilor la începutul lui aprilie 1849 spre Ungaria. Giuseppe Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848–1849*, p. 226–227.

⁹³ Ion Bălăceanu, *Souvenirs politiques et diplomatiques 1848–1903*, B.A.R. — *Arhiva Ion Bălăceanu*, mss. 1, p. 20–21.

⁹⁴ „Un minut ne-am socotit pierduți. Lui Monti a vrut să-i vie leșin. La cel dintâi post, când abordarăm (căci am venit cu luntrea pe Dunăre) ne pomenirăm cu mai multe puști ochite spre noi... Monti împreună cu altul a plecat la Debrețin și Pesta unde va găsi guvernul unguresc. Il va jeter dans la balance des destins de la Hongrie, le poids de son épée italienne”. Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. IV, *Correspondență*, p. 166.

Czartoryski prin care trei ofițeri polonezi – Iakobonski, Solokonski și Wysoski – urmau să organizeze voluntarii români⁹⁵.

În vara lui 1849 spațiul românesc dintre Carpați și Dunăre era un coridor de trecere a emigranților polonezi și italieni ce doreau să se angajeze în slujba revoluției maghiare. Vânătoarea declanșată de Austria și Rusia vizează direct Principatele române, iar consulii din București și Iași fac presiuni asupra domnilor și ministerelor de externe pentru supravegherea atentă a suspecților⁹⁶.

În pofida dificultăților financiare, legiunea italiană ființează din iunie 1849, distingându-se în luptele din jurul Timișoarei⁹⁷. După capitularea de la Șiria, se va retrage la Vidin. La 4 martie 1850, legionarii italieni debarcă la Cagliari, primiți de generalul Alberto de Lammarmora⁹⁸.

Generațiile risorgimentale din spațiul românesc și cel italian se descoperă și se cunosc în tumultul revoluției de la 1848–1849. Este ceea ce se subliniază în studiul de față care evidențiază consistența relațiilor dintre cele două centre revoluționare, implicarea reciprocă în planurile de emancipare națională și de regândire a statu-quo-ului european.

⁹⁵ În contractul încheiat la 1 iulie 1849 se specifică: Iakobonski a servit în Italia în legiunea polono-lombardă în 1848 în prima campanie și în legiunea polono-română în 1849; Solakonski a fost sublocotenent în legiunea polono-lombardă în campania din Italia; Wysoski — sublocotenent de artilerie în Veneția — B.A.R. *Arhiva N. Bălcescu*, mss. 131, f. 296.

⁹⁶ În 24 martie 1849, ministrul de interne al Moldovei alcătuiește o listă de cinci suspecți polonezi care aveau drept scop „a se pune în relație cu insurgenții unguri”. *Documente privind anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1960, p. 380–381.

⁹⁷ Al. Marcu, *O legiune italiană în Transilvania 1849*, Cluj, 1935, p. 18.

⁹⁸ Giuseppe Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-iugoslavi 1848–1849*, p. 164.

PROIECTE DE MODIFICARE A LEGISLAȚIEI ȘCOLARE SUB DOMNIA LUI CAROL I (1866–1871)

NICOLAE ISAR

Unul din fruntașii radicali care au pregătit actul din 11/23 februarie 1866¹, luând conducerea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice în cadrul primului minister constituit după abdicarea lui Al. I. Cuza, C. A. Rosetti, în calitate de ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, nu numai că nu a mers pe linia suspendării legii din 1864, elaborată sub domnitorul Unirii, ci, dimpotrivă, a acționat cu vigoare în direcția aplicării ei².

Din primele zile ale instalării sale la minister, fruntașul liberal radical a trecut la măsuri de organizare a învățământului care se înscriau pe linia concepției sale democratice privind ridicarea celor mulți prin școală și cultură. De la 18 februarie 1866, când lua decizia de destituire a directoarelor școlilor centrale de fete din Iași și București, ca necorespunzătoare îndatoririlor care li se impuneau³, noul ministru își dovedea hotărârea de a merge pe linia aplicării legii recent intrată în vigoare. Cum era firesc, atenția lui s-a îndreptat de la început în direcția aplicării prevederilor legii privind obligativitatea învățământului primar. Astfel, la 14 martie 1866, el a lansat prima circulară către primarii comunelor rurale, cerându-le să depună toate eforturile pentru ca în satele lor să se deschidă școli, încât „să nu rămâie nici o comună fără de școală și nici un băiețan sau copil fără de știință de sântă carte”⁴.

Pentru a cunoaște starea școlilor din București și din provincie, ministrul cere autorităților școlare rapoarte amănunțite și dispune apoi luarea de măsuri corespunzătoare pentru amenajarea localurilor de școli⁵. În zelul lui patriotic, cum se știe, C. A. Rosetti s-a adresat printr-o circulară și marilor proprietari, solicitându-i să-și aducă sprijinul material la deschiderea de noi școli sătești, să sprijine opera de luminare a țaranului care era, spune el, „temelia țării, națiunea română în întregimea ei”⁶.

¹ Asupra împrejurărilor care au dus la demisia domnitorului Unirii Principatelor, între altele, vezi Gr. Chiriță, *Preludiile și cauzele căderii lui Cuza-Vodă*, în „Revista de istorie”, 1976, nr. 3.

² Vezi N. Isar, *Activitatea lui C. A. Rosetti, ca ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice în 1866*, în „Revista de istorie”, 19 (1966), nr. 6, p. 1 179–1 190.

³ Cf. „Monitorul oficial”, nr. 46, din 27 febr./11 martie 1866, p. 82.

⁴ Cf. „Românul” din 11 martie 1866, p. 82.

⁵ Vezi, de pildă, „Monitorul Oficial”, nr. 77 din 9/21 aprilie 1866, p. 342.

⁶ Idem, nr. 79 din 12/24 aprilie 1866, p. 349–350.

În vederea aplicării dispozițiilor legii privind obligativitatea învățământului primar, sesizând lacunele legii privind pregătirea învățătorilor⁷, C. A. Rosetti propunea înființarea unei mari școli pedagogice în București, ai cărei absolvenți urmau să constituie „primul batalion sacru al luminei și al luptei pentru organizarea școalelor primarii”⁸; de asemenea, printr-o adresă din 25 mai 1866*, el cerea Consiliului permanent al instrucțiunii aplicarea articolului din lege care prevedea ca, în orașele unde existau mai multe școli primare, una din ele să fie transformată în școală primară normală⁹.

Într-un mod utopic, ministrul radical liberal spera ca până în toamna anului școlar următor fiecare comună rurală să aibă școala sa, în acest sens mobilizând pe institutori, apelând din nou la primarii comunelor rurale ș.a. Condamnând „nepăsarea” și „uitarea de datorie” a autorităților locale¹⁰, la 14 mai 1866, printr-o adresă, el le cerea să raporteze de urgență ministrului asupra măsurilor luate pentru ca, odată cu începerea anului școlar 1866–1867, toți copiii în vârstă de opt ani să urmeze școala, în conformitate cu dispozițiile legii; totodată, el le cerea să ia măsuri hotărâte pentru popularizarea dispozițiilor legii din 1864 privind obligativitatea învățământului primar, „prin pacarde, prin foi publice, prin batere de darabană”¹¹. În același scop, el se adresa și prefectilor de județ, plângându-se că circularele sale către primari și proprietari rămăseseră fără ecou; cerea acestora, deci, implicarea hotărâtă în această acțiune patriotică de pregătire a școlilor primare până la începutul anului școlar următor, sperând că măcar aceștia se vor „întrece” în luarea de măsuri „pentru instrucțiunea și educațiunea poporului din județele respective”¹².

La insistențele ministrului, au fost activați într-o oarecare măsură oamenii de școală, la minister fiind trimise numeroase rapoarte privind situația școlilor existente și numărul de elevi care urmau să le frecventeze, începând cu toamna anului 1866, în conformitate cu dispozițiile legii¹³: dar asigurarea bazei materiale a învățământului primar nu putea să fie în nici un caz opera exclusivă a învățătorilor și ministrul publica în „Monitorul Oficial” aceste rapoarte trimise de la sate, care scoteau în evidență, ele însele, „indiferența și nepăsarea din toate părțile pentru școalele publice”, cum se exprima unul dintre aceste rapoarte¹⁴.

⁷ Cum se știe, într-adevăr, una din deficiențele importante ale legii din 1864 era lipsa prevederilor privind pregătirea învățătorilor prin școli pedagogice. Vezi, în acest sens, I. Popescu-Teiușan, *Contribuții la studiul legislației școlare românești. Legea instrucțiunii publice din 1864*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1963, p. 78–80, 90.

⁸ „Monitorul oficial”, nr. 93 din 29 apr./11 mai 1866, p. 407.

* Precizăm că folosim în text stilul calendaristic al epocii (st. vechi).

⁹ *Ibidem*, nr. 113 din 26 mai/7 iunie 1866, p. 407.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 107 din 18/30 mai 1866, p. 473.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, nr. 109 din 20 mai/1 iunie 1866, p. 483.

¹³ Vezi la Arh. St. Buc., Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 493/1866, numeroase rapoarte cuprinzând astfel de situații.

¹⁴ *Idem*, dosar 512/1866, f. 43.

Energicul ministru a luat și alte măsuri pentru organizarea și dezvoltarea învățământului — nu numai primar, ci și liceal sau universitar — la care nu ne putem opri aici¹⁵. Între altele, să amintim doar de inițiativele sale în privința organizării concursurilor între elevii diferitelor școli, în vederea creării unei stări de emulație¹⁶, în privința organizării sistemului de inspecție și altele. În mod deosebit ar fi de menționat aici inițiativa lui C. A. Rosetti — prima de acest gen a unui ministru al învățământului — de organizare a unui învățământ seral și de duminică, vizând lichidarea analfabetismului¹⁷. De asemenea, pe de altă parte, sesizând o altă lacună a legii din 1864¹⁸, pornind de la ideea că școlile nu trebuie să fie „pepinier de candidați la bugetul statului”, el sublinia necesitatea înființării de școli profesionale, de meserii și agricultură în toate județele țării¹⁹.

Pledând, în general, pentru orientarea învățământului românesc — inclusiv a învățământului superior — în direcția practică, într-o adresă către Consiliul permanent al instrucțiunii publice, din luna mai 1866, el arăta: „Să nu mărginim școalele noastre superioare la învățatură teoretică, ci să dăm acestei învățături o direcțiune practică, de aplicațiune”²⁰. Dar ministrul instrucțiunii publice, cel care inaugura politica școlară a regimului constituțional instaurat în România la 1866, a fost și autorul unor proiecte de legi menite să contribuie, pe cale indirectă, la dezvoltarea învățământului românesc. Ne referim aici, în primul rând, la proiectul său de lege privind admisibilitatea la funcțiile statului, având drept scop a înlătura „arbitrariul și nepotismul”, a da școlilor „toate garanțiile că chiar și la carierele politice se vor prefera pe viitor numai capacitatea și meritele”²¹. Publicat în „Românul”²², acest proiect de lege, care condiționa numirea în diferite funcții ale statului de absolvirea gradelor corespunzătoare de școală, dând astfel greutate sistemului de învățământ în viața de stat, era trimis în debaterile Consiliului de Stat, dar acesta desființându-se, în iulie 1866, era lăsat în suspensie, în condițiile în care, curând, însuși autorul său părăsea ministerul, în contextul remanierii guvernului.

Un al doilea proiect de lege elaborat de fruntașul liberal, menit și el să contribuie la dezvoltarea învățământului românesc, în condițiile regimului politic instaurat în 1866, a fost cel privind gradația cadrelor didactice, publicat în ziarul „Românul” la 2 iunie 1866. Acest proiect realiza o diversificare a funcțiilor didactice pe bază de vechime, cu remunerații corespunzătoare, menite să

¹⁵ Asupra lui C. A. Rosetti, în afară de articolul nostru citat mai sus, vezi pe aceeași temă, N. Adăniloie, *Activitatea lui C. A. Rosetti ca ministru al instrucțiunii publice*, în „Studii și articole de istorie”, LI–LII, 1985, p. 101–117.

¹⁶ Cf. „Mon. Of.”, nr. 97 din 4/16 mai 1866, p. 427; nr. 122 din 7/19 iunie 1866, p. 542.

¹⁷ Idem, nr. 77 din 9/21 aprilie 1866, p. 342.

¹⁸ Vezi asupra acestei deficiențe, de asemenea, I. Popescu-Teiușan, *op. cit.*, p. 74–96; 90–91.

¹⁹ Cf. „Mon. Of.”, nr. 93 din 29 aprilie/11 mai 1866, p. 408.

²⁰ Ibidem, nr. 113 din 26 mai/7 iunie 1866, p. 499.

²¹ Ibidem, nr. 93 din 29 apr./11 mai 1866, p. 408.

²² Cf. „Românul” din 21 aprilie 1866, p. 210. De asemenea, Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 1 063/1866.

stimuleze „perfecționarea din ce în ce pentru fiecare membru al corpului profesoral”²³. Și acest al doilea proiect de lege, ca și cel privind admisibilitatea la funcțiile de stat, ajuns la Consiliul de Stat, a rămas în suspensie, odată cu părăsirea ministerului de către autorul lor.

Nu este vorba, desigur, de dezbateri parlamentare în jurul acestor proiecte de legi, la care ne-am referit, și nici de alte dezbateri privitoare la învățământ în cadrul Adunării Constituante din România din primăvara lui 1866; dacă am insistat totuși asupra politicii școlare a lui C. A. Rosetti, aceasta se datorează faptului că activitatea fruntașului liberal a fost oarecum simptomatică pentru linia politică pe care aveau s-o urmeze numeroși miniștri ai învățământului după instalarea ca domn a lui Carol I, precum și pentru problematica dezbaterilor publice care vor avea loc în deceniile următoare. Ca și C. A. Rosetti, într-o măsură sau alta, liberali sau conservatori, acești miniștri își vor înscrie politica școlară pe linia unor străduințe de bună credință în vederea mai bune organizări a învățământului și a îmbunătățirii legislației școlare. Altfel, unele din ideile și inițiativele lui C. A. Rosetti — ministrul în activitatea căruia se înscrie și inițiativa memorabilă de constituire a Societății Literare (viitoarea Academie Română), în aprilie 1866 — vor fi preluate și înfăptuite ulterior de alți miniștri români²⁴.

1. Proiectul lui I. Strat de modificare a Legii Instrucțiunii publice și dezbaterile publice legate de el (1866–1867)

După ce în fruntea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, pentru aproape o jumătate de an, se aflase C. A. Rosetti, succesiunea guvernamentală a făcut ca la conducerea acestui minister să vină în intervalul următor o personalitate remarcabilă, reprezentând grupările conservatoare, I. Strat, unul dintre economiștii de seamă ai epocii²⁵. Însă, după o activitate plină de promisiuni cum fusese aceea a lui C. A. Rosetti, ministeriatul lui Strat va aduce în cele din urmă decepții serioase în rândul oamenilor de școală, și nu numai ale lor.

În guvernul condus de I. Ghica — al doilea guvern din timpul lui Carol I — din care făcea parte, noul ministru și-a însușit integral punctul de vedere al colegilor de guvern, care, pentru a face față crizei financiare în care România intrase odată cu evenimentele de la începutul anului 1866, sugerau drastice ajustări bugetare, mai ales la bugetul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice.

²³ Vezi și Arh. St. Buc. Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 499/1866, f. 2,7 (procesul-verbal al ședinței Consiliului de Miniștri din 28 mai 1866).

²⁴ Ne referim aici, de pildă, la legea pentru fixarea și gradarea remunerării corpului didactic din România, dezbătută și adoptată în 1883, tot sub un ministru liberal, P. S. Aurelian. Vezi I. Popescu-Teiușan, *op. cit.*, p. 151–152.

²⁵ Vezi asupra lui cunoscuta monografie aparținând lui V. Slăvescu, Ion Strat, vol. I–II, București, 1946.

Așa cum vom vedea, propunând o reducere substanțială a bugetului ministerului, de aproape patru milioane lei, I. Strat avea să prilejuiască în parlamentul român una dintre cele mai aprinse dezbateri privind învățământul — cea mai de seamă dezbateri parlamentară privitoare la școli de până la această dată, una dintre cele mai de seamă dezbateri școlare prilejuită de operațiunea de aprobare a bugetului de către parlament. Ministrul era familiarizat cu problemele școlii, ca fost membru al Consiliului Superior al Instrucțiunii Publice din anii 1862–1864²⁶, ca autor al unui serial de articole „curajoase” privind organizarea învățământului românesc, publicate cu câțiva ani în urmă, în noiembrie 1862, în „Românul” lui C. A. Rosetti (sub titlul *Studiul asupra instrucțiunii publice*).

Pentru început, în fruntea ministerului său, a avut inițiative și a luat măsuri laudabile în sensul bunului mers al învățământului. Cum arăta în cuvântul său de inaugurare a celei de a doua sesiuni a Consiliului general al instrucțiunii publice, în septembrie 1866, își propunea să îndeplinească prevederea legii privind transformarea Școlii de medicină în facultate²⁷; de asemenea, aproba regulamentele facultăților de litere, științe și drept din București²⁸ și, mai ales, se înscria pe linia atitudinii lui C. A. Rosetti atunci când, la începutul noului an școlar, printr-un raport adresat Consiliului de Miniștri — raport aprobat de acesta —, el sesiza tendința unor autorități comunale de a renunța la alocarea fondurilor necesare pentru întreținerea școlilor existente, cerând, cu energie, ca „să se oblige comunele a afecta din veniturile lor sumele ce se cer pentru întreținerea școalelor, după cum se află înscrise în bugetul fiecărei comune”²⁹. În octombrie 1866 el publica *Regulamentul de ordine și disciplină pentru licee și gimnazii*.

Înainte de dezbaterile parlamentare asupra bugetului, care vor vădi clar atitudinea ministrului, era făcută cunoscută intenția acestuia de a reforma învățământul printr-o revizuire generală a legii din 1864, el fiind, în seria miniștrilor, cum se știe, primul autor al unui proiect propriu-zis de modificare în ansamblu a legii instrucțiunii din 1864, aflată abia la începutul aplicării sale. La 19 noiembrie 1866, el înainta Consiliului de Miniștri, în acest scop, referatul solicitând o asemenea modificare³⁰, împreună cu proiectul de lege pentru modificarea legii din 1864. Printr-un jurnal, din 26 noiembrie³¹, Consiliul de Miniștri aproba acest referat, iar ministrul se adresează domnitorului, la 7 decembrie, pentru trimiterea proiectului spre dezbaterile corpurilor legiuitoare³². Cum vom vedea, însă, proiectul nu va ajunge în dezbaterile corpurilor legiuitoare, referințele

²⁶ *Ibidem*, t. I, p. 20.

²⁷ În urma insistențelor sale, Consiliul de Miniștri hotăra, la 11 februarie 1867, instituirea Facultății de Medicină din București, decretul lui Carol I, cu data de 13 februarie, purtând, alături de semnătura domnitorului, pe cea a lui Strat. Cf. V. Slăvescu, *op. cit.*, t. I, p. 211.

²⁸ „Mon. Of.” nr. 177, din 13/25 august 1866, p. 773.

²⁹ *Ibidem*, nr. 196, din 7/19 septembrie 1866, p. 959.

³⁰ Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 593/1864, f. 209–210.

³¹ *Ibidem*, f. 212.

³² *Ibidem*, f. 213.

la el în cursul dezbaterilor bugetare din ianuarie-februarie 1867 discreditându-l, și ele, în contextul unor numeroase critici cu care fusese întâmpinat odată ce devenise cunoscut (mai ales de către cadrele didactice).

Dezbaterile asupra bugetului Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, la care ne referim, începeau în ședința Adunării Deputaților din 26 ianuarie 1867 și vor dura aproape trei săptămâni, până la 14 februarie; fiind primele dezbateri asupra bugetului în condițiile de după instaurarea regimului monarhiei constituționale în România, ele au oferit prilejul unor discuții de fond asupra problemelor organizării școlii românești în parlamentul român.

Ministrul, răspunzând solicitării colegilor săi din guvern, propunea o reducere a bugetului resortului său, de la 25 378 752 lei — cât fusese stabilit de predecesorul său, C. A. Rosetti — la 21 445 447 lei. Dar Adunarea Deputaților va respinge această propunere, Comisia bugetară a Adunării Deputaților, având ca raportor pe Al. I. Gheorghiu, profesor de economie politică la Universitatea din Iași, relevând „excesul acestor reducățiuni” care stârniseră „vii nemulțumiri” odată cu anunțarea lor, propunea o suplimentare a sumei prevăzută de ministru cu trei milioane³³. Cu acest prilej, luând cuvântul, I. Strat declara că nici un buget în aceste dezbateri „nu a fost mai înveninat, mai sfâșiat ca bugetul ministerului cultelor și instrucțiunii publice”. În acest context, el se referă la animozitatea produsă de cca. două luni, exprimată în discursuri, în presă etc., atribuindu-se lui, ministrului, epitete dintre cele mai injurioase. Socotind că „i-a venit rândul”, acum răspunde la toată această campanie pornită împotriva lui. Răspunde cu atât mai mult, cu cât și Comisia bugetară a Adunării Deputaților se dovedise a-i fi potrivnică. El consideră, deci, că suplimentarea propusă de Adunarea Deputaților nu are acoperire din punct de vedere financiar, bugetul votat astfel urmând a se solda cu un deficit serios³⁴.

În replică, raportorul Comisiei bugetare, sus-numitul profesor de la Iași, în ședința următoare a Adunării Deputaților, aprecia că bugetul făcut de ministru contravenea necesităților cele mai stringente ale societății românești. Afirmând că, în ciuda principiului obligativității învățământului primar înscris în legea din 1864, în nici o țară din Europa procentul analfabeților nu era mai mare ca în România, el prezenta în acest sens un tablou comparativ semnificativ: în Franța, procentul știutorilor de carte era la această dată de 69,5%, în Prusia — 80%, în țările scandinave — 85%, în Spania și Portugalia — 25–26%, în Grecia — 14%; la noi de la 1 la 113 (deci, nici 1% știutori de carte)³⁵.

Discuția generală asupra bugetului, care a urmat, s-a înscris pe linia aprecierii raportului, Adunarea Deputaților impunându-și punctul de vedere. În intervențiile lor, pe marginea sacrificiilor bugetare cerute de guvern tocmai în domeniul instrucțiunii publice, parlamentarii au ținut să releve necesitatea transformării în realitate a obligativității școlii primare și a eradicării analfabetismului, criticând cu vigoare condițiile socio-economice care se opuneau acestor cerințe. Dar, cu toată recunoașterea caracterului imperios al măsurilor de luat în

³³ „Mon. Of.”, supl. la nr. 25, ședința Adunării Deputaților din 26 ianuarie 1867, p. 171.

³⁴ Ibidem, p. 173.

³⁵ Ibidem, nr. 26, ședința Ad. Dep. din 27 ianuarie 1867, p. 175–176.

această direcție, unii dintre vorbitori au atras atenția asupra riscului unei evoluții artificiale, de suprafață, a învățământului. Cezar Bolliac, de pildă, primul vorbitor la discuția generală a bugetului ministerului, plasându-se pe o poziție de negație a oricărui progres în sfera învățământului primar, considera că „baza lipsește”, că „școalele prin sate lipsesc”; cu peste două decenii în urmă, în vremea lui Al. Ghica, domnitorul regulamentar, puteau funcționa în Țara Românească 4 000 de școli primare³⁶, azi însă „nu avem nici o școală prin sate”, afirmă el, cu exagerare. În schimb, adăuga el, avem mulțime de catedre pentru învățământul superior. „Astfel, D-lor — spune el — în instrucțiune am făcut un înveliș miraculos de cristal, dar temelia nu e nicidecum; și temelia aceasta, care ne lipsește, aceasta este baza instrucțiunii publice, sânt școalele prin sate”³⁷.

Relevând contradicția între formă și fond, în genul în care va aborda câțiva ani mai târziu problematica școlii Titu Maiorescu, în cuvântul său la aceste dezbateri, Cezar Bolliac, criticând cu asprime proiectul de buget întocmit de I. Strat, propunea trecerea în bugetul ministerului a unor cheltuieli destinate și altor urgențe de ordin cultural: pentru conservarea monumentelor istorice, pentru publicarea unor colecții de documente ș.a. Cerea, în primul rând, bineînțeles, trecerea unor sume corespunzătoare pentru învățământul primar, fie și pe baza unui împrumut în contul statului (și fără a se opera — totuși — scăderi din sumele alocate învățământului superior!)³⁸. Făcea cunoscutul scriitor, în vederea unei mai bune organizări a învățământului, și o propunere, considerată neinspirată, pe bună dreptate, de către alți parlamentari, anume reînființarea Eforiei școlilor, vechea instituție de conducere a învățământului din trecut, instituție care i se părea a fi „proprie caracterului nostru”, pe nedrept abandonată după el. Își încheia el cuvântul atrăgând atenția, din nou, asupra caracterului formal al organizării instituționale în raport cu realitățile sociale. „Am făcut o constituție admirabilă — declară el —, dar aceasta e numai pentru ca să ne lăudăm unii pe alții!”; căci țaranii nu înțeleg această constituție, și nu o înțeleg în primul rând pentru că ei sunt neștiutori de carte³⁹!

Un alt vorbitor după Cezar Bolliac, A. Pascal, în cuvântul său găsea prilejul să pună în discuție proiectul de lege anunțat de Ion Strat și neajuns încă oficial în dezbaterile parlamentare. Vorbind în contra bugetului propus de ministru, el apreciază că acesta, în elaborarea unui asemenea buget, avusese în vedere nu dispozițiile legii în vigoare, ci pe cele ale proiectului său de lege modificator, depus Adunării Deputaților. Comisia bugetară, prin propunerile ei, în contra

³⁶ Pentru exactitatea cifrelor evoluției populației școlare sub domnia lui Al. D. Ghica (1834–1842), vezi G. D. Iscru, *Contribuții privind învățământul la sate în Țara Românească*, până la jumătatea secolului al XIX-lea, Edit. didactică și pedagogică, București, 1973, p. 98–103; tot aici, pentru o comparație cu țările europene, anexe, tabel nr. 5.

³⁷ „Mon. Of.” nr. 26, șed. Adunării Deputaților din 27 ianuarie, p. 176–177.

³⁸ Scriitorul era deputatul care în ședința Adunării interpelase pe ministru asupra aplicării obligativității, prilej cu care ministrul dăduse un răspuns, de natură să fie reținut: „Legea obligativității instrucțiunii este numai pe hârtie!” Cf. V. Slăvescu, *op. cit.*, t. I, p. 208.

³⁹ „Mon. Of.” nr. 26, șed. Adunării Deputaților din 27 ianuarie, p. 177.

vederilor ministrului, nu a făcut altceva, preciza el, „decât a menținut legea existentă”⁴⁰. Vorbitorul sesiza graba cu care I. Strat voia să modifice legea din 1864, „mai înainte de a o aplica în toată a ei întindere”; or, reforma vechii legi nu a ajuns, spune el, la o „necesitate publică”.

Referindu-se la conținutul proiectului de lege întocmit de Strat, A. Pascal susține că legea în vigoare era superioară proiectului, între altele, ea asigurând o oarecare independență a instrucției în raport cu ministrul, în timp ce proiectul amintit o așeza sub dependența ministrului (în primul rând, prin propunerea de desființare a forului reprezentativ al cadrelor didactice, Consiliul general al instrucțiunii). Erau relevante cuvintele cu care acest parlamentar, profesor de drept la Universitatea din București, combătea argumentul „economiiilor” bugetare propuse de guvern tocmai în domeniul instrucțiunii publice: „Cum! Când este vorba de instrucțiunea publică, când voim să dăm poporului român ceva pentru acele 35 milioane cu care contribuiește, veniți să ne întrebați de unde să luăm 3 milioane ce D-stră le-ați suprimat din buget și pe cari Comisiunea le-a redat școlilor?”⁴¹.

Un alt vorbitor, tot profesor de drept, de la Facultatea de drept din Iași, un viitor ministru al învățământului⁴², Gh. Mărzescu, aducând discuția pe terenul disputelor personale, declara că nu era de acord nici cu bugetul propus de ministru, dar nici cu cel al Comisiei bugetare; el se explica, afirmând că ministrul, între altele, avea dreptate să suprima patru posturi de profesori din nouă la Facultatea de drept din București — unde era profesor și A. Pascal —, căci cele patru posturi propuse pentru desființare pe calea bugetului constituiau pe bună dreptate un „lux” neadmisibil, în raport cu condițiile țării noastre (în timp ce, adăuga el, profesorii Facultății de științe erau mult mai încărcăți cu norme didactice decât colegii de la drept)⁴³. Pe de altă parte, vorbitorul, în consonanță cu opiniile lui Strat și în contradicție cu propunerea Comisiei bugetare, considera că nu ar mai trebui alocată suma pentru diurnele membrilor Consiliului general al instrucțiunii, acesta fiind, și după opinia sa, o instituție care ar trebui desființată; „este o instituție care nu are rațiune de a fi, fiindcă funcțiunea lui nu e bazată pe judecată și lumină!”⁴⁴. Se referea la perturbarea pe care o aducea procesului de învățământ scoaterea de la ore a profesorilor — membri ai Consiliului —, la imposibilitatea luării unor decizii rezonabile datorită compoziției eterogene a Consiliului ș.a. De fapt, cu o asemenea critică, vorbitorul viza principala propunere a proiectului de lege întocmit de I. Strat, pe care el o susținea, anume desființarea Consiliului general al instrucțiunii publice.

Desființarea pe cale bugetară a Consiliului general anticipa într-adevăr proiectul de lege, dar această încercare întâmpină opoziția altor parlamentari. Între alții, la acest punct al dezbaterilor intervine și M. Kogălniceanu; la ordinea

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Mai întâi, în intervalul 12 decembrie–20 aprilie 1870, apoi, mai târziu, între 21 noiembrie 1896–31 martie 1897, în guvernul liberal.

⁴³ „Mon. Of.” nr. 26, șed. Adunării Deputaților din 27 ian., p. 177–178.

⁴⁴ Ibidem, supl. la nr. 26, șed. din 27 ianuarie 1867, p. 180.

zilei nu era reforma legii instrucțiunii publice, ci întocmirea bugetelor, arăta el, combătând poziția pe care se plasaseră unii dintre antevorbitori⁴⁵. Și un alt parlamentar, Petre Grădișteanu, în intervenția sa arăta că legea din 1864 — fie și rea — nu putea fi modificată pe cale bugetară, ceea ce ar fi constituit un precedent periculos⁴⁶. La fel a vorbit, la acest punct, și fruntașul liberal-radical I. Brătianu; se poate modifica cuantumul sumei rezervată Consiliului general, dar nu ștergerea ei, căci aceasta ar însemna modificarea legii din 1864, ceea ce ar fi ilegal, căci o lege nu se poate modifica decât printr-o altă lege, iar nu pe cale bugetară⁴⁷. Astfel, fruntașul liberal respingea în fond critica adusă de Gh. Mărzescu Consiliului general al instrucțiunii publice, considerând că acesta era o instituție nouă care mai întâi trebuia verificată în practică și apoi să se pună problema desființării ei.

Referindu-se la propunerea lui C. Bolliac de reînființare a Eforiei (în locul Consiliului general), I. C. Brătianu arăta că principala cauză a stării proaste a învățământului, după opinia sa, consta în faptul „că nu s-au creat școalele normale; acele școale care trebuie să dea instrucțiunea, să facă educațiunea profesorilor; aci este viitorul, domnilor, iar nu că nu este o Eforie, după cum a fost înainte”⁴⁸.

Discuțiile asupra învățământului românesc au fost departe de a se termina odată cu încheierea discuției generale asupra bugetelor, ele fiind reluate la discuția pe articole, în cadrul căreia aproape că nu găsim personalitate de seamă având la această dată calitatea de deputat, care să nu-și fi exprimat o părere sau alta cu acest prilej. Pe lângă cei indicați mai sus, vor mai participa la discuția pe articole, de pildă, C. A. Rosetti, G. Costaforu, V. Boerescu, C. D. Aricescu, P. Cernătescu, N. Ionescu ș.a., dezbaterile luând sfârșit abia în ședința din 14 februarie a Adunării Deputaților, când bugetul este votat sub forma propusă de Comisia bugetară a Adunării.

Ce efect a avut această îndelungată dezbateră bugetară, la care ne-am referit, asupra evoluției învățământului? Nu numai că, așa cum am mai subliniat, ea marchează o veritabilă proiectare a problematicii organizării învățământului în viața publică, dar a avut și consecințe de ordin practic, dacă ne gândim la faptul că după această tristă experiență a lui Ion Strat nici un ministru nu va mai avea curajul să vină cu o propunere de diminuare drastică a bugetului învățământului, acesta urmând a avea o linie ascendentă.

Încercarea lui I. Strat, cum am observat, adusesese proteste vii și în afara parlamentului român, în ziarele și publicațiile vremii, în rândurile unor cărturari și oameni de școală de seamă. Între alții, V. A. Urechia, director general al Ministerului, ajungând în dezacord cu propriul ministru în această chestiune, în decembrie 1866 demisiona din postul său, fiind apoi înlocuit de Radu Ionescu⁴⁹.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, p. 180–181.

⁴⁸ Ibidem, p. 181.

⁴⁹ Cf. V. Slăvescu, *I. Strat*, t. I, p. 201–202.

Între numeroasele proteste, așa cum s-a semnalat⁵⁰, deosebit a fost acela al „Societății pentru învățătura poporului român”, publicat în organul său de presă, în care se făcea o critică virulentă la adresa proiectului de buget propus de ministru⁵¹.

Cât privește proiectul de lege al lui Ion Strat, deși textul lui nu ajunsese oficial în dezbaterile Adunării Deputaților, odată fiind cunoscut, stârnind numeroase proteste, el a fost discutat indirect, în câteva puncte esențiale, în contextul acestor dezbateri privitoare la buget. În parlament, ca și în afara lui, reacțiile față de proiect au fost negative, acesta — primul proiect de lege propriu-zis, modificator al legii din 1864 —, deși depus biroului Adunării Deputaților, nu va mai fi adus în dezbateri, ministrul însuși recunoscându-și, indirect, eșecul.

Gândindu-se la revizuirea legii din 1864, așa cum vedem din referatul său din 19 noiembrie 1866, amintit mai sus, I. Strat înțelegea să critice modalitatea în care fusese elaborată legea din 1864, care, după opinia lui, „nu a trecut prin aprobarea corpurilor legiuitoare” (mai corect, cum am observat în altă parte⁵², a trecut sumar, într-o formă inițială). El considera că principala lacună a legii era înființarea Consiliului general al instrucțiunii publice, „instituțiune ce nu există în nici o țară”, care nu numai că reclamă o „cheltuială nouă” din partea statului, „dar, ceea ce este mai mult, pune obstacol instrucțiunii, pierzându-și timpul în discuții sterile, între acest for și celălalt, numit Consiliu permanent”⁵³. Ministrul va propune deci, în proiectul său, desființarea acestui organism, după cum propune modificarea legii și în alte puncte ale sale, semnalate în referatul său: privind obiectele de studiu prevăzute pentru diferite ramuri ale instrucțiunii, mai ales pentru învățământul secundar, între acestea din urmă aflându-se și unele „total inutile”; privind modalitatea de pedepsire a celor care-și încălcau îndatoririle, după legea în vigoare pedepsele fiind „imposibile în aplicarea lor”; privind drepturile și datoriile profesorilor lor, așa cum erau ele formulate în lege „dând naștere la o mulțime de echivocități”; privind compatibilitatea profesorilor de specialități cu alte funcții, ceea ce ducea la „degradarea științei”⁵⁴ ș.a.

Desigur, impresia că organul reprezentativ al învățământului, Consiliul general al instrucțiunii publice, își pierde vremea în „discuții sterile”, era sugerată de desfășurarea celor două sesiuni ale sale, cea de a doua, din septembrie 1867, ținută sub ministeriatul său. Dacă, într-adevăr, în cursul primei sesiuni, din septembrie 1865, plasându-se pe o poziție critică față de lucrările Consiliului

⁵⁰ I. Popescu Teiușan, *op. cit.*, p. 119.

⁵¹ Vezi „Atheneul Român”, nr. 6–7, nov.–dec. 1867, p. 214–224: *Raport asupra proiectului de buget al instrucțiunii publice pe anul 1867* prezentat Secțiunii din București a Societății pentru Învățătura Poporului Român, semnat de C. Esarcu. Între altele, se arăta aici că „proiectul de buget este ilegal, căci modifică legea Instrucțiunii, voină a desființa pe cale bugetară Consiliul general al Instrucțiunii” (*Ibidem*, p. 218).

⁵² Vezi studiul nostru în curs de publicare, *Instituții ale României moderne. Legea instrucțiunii publice din 1864 și începutul aplicării ei* (I), în „Hrisovul”, seria nouă, 1996.

⁵³ Arh. St. Buc., Ministerul Cult. și Instr. Publice, dosar 539/1864, f. 209.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 209–210.

permanent, Consiliul general nu dezbătuse decât o parte din punctele sugerate de ministru⁵⁵, nici în cea de a doua sesiune, sub Strat, sesiunea Consiliului nu va acoperi decât în mod parțial programul de dezbateri. În această a doua sesiune, cum se hotărâse în cadrul celei dintâi, fuseseră dezbătute programele, dar se aprobaseră numai unele, cele ale învățământului primar și ale școalelor secundare de fete, programele liceelor și gimnaziilor, precum și ale seminariilor fiind respinse prin vot și urmând a fi aprobate în sesiunea următoare⁵⁶.

De fapt, ceea ce leza pe Strat și va leza și pe miniștrii următori va fi tendința Consiliului general de a-și extinde atribuțiile, de a se transforma într-un organ de control asupra ministrului și de impunere, pe cale directă sau indirectă, a deciziilor sale. Fără îndoială, însă, că graba lui Strat de a critica în mod nenuanțat Consiliul general nu era justificată, și ea a fost semnalată, cum am văzut, în dezbaterile parlamentare la care ne-am referit; era vorba de o instituție nouă care, într-adevăr, trebuia verificată în practică și care, în orice caz, prin formularea opiniilor oamenilor din învățământ, ea își îndeplinea, cel puțin, un rol consultativ de mare preț pentru bunul mers al instrucțiunii publice. Însă, cum vom vedea, cei mai mulți dintre succesorii lui I. Strat la conducerea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, lovindu-se de intransigența Consiliului general în exprimarea părerilor proprii, vor adopta, și ei, în proiectele de legi de modificare a legislației școlare în vigoare, ideea desființării sau modificării cadrului de funcționare a acestei importante instituții.

2. Proiecte de modificare a legislației și dezbaterile școlare din anii 1867–1871 (sub miniștrii D. Gusti, Al. Crețescu, P. P. Carp)

După I. Strat, pentru mai multe luni, între 1 martie 1867–19 august 1867, s-a aflat la conducerea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice Dimitrie Brătianu; apoi, în ordine, în succesiunea unor guvernări relativ scurte, Dimitrie Gusti (august 1867–noiembrie 1868), Al. Crețescu (noiembrie 1868–decembrie 1869), Gh. Mârzescu (decembrie 1869–aprilie 1870), P. P. Carp (mai 1870–decembrie 1870, ad-interim), N. Gr. Racoviță (decembrie 1870–martie 1871), până la ministeriatul de mai lungă durată al lui Christian Tell. Câțiva dintre miniștrii enumerați mai sus, în intervale de numai câteva luni, nu au avut deloc șansele să-și pună amprenta asupra activității ministerului (Dimitrie Brătianu, Gh. Mârzescu, N. Gr. Racoviță). În activitatea unui ministru mai important era intervalul premergător deschiderii anului școlar și de început al acestuia, în care se definitivau lucrările Consiliului permanent și se ținea și sesiunea Consiliului general. Mai relevante, oarecum, până la ministeriatul lui Christian Tell, sunt ministeriatele lui D. Gusti, Al. Crețescu și P. P. Carp, ultimii doi reluând încercarea de modificare a legii instrucțiunii publice.

⁵⁵ Vezi studiul nostru citat mai sus, nota 52.

⁵⁶ Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 479/1867, f. 67. (Cuvântul inaugural al lui D. Gusti la deschiderea sesiunii Consiliului general din septembrie 1867).

Administrația centrală a învățământului continuă să se afle sub semnul activității celor două importante organe, Consiliul permanent și Consiliul general al instrucțiunii publice, al raporturilor dintre acestea, pe de o parte, al raporturilor dintre ministru și aceste două organe, pe de altă parte.

Lucrările elaborate de Consiliul permanent — rapoartele anuale privind starea învățământului, cu propuneri de măsuri pentru înlăturarea lipsurilor constatate și îmbunătățirea mersului învățaturilor în anul școlar următor —, precum și dezbaterile Consiliului general în sesiunile din septembrie, împreună cu rapoartele concludive asupra dezbaterilor de la sfârșitul acestor sesiuni — amendând soluțiile preconizate de Consiliul permanent sau dând soluții proprii —, continuă să ofere datele cele mai semnificative privind desfășurarea an de an a procesului de învățământ.

Trebuie subliniat că, pe parcursul mai multor ani, rapoartele Consiliului permanent capătă formulări stereotipe; puține sunt elementele noi care să survină în comparație cu textul anterior, în privința măsurilor și soluțiilor privind dezvoltarea instrucțiunii publice, mai ales a celei primare. O privire comparativă asupra textelor acestor rapoarte, pentru cei câțiva ani la care ne referim, relevă asemănări izbitoare de formă și conținut. Adevărul este că sarcinile membrilor Consiliului permanent erau numeroase și variate, uneori ei cu greu reușind să țină ritmul rezolvării problemelor, al respectării termenelor de finalizare a lucrărilor sau însărcinărilor date de ministru, al perfectării lucrărilor puse în sarcina lor de Consiliul general în sesiunile anuale. Cu atât mai mult, uneori, ritmul activității Consiliului permanent putea să lase de dorit cu cât membrii săi continuau să îndeplinească o serie de alte funcții. Toate acestea, în timp ce și ministrul, și Consiliul general, în practică, lăsau prea multe sarcini pe seama Consiliului permanent. Unele neînțelegeri între acești trei factori de conducere ai administrației centrale proveneau și din această situație.

Aspru criticat de miniștri, Consiliul general, la rândul său, critică de obicei în sesiunea sa anuală activitatea Consiliului permanent, în primul rând, pe marginea raportului anual privind starea școlilor. Că, la un moment dat, raportul anual al Consiliului repeta aproape nemodificat textul raportului anterior, era observat, la momentul potrivit, de membrii înșiși ai Consiliului general în cadrul sesiunii din septembrie. În septembrie 1867, în răstimpul ministeriatului lui Dim. Gusti, de pildă, Consiliul permanent era aspru criticat de Consiliul general, în raportul de concluzii adresat ministrului, pentru că, în primul rând, în decursul anului anterior, nu pregătise, în vederea sesiunii din septembrie, decât chestiunea programelor liceelor, gimnaziilor și seminariilor, „programe prezentate în aceeași formă, fără cea mai mică modificare, nici măcar în vorbe, sub care s-au prezentat și în sesiunea anului trecut”⁵⁷. Cât privește raportul anual asupra școlilor — depus, se spunea, cu întârziere și numai după cererea repetată a Consiliului general — se aprecia că el era cu totul nesatisfăcător, nu constituia o expunere „despre adevărata stare a instrucțiunii”, repetându-se automat constatările și aprecierile din raportul anului precedent⁵⁸.

⁵⁷ Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 479/1867, f. 209.

⁵⁸ Ibidem, f. 213–214.

Dar este sigur că, dacă anual s-ar fi putut modifica forma expunerii din raport, cele mai multe din propunerile și constatările făcute nu puteau să nu se repete, pentru că starea generală a lucrurilor, ținând de condițiile social-economice ale timpului, nu putea să se schimbe radical de la un an la altul. Constatări și propuneri ca cele făcute în raportul la care ne referim al Consiliului permanent — raport purtând data de 29 august 1867 și semnat de S. Marcovici, I. Zalomit, A. Florian, ca membri ai Consiliului permanent — erau reluate în rapoartele anilor următori, cum vedem dintr-o analiză comparativă⁵⁹.

Mai complet pare a fi raportul Consiliului permanent din anul 1870, din răstimpul ministeriatului lui P. P. Carp, ultimul din seria acestor ani. Inevitabil, el relua constatări și propuneri din raportul anului anterior⁶⁰, dându-le formulări mai concludente. Pentru a vedea mai exact ce putea cuprinde un asemenea raport — voind a ne forma, în lumina lui, o imagine și asupra celorlalte — să observăm, spre pildă, chiar acest raport din anul 1870. Mai întâi, ca și în rapoartele anterioare, se atenționa asupra însemnătății învățământului primar, subliniindu-se: „Învățământul primar, fiind baza a toată instrucțiunea, este necesar d-a se da școalelor de această categorie atențiunea cea mai serioasă spre a putea fi fundament solid al culturai intelectuale și morale”⁶¹. Se făceau propuneri de „ameliorațiuni” pe care le găsim și în rapoartele anterioare: — autoritățile administrative să impună autorităților comunale grija pentru „locale solide, spațioase, luminoase și sănătoase”, precum și dotarea și întreținerea lor corespunzătoare; — „Legea obligativității instrucțiunii spre a nu deveni literă moartă”, autoritățile comunale să fie îndatorate „a o pune în lucrare cu toată energia”; — să se ia măsuri pentru ca micile salarii ale învățătorilor să fie plătite regulat, iar cei mai merituoși să primească recompense periodice; — în privința manualelor școlare, deoarece concursurile, „după starea pedagogică și didactică de astăzi n-au dat rezultatul dorit”, să se înființeze o comisie specială a ministerului pentru elaborarea acestor manuale, care urmau să fie tipărite pe cheltuiala statului⁶²; — pentru „îmbunătățirea reviziunii, care este sufletul instrucțiunii”, se propune creșterea numărului revizorilor, câte unul pentru fiecare district⁶³.

Erau inserate în acest raport o serie de măsuri pentru școlile urbane și, mai ales, pentru licee și gimnazii. Asupra studiului limbii române, făcut la licee și gimnazii în paralel cu cel al limbii latine, se preciza că, pe linia unei constatări mai vechi, printr-un asemenea sistem elevii nu pot face progres, nici în studiul limbii latine, nici al limbii române, de aici survenind necesitatea desfacerii acestei catedre în două, pentru două discipline, cu doi profesori⁶⁴. De asemenea, se propune desprinderea predării istoriei naționale a românilor, din cadrul istoriei universale și geografiei: „Istoria națională a românilor, fiind un studiu de cea

⁵⁹ Ibidem, f. 68.

⁶⁰ Vezi, de pildă, ibidem, dosar 201/1869, f. 69–72; 76–80.

⁶¹ Ibidem, dosar 83/1870, f. 47 v.–48.

⁶² Ibidem, f. 48.

⁶³ Ibidem, f. 50.

⁶⁴ Ibidem, f. 50 v.–51.

mai mare importanță, onoarea națională cere imperios ca să se destine pentru acest studiu un profesor special”⁶⁵.

Interesante sunt referințele dintr-un asemenea raport asupra școlilor reale. „Agricultura, industria, comerțul, fiind bazele prosperității materiale ale unei țări, școalele destinate pentru întinderea și dezvoltarea cunoștințelor relative la dănsse merită cea mai serioasă atențiune”⁶⁶. După ce se înființaseră, conform legii, trei școale de agricultură, la București, Iași și Craiova, se arăta în continuare, „este de o imperioasă necesitate de a se înființa școale și pentru industrie”, deocamdată în cele trei mari orașe menționate mai sus, și de adăugat la școlile comerciale existente altele noi, în orașele prevăzute de lege (adică în afară de București și Galați, la Iași, Craiova și Ploiești)⁶⁷. Se preconizau măsuri pentru organizarea seminariilor, pentru facultăți (înființarea de noi catedre), în final stipulându-se o serie de „măsuri generale”, între altele, instituirea a doi inspectori generali pentru învățământul secundar, conform legii inspecția învățământului secundar fiind lăsată pe seama directorilor⁶⁸.

Mai puțin stereotipe, atât sub aspectul formei, cât și al conținutului, sunt rapoartele anuale ale Consiliului general, rezumând dezbaterile din sesiunile lor. Dar și în cazul lor unele repetări de propuneri sunt inevitabile, cu atât mai mult cu cât materia la care se referă este aceeași cu a rapoartelor întocmite de Consiliul permanent.

Între problemele de care se ocupă Consiliul permanent și Consiliul general se numără, desigur, și aceea a modificării legislației școlare, ministrul, de obicei, voină a-și asocia la încercarea de reformă pe colaboratorii săi de drept, membrii Consiliului permanent, pe de altă parte, Consiliul general având prilejul, în sesiunile sale, să discute, să aprobe sau să dezaprobe proiectul de lege întocmit de ministru. În acest sens, de pildă, în partea finală a raportului său, întocmit la capătul sesiunii din 1867, Consiliul general, rezumând discuțiile din cursul sesiunii, se referea pe larg, la proiectul de lege întocmit de I. Strat, care, deși nu intrase în dezbaterea Adunării Deputaților în sesiunea anului trecut, sub ministeriatul autorului ei, continua să se afle în posesia Adunării Deputaților și exista posibilitatea ca ministrul în exercițiu, Dim. Gusti, să și-l însușească.

Ca și raportul Consiliului permanent, supus dezbaterilor, Consiliul general făcea în această sesiune o mențiune specială asupra necesității modificării legii instrucțiunii; el considera necesar să-și expună opiniile asupra proiectului de lege al lui I. Strat, proiect a cărui principală inovație, cum am văzut, era chiar desființarea Consiliului general. Se aprecia în raport, referitor la această mențiune, că deoarece „nu se spune lămurit ce modificări și în ce sens se cer, Consiliul general are tot dreptul de a se teme ca nu cumva ele să fie în sensul celor propuse de onor. fost ministru I. Strat prin proiectul de lege supus de D-sa Camerei legislative”⁶⁹. Or, se scrie mai departe, oricine citește cu atenție acest

⁶⁵ *Ibidem*, f. 51.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 53.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 55.

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 479/1867, f. 216.

proiect și-l compară cu legea în vigoare „se convinge de îndată că mai toate modificările propuse de onor. d-nul Strat, în loc de a îmbunătăți legea în vigoare, strică și desființează cele mai bune și salutarii dispozițiuni ale ei”. Consiliul combate principalele modificări aduse de proiectul lui Strat, scoase în evidență în expunerea de motive care însoțea proiectul de lege; în primul rând, firește, desființarea „curată” a Consiliului general. Este drept, observau autorii raportului, Strat recunoștea că această instituție este bună în teorie, dar nu și în practică; or, el se înșela, se sublinia, căci „sesiunea anului acestuia, ca și a acelorora precedenți, era probă că zisa instituție a Consiliului general este bună și în practică”⁷⁰.

Consiliul general respinge acuzația ministrului care înfierase „dreptul” său de a schimba anual programele școlare, subliniind că el nu abuzase de acest drept, pe care îl considerase *doar ca unul* din drepturile sale. Condamna raportul Consiliului general și modificarea propusă de proiect prin care se limitau chiar atribuțiile Consiliului permanent, sub pretextul delimitării lor mai exacte. În final, se cerea ca proiectul lui Strat să fie retras din Cameră; se considera binevenită prezentarea unui nou proiect de modificare a legii instrucțiunii, care ar fi trebuit supus dezbaterilor următoarei sesiuni a Consiliului general, cu condiția ca în el să nu figureze, în orice caz, modificările menționate mai sus⁷¹.

Dar, din câte cunoaștem, ministrul Dim. Gusti, la scurtă vreme de la desfășurarea dezbaterilor bugetare în care se respinsese proiectul, cu critici violente la adresa ministrului-autor, s-a dovedit prudent în această chestiune, inițiativa unui nou proiect de lege luând-o succesorul său, Al. Crețescu.

Fostul profesor de istorie de la Sf. Sava, Al. Crețescu, încă din faza de început a funcției, de la 4 decembrie 1868, se adresase oamenilor de școală, chemându-i la dezbaterile legii instrucțiunii din 1864, în vederea îmbunătățirii ei, anunțând cu acest prilej alcătuirea unui proiect de lege⁷². Acest proiect era pregătit, în linii generale, la începutul primăverii anului 1869, când ministrul spera să-l aducă în dezbaterile corpurilor legiuitoare, în sesiunea care urma să se deschidă la 29 aprilie⁷³.

Proiectul elaborat de Crețescu, publicat mai târziu în „Trompeta Carpaților”, pe de o parte, aducea unele îmbunătățiri reale legii din 1864, cum erau: recunoașterea existenței școlilor pedagogice de la București și Iași și înființarea uneia noi la Craiova; acordarea inamovibilității tuturor profesorilor și învățătorilor definitivi ș.a. În schimb, pe de altă parte, într-un punct esențial, cum era acela al funcționării administrației centrale, proiectul lui Crețescu propunea o soluție care avea de la început să stârnească o mare împotrivire, ca și proiectul lui Strat, anume, desființarea atât a Consiliului permanent, cât și a Consiliului general și reintroducerea în locul lor a vechii Eforii a școlilor, constituită din trei

⁷⁰ Ibidem, f. 217.

⁷¹ Ibidem, f. 217–218.

⁷² Cf. I. Popescu-Teiușan, *op. cit.*, p. 119–121 (informații din arhiva Colegiului național din Craiova).

⁷³ Vezi adresa lui din aprilie către autoritățile ecleziastice, cerându-le opinia asupra organizării seminariilor, proiectul de lege urmând a intra în dezbateri în apropiata sesiune. Cf. Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 80/1869, f. 20–21.

persoane. Era aceasta o propunere pe care o sugerase și Cezar Bolliac în dezbaterele din ianuarie 1867, la care ne-am referit, dar pe care deputații o respinseseră în mod categoric. Foarte probabil că propunerea de desființare a Consiliului permanent a stârnit în primul rând dezaprobarea membrilor acestuia. În orice caz, la 17 martie 1868 — la o dată când proiectul era elaborat și făcut cunoscut celor mai avizați, — membrii Consiliului permanent își dădeau demisia⁷⁴, sub pretextul unei adrese cu imputări ale ministrului privind încetinea lucrărilor Consiliului; dar era primită numai demisia vicepreședintelui, August Treboniu Laurian⁷⁵, nu și a celorlalți membri, la 18 martie fiind numit ca vicepreședinte al Consiliului unul dintre membrii săi, Florian Aaron, și totodată fiind cooptat un alt membru al Consiliului, în persoana lui Dumitru Petrescu, profesor la facultatea de științe din București⁷⁶.

Cu aceste schimbări, Consiliul permanent își relua activitatea, răspunzând exigențelor ministrului⁷⁷, dar Al. Crețescu nu va reuși să aducă proiectul, precum spera, în dezbaterile corpurilor legiuitoare.

Odată cu noul an școlar, în intențiile lui de reformă, ministrul trebuia să aibă în vedere faptul că urma să colaboreze cu un nou Consiliu general al instrucțiunii, vechiul Consiliu, ales în 1865, după trei ani de existență, urmând a fi înlocuit cu unul nou. În orice caz, nici în raportul anual al Consiliului permanent privind starea școlilor, înaintat ministrului, cu întârziere, la 13 septembrie 1869, nu se amintește nimic de proiect, și nici în raportul noului Consiliu general de la sfârșitul sesiunii din septembrie 1869 nu se fac referințe la proiect; foarte probabil că ministrul însuși se convinsese de inevitabilitatea eșecului și a renunțat să insiste a-l aduce în dezbatere publică. Altfel, din aprilie 1869 și până la 12 decembrie 1869, când se încheia ministeriatul său, Alexandru Crețescu ar fi avut timpul necesar — dacă ar fi crezut în șansele sale — pentru a aduce proiectul în dezbatere⁷⁸.

Într-un interval de ministeriat, mult mai scurt decât al lui Crețescu, între 20 aprilie–18 decembrie 1870, un alt ministru, tânărul atunci P. P. Carp, relua și el încercarea de a reforma legea instrucțiunii publice. Om de aleasă cultură, cunoscutul fruntaș politic a avut la începutul îndelungatei sale cariere interesante preocupări culturale — alături de Titu Maiorescu — și nu ne surprind veleitățile

⁷⁴ Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 165/1869, f. 3, 8.

⁷⁵ I. Popescu-Teiușan era de părere că demisia lui Aug. Tr. Laurian și acceptarea ei se datorau împrejurării că proiectul în discuție prevedea o Eforie constituită din trei membri de rit *ortodox*; or, cum Laurian aparținea ritului greco-catolic, era exclus de la bun început din Eforie. Cf. *op. cit.*, p. 120.

⁷⁶ Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 165/1869, f. 5, 11–12.

⁷⁷ La 19 martie, în noua sa compoziție, Consiliul se întrunea, stabilind un program riguros de lucru, cum ceruse ministrul: trei zile pe săptămână, luni, miercuri și vineri între orele 12–16, vicepreședintele — zilnic; hârtiile vechi urmau a se rezolva în cel mult două săptămâni, iar „cererile declarate urgente ale d-lui ministru”, imediat.

⁷⁸ I. Popescu-Teiușan, referindu-se la proiectul de lege amintit, aprecia, sumar, că „nici Crețescu nu a avut timp să-și pună în aplicare intenția”, ministeriatul său luând sfârșit în decembrie 1869. Cf. *op. cit.*, p. 120.

lui de reformator pe care și le afirmă cu vigoare în acest scurt ministeriat (altfel, ocupându-l ad-interim).

Deși, așa cum vom vedea, modificarea principală pe care el o viza era aceeași care se aflase, într-o formă sau alta, și în atenția predecesorilor săi — Strat și Crețescu —, reținând experiența acestora, P. P. Carp a procedat de la început la angajarea în această acțiune a unui important număr de oameni de școală și cultură.

Din primele zile ale preluării funcției, el s-a adresat membrilor Consiliului permanent cu inițiativa de a face propuneri pentru îmbunătățirea organizării învățământului. „Sunteți de atâția ani în corpul Instrucțiunii publice — scrie el, în adresa de la sfârșitul lunii mai 1870 —. Nimeni mai bine decât Dvs. nu poate cunoaște trebuințele și îmbunătățirile ce ea reclamă”. Și membrii Consiliului permanent erau invitați să-i comunice cât mai repede opiniile lor „asupra îmbunătățirilor de introdus în diversele ramuri ale învățaturii publice”⁷⁹. Le cerea din timp, de asemenea, pregătirea lucrărilor pentru viitoarea sesiune a Consiliului general. Urgențați de această adresă, la 8 iunie 1870, membrii Consiliului permanent comunicau ministrului „Expunerea privind treburile învățământului”, precum și celelalte lucrări solicitate de ministru (programele de licee, gimnaziile și seminariile, care încă nu fuseseră aprobate în mod definitiv de Consiliul general în sesiunile anterioare)⁸⁰. Or, de obicei, Consiliul permanent își trimitea raportul anual asupra stării școlilor la sfârșitul lunii august, uneori chiar după 1 septembrie, odată cu începerea sesiunii Consiliului general.

Raportul Consiliului permanent privind starea învățământului public⁸¹, semnat de S. Marcovici, I. Zalomit, A. Marin și D. Petrescu, înaintat ministrului la 8 iunie⁸², era însoțit de un „Proiect de modificaliuni la unele articole din legea instrucțiunii”, cuprinzând propunerile membrilor Consiliului permanent. Adeziunea membrilor Consiliului permanent — cunoscuți și vechi oameni de școală — la intenția de modificare a legii instrucțiunii publice din 1864 este afirmată cu claritate în raportul lor menționat mai sus, în partea finală; „Aplicațiunea legii în vigoare pentru instrucțiunea publică, probând pe toată ziua lacune și defecte care împiedică progresul”, membrii Consiliului permanent își exprimă dorința de a o modifica în forma indicată de *Proiectul anexat*⁸³. În acesta se propuneau: — înființarea unui Consiliu Superior al Instrucțiunii, de cinci membri, în locul Consiliului permanent, preluând, în mare, atribuțiile acestuia (era, de fapt, o schimbare de titulatură), instituția Consiliului general rămânând în vigoare; — în vederea ridicării calității procesului de învățământ, pentru numirea în funcțiile de învățători și profesori se propune instituirea unor *examene de*

⁷⁹ Cf. Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 210/1870, f. 3.

⁸⁰ Ibidem, f. 2; f. 30–31, 49–62.

⁸¹ Ibidem, f. 5–10; 15–17, precum și dosar 83/1870, f. 47–56.

⁸² Ibidem, dosar 83/1870, f. 55.

⁸³ Ibidem, f. 59–65.

abilitate, în urma cărora candidații promovați primeau *brevete de capacitate* (numai pe baza acestora urmând a se prezenta la concursuri, pentru angajarea în funcții didactice); — învățătorii și institutorii nu pot ocupa alte funcții salariate, excepția rămânând valabilă, în condiții limitate, pentru profesorii secundari (după zece ani vechime) și pentru cei universitari (după șase ani vechime); — pentru îmbunătățirea stării materiale și încurajarea corpului didactic, se propune o gradație în trei trepte de vechime, pentru învățământul primar și secundar-inferior, în patru trepte, pentru cel secundar-superior și universitar, precizându-se cuantumul salariilor pe aceste categorii; — se propun și unele modificări în privința pedepselor disciplinare ale învățătorilor și profesorilor, în sensul întăririi spiritului de disciplină.

Expunerea privind starea învățământului și proiectul cu propuneri de modificare a legii, cât și celelalte lucrări pregătite de Consiliul permanent, pentru a fi făcute cunoscute, erau tipărite într-o singură broșură⁸⁴. Dar ministrul, în vederea modificării legii școlare în vigoare, s-a gândit, totodată, de la începutul intrării sale în funcție, să consulte și alte categorii de oameni de școală, în acest sens, luând inițiativa înființării unei comisii la Iași, cu aceeași sarcină de a indica propuneri de îmbunătățire a organizării învățământului. Cum indica adresa din 10 iunie trimisă profesorului N. Culianu⁸⁵, din comisia de cinci persoane de la Iași urmau a face parte Titu Maiorescu și P. Poni; de asemenea, doi învățători, desemnați la sugestia lui Culianu⁸⁶, în persoana lui I. Dârzeu și Buțurescu. Președinte al comisiei, printr-o adresă specială, era invitat a fi Titu Maiorescu⁸⁷, dar, în cele din urmă, se convine ca fiecare membru să-și prezinte separat propunerile, astfel presupunându-se că elaborarea unor propuneri comune ar cere mai mult timp⁸⁸, ministrul acceptând soluția⁸⁹.

În același scop, însă, câteva luni mai târziu, P. P. Carp înființează o a doua comisie, în București, constituită inițial din principele Al. Cantacuzino, ca președinte, P. S. Aurelian și Eraclide⁹⁰. La 30 octombrie 1870, grupul Cantacuzino-Aurelian, adresându-se ministrului, ca răspuns la cererea acestuia, opina că era necesară completarea comisiei cu câte un delegat din partea fiecărei facultăți din

⁸⁴ Un exemplar din această broșură, cu titlul *Raportul Consiliului Permanente al Instrucțiunii către d. ministru al Cultelor și Instrucțiunii, însoțit de proiectele de programe și modificarea la unele articole din lege, preparate pentru Consiliul general în sesiunea de la 1-25 septembrie 1870*, București, Imprimeria Statului, 1870, găsim și într-un dosar de la Arh. St. Buc., Min. Cult. și Instr. Publice, dosar 210/1870, f. 40-63.

⁸⁵ *Ibidem*, dosar 83/1870, f. 5.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 7 (răspunsul lui N. Culianu la adresa lui Carp).

⁸⁷ *Ibidem*, f. 8.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 24.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 25.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 30. Pe lângă Al. Cantacuzino și P. S. Aurelian, semnau ca membri ai comisiei din București Massim, Lahovari și Crețianu.

București, cu câte unul din partea învățământului secundar și a învățământului ecleziast; totodată, se cerea ministrului ca membrilor comisiei să li se pună la dispoziție diferite lucrări ale ministerului privind starea învățământului, „cum și părerile deosebitelor consiliiuri școlare din țară asupra modifi cațiilor ce s-ar putea face legii în vigoare⁹¹. De fapt, anterior, la 28 octombrie, P. P. Carp se adresa unui alt cunoscut profesor universitar din București, fost membru al Consiliului permanent, Em. Bacaloglu, cu invitația de a face parte din comisie ca delegat al facultății de științe⁹². Invitații asemănătoare erau adresate lui Carol Davila, de la Facultatea de medicină, lui V. A. Urechia, de la Facultatea de litere, lui Al. Vericeanu, de la Facultatea de drept, lui C. F. Vrăbiescu, ca delegat al învățământului secundar, arhimandritului Ghenadie, pentru învățământul ecleziastic⁹³.

În scopul întocmirii proiectului său de lege, P. P. Carp s-a adresat și antepredecessorului său la conducerea ministerului, Al. Crețescu, cu rugămintea de a-i trimite proiectul său de lege. Fostul ministru îi răspunde că insistase pe lângă succesorul său la minister, Gh. Mărzescu (12 decembrie 1869–20 aprilie 1870), să i se tipărească proiectul de lege aflat în manuscris, pentru a fi conservat în minister, dar fără rezultat; în cele din urmă, abandonase în mod necondiționat manuscrisul în mâinile unui amic care l-a tipărit în „Trompeta Carpaților”, personal însă negarantând exactitatea textului publicat (și altă copie după manuscris neavând)⁹⁴. În ceea ce privește comisia din Iași, cunoaștem rapoartele lui I. A. Dârzeu⁹⁵ și ale lui N. Culiănu⁹⁶, trimise ministrului, cu propuneri vizând îmbunătățirea învățământului, în care se pune accentul mai ales pe pregătirea profesională a cadrelor didactice.

Cum s-a observat, proiectul de modificare a legii elaborat de Consiliul permanent propunea o simplă schimbare de titulatură, în cazul Consiliului permanent, în locul acestuia urmând a funcționa un Consiliu Superior al Instrucțiunii, tot cu un număr de cinci membri, nepunând în discuție existența Consiliului general al instrucțiunii; nici alte propuneri trimise ministrului, în urma solicitărilor acestuia, nu optau pentru desființarea Consiliului general. Cu toate acestea, proiectul de lege întocmit de ministru propune desființarea Consiliului general, pe lângă câteva îmbunătățiri necesare⁹⁷.

Constituirea comisiei de la București, cum am subliniat mai sus, se făcuse cu o oarecare întârziere, la mai multe luni după cea de la Iași; din câte cunoaștem, în toamna anului 1870, membrii ei, nereușind să-și depună rapoartele înain-

⁹¹ Ibidem, f. 31.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem, f. 31–38.

⁹⁴ Ibidem, f. 78.

⁹⁵ Ibidem, f. 71–74; 83–86.

⁹⁶ Ibidem, f. 75–77; 80–82.

⁹⁷ Vezi și aprecierea lui I. Popescu-Teiușan, *op. cit.*, p. 124.

te de plecarea lui P. P. Carp de la conducerea ministerului, proiectul acestuia, deci, nu a căpătat formă definitivă, cu atât mai mult neajungându-se la aducerea lui în dezbaterile corpurilor legiuitoare.

Încercarea de modificare, în ansamblul ei, a legislației școlare în vigoare, cu unele șanse în plus, va fi reluată, în anii următori, tot de un ministru conservator, Christian Tell, ca membru al cabinetului de mai lungă durată, condus de Lascăr Catargiu și instalat la putere în primăvara anului 1871⁹⁸.

⁹⁸ Asupra politicii școlare din anii 1871–1876, din timpul ministeriatelor lui Christian Tell și Titu Maiorescu, vezi studiul nostru, *Învățământul în dezbaterile parlamentului (1871–1876). De la Christian Tell la Titu Maiorescu*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. IX (1995), p. 49–76.

ISTORIA ÎNTRE EXIGENȚELE ȘTIINȚEI ȘI PRIORITĂȚILE DIDACTICE (1869–1892). MANUALELE LUI M. C. FLORENȚIU

MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU

Ne-am obișnuit să privim manualele școlare ca pe niște nostalgice amintiri pe care cândva le-am îmbrăcat în coperi colorate, le-am purtat cu greutate în ghiozdane pline de copilărie și într-un târziu le-am uitat în rafturi de bibliotecă, pentru a ne spune unerori aproape inconștient „așa scria în manualul meu”... E timpul însă să vedem tot mai mult în ele — așa cum spunea Alain Choppin — imaginea condensată a societății care le-a produs. Din această perspectivă manualul este „suportul conținutului educativ, depozitarul cunoștințelor... reflectul deformat, incomplet și decalat... al stadiului cunoștințelor dintr-o epocă, al principalelor aspecte și stereotipii ale societății. Este de asemenea un instrument pedagogic... În cele din urmă el este mijlocul de transport al unui sistem de valori, al unei ideologii și al unei culturi; el participă la procesul de socializare — vezi îndoctrinare — a tinerei generații căreia i se adresează”¹. Scrierea unui manual, și în cazul de față a unui manual de istorie, este strâns dependentă, dincolo de cadrul legislativ impus prin programe și metodici, atât de stadiul cunoștințelor științifice acumulate, cât și de back-groundul cultural al autorului, de pregătirea sa, de opțiunile și concepția sa despre rolul educativ pe care trebuie să-l joace materia tratată în lucrarea sa.

De aceea ne-am propus în studiul de față să încercăm analiza unui set de manuale de istoria românilor pentru ciclul primar publicate de Marin C. Florențiu în anii 1869–1892. Când un autor este editat timp de peste 20 de ani la edituri importante, este de presupus că lucrările sale au avut audiență și chiar succes. Am urmărit, pe de o parte, modul în care informația cuprinsă în acest set de lucrări didactice se modifică sau nu în decursul acestor ani și, pe de altă parte, legătura cu informația istoriografică consacrată, cu alte cuvinte suportul științific pe care s-au clădit aceste manuale. Scrupuloși și pretențioși, istoricii scriu de cele mai multe ori cu meticulozitate doar pentru un public privilegiat, cunoscător și avizat. Pătrunderea unor noi achiziții științifice în spațiul memoriei colec-

¹ Alin Choppin, *L'Histoire des manuels scolaires: une approche globale*, în „*Historie de l'éducation*”, 1980, nr. 9, p. 1.

tive se face de multe ori prin diverse canale ce au rolul să facă accesibile adevărurile savante: școală, publicații de popularizare, mijloace tehnice mai mult sau mai puțin sofisticate. Istoricul uită de multe ori că între el și marele public manualul de istorie devine un ecran filtrant prin care memoria colectivă își clădește propriile imagini. Sau, cum își justifică Marin C. Florențiu încercarea de a scrie manuale școlare: „putem face nisce asemenea cărțicele pentru copii, mult mai apropiate de mintea lor de cât ar putea să facă savanții carii au uitat de unde au plecat și cari plutesc în sfere foarte îndepărtate de dânșii”².

Pentru început vom zăbovi puțin asupra biografiei acestui prolific autor de cărți didactice³, în general uitat de dicționarele și lucrările speciale dedicate istoriei învățământului. S-a născut în anul 1836, în județul Dâmbovița; școala primară o urmează la Câmpulung-Muscel, este bursier și absolvent al noii „Școli politehnice” înființată la București, apoi este numit revizor al școlilor din județul Muscel unde funcționează până în anul 1860. În urma numirii soției sale ca directoare a Școlii de fete din Alexandria, se mută ca institutor la aceeași școală și va rămâne în acest oraș până în anul 1867, când se transferă la Școala nr. 2 Ploiești. În anul 1870 se mută institutor la București, de unde va fi pensionat în anul 1895. La Ploiești editează împreună cu I. P. Eliade gazeta „Amicul Școlii”⁴.

În condițiile existenței manualelor alternative, legea școlară din 1864 prevedea instituirea concursului pentru manuale școlare, ce urmau a fi aprobate de comisii speciale⁵. În acest context înțelegem de ce a fost nevoie ca cea de-a doua ediție a manualului lui M. C. Florențiu, apărută în anul 1872, să conțină o notă explicativă prin care cititorul era avertizat că, în urma epuizării rapide a celor două mii de exemplare din ediția precedentă (apărută tot în 1872), și a nenumăratelor cereri, lucrarea este republicată înainte de a obține ultima decizie de aprobare a ministerului, numai pe baza referatului comisiei. În general, alegerea manualului școlar rămânea la latitudinea profesorului sau a revizorului școlar, care putea să recomande folosirea unei anumite cărți didactice. Neîndoielnic, cercetarea arhivelor editurilor și tipografiilor ne-ar putea aduce lămuriri suplimentare în privința mecanismelor editării și difuzării cărții didactice. Fără a intra însă în detaliile acestei problematice, aici se cuvine precizat că în aceste condiții generale Marin C. Florențiu a publicat 24 de ediții ale manualului său de istorie pentru școala primară în anii 1869–1892 (anexa 1).

În mod normal, elaborarea unui manual trebuie să pornească de la actele oficiale ce reglementează predarea materiei respective, istoria românilor în cazul de față. Dar ce să înțeleagă un profesor când programa publicată de Eforia Școlilor din Țara Românească în anul 1858 pentru un concurs de manuale de istorie

² M. C. Florențiu, *Noțiuni de istoria română*, ed. XXI, București, 1890, p. 6.

³ În afara manualelor de istoria românilor de care ne vom ocupa în materialul de față, M. C. Florențiu este autorul unor manuale de aritmetică, gramatică și literatură universală (a se vedea *Bibliografia românească modernă, 1831–1918*, vol. II, D–K, București, 1986, p. 328–329).

⁴ V. Gr. Pop, *Rezultatul inspirațiunii unei mame. Nuvelă reală*, București, 1891; ed. II, București, 1895.

⁵ *Istoria învățământului în România*, vol. II, 1821–1918, București, 1993, p. 304.

pentru școala primară cuprindea numai îndrumări generale de genul: „Istoria Principatelor de la cei dintâiu domni va avea și un caracter critic, adică enumerarea faptelor poate fi repede, mai cu seamă când e vorba de Domni a căror viață a fostu neînsemnată. Se va opri însă mai multu asupra Domnilor și faptelor ce constituiescu epocă în Istoria națională, și se va trage conclusiuni favorabile întreținerii simțului național”⁶? Peste 20 de ani indicațiile rămâneau tot atât de generale, manualele urmând să cuprindă printre altele: „Biografia Domnilor din ambele state care au ilustrat thronul prin fapte mari, eroice și patriotice. Domnii dintr-un period de timp care n-au lăsat în istorie decât suvenire de viții și crime se vor înșira numai cu numele și anii Domniei”⁷. În ceea ce privește programa școlară, până spre anii 1880, aceasta a fost destul de parcimonioasă în explicații și indicații, prevăzând doar în termeni generali materia ce trebuia predată. De exemplu, programa din anul 1864 preconiza pentru școlile sătești *Memorisațiuni din biografiile Domnilor români celor mai renumiți*, iar pentru școlile primare de băieți, respectiv de fete, *Prescurtare de istoria Românilor*⁸. Abia din 1878 lucrurile încep să se clarifice. Astfel, școlarul de clasa a III-a urma să „citească și să recitească” biografiile lui Traian, Decebal, Radu Negru, Mircea, Dragoș, Alexandru cel Bun, iar la clasa a IV-a să continue în același mod cu Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Petru Rareș, Matei Basarab, Vasile Lupu, Constantin Brâncoveanu, Grigore Ghica, Tudor Vladimirescu, la școlile urbane adăugându-se Aurelian și Constantin⁹. Mult mai amănunțită devine programa școlară odată cu anul 1891, dar acest moment depășește segmentul temporal al analizei noastre.

Motivele ce l-au îndemnat în anul 1869 pe institutorul școlii din Ploiești să purceadă la publicarea manualelor pentru școala primară ne sunt destăinuie târziu, abia ediției a XVIII-a din anul 1888 fiindu-i adăugată o postfață — care în edițiile ulterioare devine prefață — intitulată: *Ceva despre motivul scrierii acestei cărți*¹⁰. Dorința sa era de a oferi „o carte pentru copii... nici oratorică, nici poetică, nici romantică, concisă și cât se va putea de naivă ca și mintea lor...”¹¹. Scopul său nu a fost „d-a face o istorie savantă sau noui descoperiri, căci ele erau făcute de alții mult mai nainte de noi, ci numai din dorința d-a procura școlărilor mei o istorioară mai potrivită cu inteligența lor, din care să-și apropieze cu înlesnire cunoștința originii neamului nostru, și sacrificiile ce au făcut moșii și strămoșii noștri spre a ne lăsa moștenire această duioasă și scumpă țară”¹². Cum ar fi trebuit în linii mari să fie prezentată materia? „O istorie pen-

⁶ „Naționalul”, 1858, I, 25 septembrie, p. 329.

⁷ *Programul de concurs pentru elaborarea unei prescurtări de istoria României în usul școlilor primare de ambe-sexe*, în „Monitorul oficial”, 14(26) februarie, 1879, p. 885.

⁸ C. Lascăr, I. Bibire, *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decisiuni și dispozițiuni generale ale acestui departament de la 1864–1901*, vol. I, București, 1901, p. 897–898.

⁹ *Ibidem.*, p. 978.

¹⁰ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, ed. XVIII, București, 1888, p. 126–128.

¹¹ *Ibidem.*, p. 126.

¹² M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, ed. XXI, 1890, p. 5–6.

tru copii se cuvine a fi cât se poate de circumspectă, ferindu-se a pune mult în relief toate barbariile și cruzimile resbelor și ale feroșilor despoți, căci aceste le corup moralul și-i fac a privi crimele și vărsările de sânge uman ca lucruri obicnute, ca fapte ce se pot săvârși de oricine...". Mai delicată i se pare problema istoriei prezente. Soluția pe care o oferă pare plină de bun-simț. „O carte de istorie pentru copii nu se cuvine să conțină lingușiri, nici critici pentru persoanele în viață, căci copilul trebuie să crească emancipat de orice influență ascunsă sub vălul presintelui, care nu se poate arăta în deplină lumină, de cât după ce va deveni trecut, și se va compara cu un alt presinte". În ceea ce privește rolul autorităților școlare însărcinate cu aprobarea manualelor școlare, acestea nu trebuie să impună cărți de studiu, ele neavând „alt drept decât să censureze aceste cărți, în atât încât ele să nu conțină idei contrarii moralei și aspirațiilor la cari tinde țara...¹³.

Înainte de a trece la prezentarea concretă a manualelor sus-amintite, trebuie să remarcăm modificările ce survin în titlul acestora. Dacă ediția din anul 1869 și cea 1872 semnată „un amicu al tinerimii” și considerată ediția I se referă la *istoria română*, în ediția a II, tot din 1872 apare *istoria Românilor*, sintagmă ce se va păstra până la ediția a XVIII-a din anul 1888, când titlul devine din nou *Noțiuni de istoria Română*. Trebuie precizat faptul că autorul se ocupă de întreg spațiul românesc până în momentul întemeierii statelor Țara Românească și Moldova, din acest moment materia concentrându-se doar asupra istoriei celor două principate extracarpătice.

I. Modele și influențe

Chiar și o primă lectură superficială a ediției din 1869 ne relevă faptul că suntem în fața unei prescurtări a lucrării lui Ion Heliade Rădulescu, *Prescurtare de istoria Românilor sau Dacia și România*¹⁴, lucrare ce a fost la rândul ei folosită ca manual școlar. Florențiu se inspiră preluând pasaje întregi, prescurtând sau uneori adăugând aprecieri personale. În ediția din 1872, el recunoaște formal faptul că l-a folosit pe Ion Heliade Rădulescu, „celebrul maestru allu tuturor profesorilor Români”¹⁵.

Odată cu ediția a III-a din anul 1873 apar modificări substanțiale în ceea ce privește prezentarea formării statului medieval Țara Românească. Cheia ne este oferită de o notiță prin care autorul subliniază faptul că „această parte a istoriei noastre și mai cu seamă de la venirea unguirilor până la Mircea I, zăcea până acum în cea mai mare confuzie. Eminentulu nostru istoricu, D-nu B. P. Hașdeu, căruia posteritatea îi va fi recunoscătoare, printr-o activitate și o erudițiune din cele mai rare, risipi cu un brațu erculeanu nuorulu ce plana assupra orizontulu nostru istoricu, presentându-ni-l în adevărata sa claritate. De aici înain-

¹³ *Ibidem*, p. 4–5.

¹⁴ Ion Heliade Rădulescu, *Prescurtare de istoria Românilor sau Dacia și România*, București, 1861.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13.

te vom avea dar, nu datele și persoanele fictive ale cronicarilor, ci data și persoanele adevăratei noastre istorii naționale”¹⁶. Astfel apare lecția *Banatul Severinului*, domnitorul pe care până atunci îl numea Ion Basarab este înlocuit cu Alexandru Basarab, iar trimerile la *Istoria critică* abundă în această parte a lucrării. Mai mult, edițiile din anii 1882–1886 sunt dedicate expres lui B. P. Hasdeu, „spre semnu de recunoștință pentru lumina ce ne-a procurat-o în studiul istoriei”. Legătura cu Hasdeu a îmbrăcat și alte forme: Florențiu era abonat la revista *Columna lui Traian*¹⁷ în care Hasdeu și-a publicat *Istoria critică a românilor din Muntenia în secolul XIV*¹⁸. Pe de altă parte, în 1873 la rubrica *Indice bibliografic* din aceeași revistă era prezentată elogios noua ediție a manualului lui Florențiu¹⁹.

Din ediția 1882, autorul adaugă informații suplimentare la partea despre istoria Daciei, pe care le preia din nou de la Ion Heliade Rădulescu.

Dintre ceilalți autori pe care Florențiu îi amintește explicit trebuie amintiți V. A. Urechia, și, pentru lecția referitoare la Tudor Vladimirescu, C. D. Aricescu, cu *Istoria revoluțiunii române de la 1821*, „editată de către inteligentul G. Chițu unul dintre cei mai zeloși susținători ai instrucțiunii naționale”²⁰. Lipsesc în schimb orice fel de mențiuni la lucrările lui Xenopol, ceea ce arată că odată cu trecerea timpului receptivitatea la nou a lui Florențiu era în descreștere.

II. Structură și Informație

II.1. Constante

Manualele de istorie semnate de Florențiu se înscriu în canonul epocii ca prescurtări de istoria patriei, narațiuni urmărind evenimentele în strictă desfășurare cronologică. Istoria românilor începe cu o serie de noțiuni despre Roma antică și se derulează factologic până la 1848 (edițiile din anii 1869–1877), ulterior avansând până în anii 1878/1881.

Istoria este prezentată ca o succesiune de evenimente centrate în jurul unor persoane/domnitori, structurarea biografică fiind cerută și de programele școlare. Elementele social-economice și culturale nu interesează în sine, ci doar în măsura în care sunt legate de activitatea unei personalități anume. Nu există lecții

¹⁶ Idem, *Noțiuni...*, ed. III, București, 1873, p. 27.

¹⁷ „Columna lui Traian”, 1872, III, nr. 9, p. 65.

¹⁸ „Columna lui Traian”, 1871, II, p. 131–132, 136–137, 139–141, 144, 148–150, 151–152, 155–156, 159–161, 164–165, 169–170, 171–173, 180–181, 183–184, 187–189.

¹⁹ „După *Tratatul de geografie* al d-lui Angelu Demetrescu, lucrarea d-lui Florențiu este al doilea manual didactic care urmărind progresul științific a început a introduce în scoale nouele date din *Istoria critică a Românilor* de d. B. P. Hasdeu, înlocuind vechile fabule prin positivismu documentalu”. („Columna lui Traian”, 1873, IV, nr. 12, p. 248).

²⁰ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, ed. a XI, 1882, p.; epitetul *inteligent* lipsește în nota din ediția 1880.

aloțate special dezvoltării economice sau culturale a românilor într-un anumit moment istoric, ci doar informații sumare despre organizarea statului (în lecțiile despre Mircea²¹ și Alexandru cel Bun²²), dezvoltarea agriculturii și comerțului (în lecțiile despre Matei Basarab și Vasile Lupu), sau despre dezvoltarea statului român în timpul lui Alexandru Ioan Cuza²³ și Carol I²⁴. Problemele culturale sunt și ele atașate activității unor domnitori, de exemplu Neagoe Basarab, Matei Basarab și Vasile Lupu. La ultimii doi important nu este atât sprijinul acordat culturii, cât rolul acordat acesteia în prezervarea naționalității române, care a fost astfel „mănuită” de slavonism²⁵. Aceste aprecieri au rolul precis de a contribui la conturarea și cristalizarea imaginii unui personaj istoric.

Subordonarea exigențelor științifice scopurilor didactice transpare mai ales în tratarea „legăturii lui Mihai Viteazul”. Dacă în prima ediție a manualului său preia un fragment critic din Heliade Rădulescu, destul de neclar și mult prea general²⁶, începând cu ediția 1872 introduce o notă conform căreia „manualul nu permite detalierea erorii [lui Mihai] și profesorul dacă va voi o va da amănunțit”²⁷. Apoi odată cu ediția a XIV-a din 1882, atât fragmentul din Heliade Rădulescu cât și nota dispar, și nimic nu mai amintește de „legătura lui Mihai”. Interesant este faptul că în aceeași ediție, Florențiu introduce o notă la Constantin Mavrocordat, prin care subliniază că „pe lângă răul ce a picinuit țărilor

²¹ Amintim fragmentul de lecție intitulat *Stabilimentele lui Mircea* în care subliniindu-se faptul că „pe lângă raul merit al unui mare căpitan în timp de război, avu pe acela al unui distins organizator în timp de pace. El făcu multe și deosebite lucruri mari și frumoase în țară: zidi mânăstirile Cozia (în Vâlcea) și Cotmeana (în Argeș), mută capitala țării de la Târgoviște la București, unde zidi Curtea-Veche; organiză țara în colonii militare, întemeie întâia oștire regulată și permanentă”. (Idem, *Noțiuni...*, ed. XXI, 1890, p. 40). (Textul aproximativ identic și în edițiile anterioare).

²² A se vedea *Instituțiile lui Alexandru*: „Alexandru fu unul dintre cei buni domnitori. El înfrumuseță și înzestră Moldova cu multe așezăminte folositoare: regulă Ministerul, Senatul, administrația, Justiția, clerul și armata” (*Ibidem*, p. 43).

²³ Lecția despre Alexandru Ioan Cuza este inclusă în manuale începând cu anul 1879. Accentul principal cade pe enumerarea reformelor „neapărat trebuitoare Statului român, spre a deveni puternic și respectat”.

²⁴ Fragment ce apare în ediția a XIV-a din anul 1882: „Sub Principele Carol, se continua cu multă activitate reformele începute sub predecesorul său Alexandru Cuza: se revăzură și se completară legile trebuitoare, spre a conduce țara la progresul la care tinde *liberala ei Constituțiune*; se înființară mai multe instituțiuni de utilitate publică; se creă *banca națională* și *drumuri de fier* spre a susține și activa industria și comerțul; se votă *legea băncilor rurale* și *a tocmelilor agricole*, spre ajutorarea populațiunei muncitoare și înflorirea agriculturii; se institui *Societatea Academică*, spre mai multă apropiere și comunicarea acelorași idei între toți Românii; se înființară mai multe fabrici de zahăr, hârtie, chibrituri etc., și mai presus de toate se organiză și se puse armata, care avea să ridice gloria națională, pe cel mai înalt picior de cultură europeană” (M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, 1882, p. 105, 107).

²⁵ Idem, *Summariu...*, 1869, p. 57.

²⁶ „Michail făcuse o eroare și eroarea în politică este mai mult decât o crimă, căci crima ucide individe, iar eroarea politică distruge națiuni” (*Ibidem*, p. 47).

²⁷ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, a doua edițiune, 1872, p. 79.

române acestu fanariotu nu putem trece cu vederea și binele ce a făcut prin emanciparea sătenilor de servitutea în care se aflau încă de la Mihai Viteazul, pentru care Românii trebuie să-i fie recunoscători; deși ellu n-a făcutu acestu bine de câtu cu scopulu de a câștiga și mai mulți bani”²⁸. O linguriță de miere și una de fiere, căci personajul nu putea să iasă din portretul-robot al domnului fanariot pe care manualele îl ofereau an de an.

În desfășurarea ei strict evenimentțială, istoria națională este străbătută totuși de câteva idei ce rămân constante și care au rol educativ foarte clar: originea nobilă, unitatea și continuitatea românilor, vitejia și atașamentul față de patrie, rolul în Europa creștină și atitudinea de neîncredere față de străini.

Astfel, deschizând al doilea manual al lui Florențiu — cel din anul 1872 — elevul află încă de la prima lecție faptul că el se numește *Român* pentru că s-a născut și trăiește în țara română și pentru că părinții și moșii săi se trag din Romani, care „au fost cel mai mare popul ce a existat pe pământ și care a lăsat de moștenire civilizațiunea și instituțiile sale tuturor popolilor actuali ai globului”²⁹. O parte a descendenței este precis conturată în spațiul strămoșilor lumii civilizate. Pe de altă parte nici dacii nu sunt cu nimic mai prejos: „dacii erau un popor curagios, gelos pe libertățile sale...”³⁰ (1869), pentru ca de la ediția a XIV-a 1882 să adauge: „Dacia a fost dintre țările cele mai renumite ale lumii vechi”³¹. Dar, în primele ediții ale manualului său originea este legată mai ales de componenta romană, nefiind specificat nimic precis despre rolul dacilor în formarea poporului român. Odată cu ediția a XIX-a apărută în anul 1888, Florențiu repune problema originii românilor, stabilind un anume echilibru între cele două componente: „Din acești coloniști, aduși aici de Traian, și din rămășița poporului dac, se trage neamul românesc de astăzi. Ar fi dar o mare categorie pentru români cari au de strămoși pe cele mai mari și mai strălucite popoare ale vechimii (Romani și Daci) să se lase în vre-o împrejurare a fi nesocotiți de ver unul din neamurile de astăzi cari pe atunci nu însemnau nimic, neavând nici cel puțin numele de popoare”³².

Prezentând țara dacilor, autorul subliniază că ea cuprindea „toate pământurile locuite astăzi de Români, adică: Muntenia, Moldova, Basarabia, Transilvania, Bucovina, Maramureș, Crișana, Temeșana”³³. Deși istoria Transilvaniei nu face obiectul nici unei lecții speciale în manualele lui Florențiu, totuși ideea unității românilor este deosebit de pregnantă în lucrările sale. Ca atare, acțiunea lui Mihai Viteazul este puternic valorizată. Semnificativă este permanenta modificare a titlurilor capitolelor referitoare la epoca începută odată cu domnia lui Mihai Viteazul. Dacă în prima ediție titlul făcea referire doar la istoria țărilor române de la moartea lui Vlad Țepeș până la moartea lui Mihai Heroul, de la a

²⁸ Idem, *Noțiuni...*, 1882, p. 86.

²⁹ Idem, *Noțiuni...*, 1871, p. 3. fragmentul se regăsește și în edițiile ulterioare.

³⁰ Idem, *Summariu...*, p. 8.

³¹ Idem, *Noțiuni...*, p. 7.

³² Idem, *Noțiuni*, ed. XIX, 1888, p. 25.

³³ Idem, *Noțiuni*, 1890, p. 9.

doua ediție titlul devine *Românii sub un singur sceptru*, în ediția a VI-a (1875) se transformă în *Dacia Traiană reunită*, pentru ca în ediția din 1882, titlul capitolului cuprinzând perioada de la Mihai Viteazul la epoca fanariotă să fie exprimat scurt și clar: *Unitatea națională*. Merită amintit și faptul că, dacă, până în 1877 pentru Țara Românească se folosea termenul de România, din 1879 termenul este înlocuit cu Muntenia, iar Mihai Viteazul din domnul României, devine domnul Românilor. Nu lipsesc referințele nici la celelalte teritorii românești aflate sub stăpânire străină. Autorul nu omite în nici o ediție momentele 1774 și 1812. Bucovina este considerată o parte a pământului Moldovei, iar problema „Basarabiei noastre” este reluată într-o notă la lecția despre războiul de independență³⁴. Interesant este faptul că pe Florențiu nu-l interesează teritoriul Dobrogei, neamintind nimic de situația acestuia nici înainte și nici după 1878.

Continuitatea este afirmată energic. În toate edițiile, Florențiu subliniază faptul că în momentul în care Dacia a fost părăsită de autoritățile romane, numai „soldații și funcționarii se supuseseră și trecuseră Dunărea; dar locuitorii cari erau născuți și stabiliți aici moși de strămoși, în timp de mai bine de cinci generațiuni... preferară a rămânea în Dacia Traiană, în căminul părintesc, unde deși suferiră multe rele de la neamurile străine ce au trecut în toate direcțiile peste acest pământ, dar ne-au păstrat până astăzi numele, limba și datinile strămoșilor lor Romani, ca scumpă moștenire primită de la părinți”³⁵. În ciuda vicisitudinilor, „Românii rămaseră Români, cu toate virtuțile și aspirațiunile ce nutriră pe străbunii lor în timpii de aur: — *patria și dreptul meu*”³⁶.

Continuitatea de locuire însemna și o continuitate de aspirații și de atitudini. În aceste condiții, istoria românilor se încheagă ca un lung șir de „lupte continue cu Turcii, Ungurii, Polonii și Tătarii, apărându cu sângele și viața lor: legea, naționalitatea și moșia română”³⁷. Dincolo de acestea, „Românii resistară ca un zid de granit în contra acestui spăimântător val de barbari, de care tremura toate națiunile pentru legea și libertatea lor. Ei slăbiră forța Osmanilor în floarea sa, închizându-i calea d-a păși victorioasă în statele creștine din apusul Europei”³⁸.

Dihotomia noi-ceilalți apare inevitabilă într-o epocă în care identitatea națională începea să se impună în straturi sociale tot mai adânci. O idee ce se desprinde insistent din manualele lui Florențiu este aceea că românii și-au clădit istoria singuri, fără nici un ajutor, ba dimpotrivă chiar, trăind într-o mare de ve-

³⁴ „Dar cu toate acestea, pravoslavnicii noștrii vecini, cari-și câștigară onoarea de care se bucură în acest războiu, mai mult prin ajutorul Românilor, afirmară și de astă-dată lumii întregi proverbul românesc, care zice: «Lupu-și schimbă părul, dar năravul ba!...» Ei ne luară drept recompensa atât sacrificii, și părțica de pământ, pe care ne-o dase puterile europene din Basarabia, răpită de dâșii în timp de nenorocirea noastră, și pe care Românii n-o vor uita nicio-dată”. (Idem, *Noțiuni*, 1879, p. 116).

³⁵ Idem, *Noțiuni*..., 1890, p. 25.

³⁶ Idem, *Noțiuni*..., 1879, p. 120.

³⁷ Idem, *Summariu*..., p. 111.

³⁸ Idem, *Noțiuni*..., 1890, p. 114.

cini ostili. Vitejia românilor este singura modalitate prin care aceștia au rezistat și mai presus, s-au impus în istoria europeană. „Cugetând serios asupra tuturor grellelor împregiurări prin cari trecu țara în acestu intervalu este foarte mult de admiratu devotamentu patrioticu și naționalu, ce caracterisă pe Români, căci cu toate intrigile interne și externe, Turcii nu putură, chiar în floarea măririi lor, face din România un pašalik, după cum făcură cu Grecia, Albania, Bulgaria și Serbia”³⁹. De aceea, majoritatea lecțiilor se structurează în principal după bătăliile purtate de diverși domnitori.

Reglementarea pe cale diplomatică a situațiilor conflictuale este și ea prezentată ca fiind o urmare a atitudinii vitejești a românilor, care-i determină pe vecini să accepte încheierea de tratate. De exemplu, Mircea I, care s-a văzut nevoit să apere „independența țării sale de cursele puternicilor vrăjmași, Unguri și Turci”⁴⁰, s-ar fi impus lui Sigismund de Luxemburg prin victoria la muntele Pasărea, determinându-l pe regele Ungariei să „se încredințeze încă odată despre meritul și vitejia Românilor și socoti mai folositor pentru sine a-i avea prieteni...”⁴¹. Din nici o ediție nu lipsește așa-numitul testament al lui Ștefan cel Mare, care își sfătuiește urmașii să se înțeleagă mai bine cu „Turcii, cari sunt mai tari și mai statornici, decât cu ziișii creștini Poloni și Unguri. Aceasta însă cu condițiunea ca țara să nu-și piardă libertatea ei politică și religioasă, contrariu mai bine să moară toți”⁴². Primatul imperativului patriotic-educativ se resimte, căci conform părerii răspândite în epocă nimic nu putea impresiona mai mult pe tânărul școlar decât istoria-bătălie, animată de fapte de eroism ce-i aprindeau imaginația și-l pregăteau sufletește pentru rolul social de cetățean al statului român.

II.2. Mutații

O primă categorie de schimbări privește structurarea de ansamblu a materiei incluse în manuale. Astfel, spațiul acordat istoriei Romei și Imperiului Roman este redus în favoarea extinderii pe de o parte a informațiilor despre daci și pe de altă parte a spațiului alocat evenimentelor de istorie contemporană. În edițiile din anii 1869–1877, între 8 și 12,5% din economia manualului este dedicată, așa cum spune și titlul, „Italiei și Romei”, pe considerentul că „cea mai

³⁹ Idem, *Noțiuni...*, 1873, p. 51.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 35; ideea apare în toate edițiile cercetate.

⁴¹ *Ibidem*, p. 38–39.

⁴² Idem, *Summariu...*, p. 37. Pasajul se păstrează identic în toate edițiile ulterioare. Fragmentul este o interesantă adaptare a textului lui Heliade Rădulescu: „Văzuse și pășise multe, se desillusionase de toți câți se zicea creștini, și la moartea sa lăsă prin testament fiului său Bogdan să numai puie temeiul nici pe Unguri, nici pe Poloni, nici pe Germani, ci să caute spre Răsărit a se înțelege cu Turcii că sunt mai toleranți, și mai constanți și mai primitivi. Să caute însă cum țara să nu-și piardă nici autonomia nici Religia. Pentru aceste două principie să se lupte până la moarte”. (Ion Heliade Rădulescu, *op. cit.*, p. 140).

mare parte din elevii școlilor primarii... rămân la prăvălia sau meseria părinților lor, numai cu aceste cunoștințe. Prin urmare, credem a nu fi de prisos să li se dea acestora o mică idee despre istoria străbunilor noștri Romani”⁴³. Autorul oferă tinerilor săi cititori o prescurtare de istoria statului roman de la fundarea Romei până în anul 476, asortată cu diverse amănunte și comentarii. Din anul 1879, în condițiile creșterii ponderii istoriei contemporane, informațiile de istorie romană sunt reduse, pentru ca odată cu ediția a XIV-a din anul 1882, sub noul titlu *Originea Românilor*, istoriei Romei să-i fie alocată doar o notiță de 3/4 de pagină. Progresiv, istoria nouă ocupă un loc tot mai bine definit. Dacă Ion Heliade Rădulescu se oprea cu manualul său la anul 1822, Florențiu depășește încă din prima ediție această barieră temporală, tratând în două pagini, sub titlul *Renașterea*, perioada 1821–1848, și mărturisind că nu a dorit decât „să așeze în ordină conologică domnitorii ce au succedat până la 1848”⁴⁴. Din 1873 el nu se mai mulțumește cu atât. De altfel, odată cu trecerea anilor evenimentele se îndepărtau temporal, iar atitudinea față de ele devenea mai ușor de exprimat. Astfel, fiecărei domnii din perioada de după 1821 îi este dedicat câte un fragment special. Până în anul 1877 manualele se înceie succint: „O parte din visul de aur al Românilor urmaritu de secolii depărtați cu atâta religiozitate, deveni faptu împlinitu prin unirea Moldovei cu România prin persoana domnitorului Alexandru Ioan Cuza”⁴⁵. După 1879, Florențiu introduce o notiță de subsol dedicată în mod expres *Revoluțiunii naționale de la 1848*⁴⁶ — până atunci amintită doar cu titlu de eveniment petrecut — notiță ce din 1882 va fi integrată în textul manualelor cu titlu special, fragment extrem de pozitiv la adresa evenimentelor. Tot din 1879 apar lecții dedicate lui Alexandru Ioan Cuza⁴⁷, Carol I și războiului de independență.

Modificări substanțiale se reliefează în ceea ce am numit: galeria de personaje istorice. Așa cum am amintit, în cazul ediției din 1869 suntem în fața unei prescurtări de istoria patriei prin care autorul încearcă să nu omită nici un domnitor cunoscut până atunci de știința istorică (vezi anexa 2). Urmându-l cu fidelitate pe Ion Heliade Rădulescu, Florențiu preia atât lista domnitorilor propusă de acesta, cât și cronologia ce astăzi poate părea extrem de fantezistă. Dar nu este cazul să uităm că ne aflăm la mijlocul secolului al XIX-lea... Dacă în 1872 nu este adăugat decât un personaj ce fusese omis în ediția anterioară, Dragoș Basarab, considerat a fi fratele lui Radu I Negru Basarab⁴⁸, marea

⁴³ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, 1872, p. 3.

⁴⁴ Idem, *Summariu...*, 1869, p. 68.

⁴⁵ Idem, *Noțiuni...*, 1873, p. 115.

⁴⁶ Idem, *Noțiuni...*, 1879, p. 110.

⁴⁷ După ce prezintă binefacerile reformelor pentru statul român, M. C. Florențiu se dovedește extrem de precaut în prezentarea momentului abdicării lui Cuza, când se rezumă la a spune că „din cauze politice a căror dreaptă și nepărtinitoare judecată o va face viitorul, fu nevoit a se retrage din domnie...” (Idem, *Noțiuni...*, 1879, p. 112).

⁴⁸ Idem, *Noțiuni...*, ed. I, 1872, p. 36.

schimbare se produce în anul 1873, prin preluarea noilor idei puse în circulație de B. P. Hasdeu. În acest context, nu numai cronologia este schimbată, ci și înșiruirea domnitorilor (vezi anexa 2). Ioan Basarab, considerat a fi învingătorul de la Posada, devine Alexandru Basarab. Trebuie semnalat faptul că în manualele de istorie ce circulau în momentul respectiv (Laurian, Urechia) domnitorul care l-a învins pe Carol Robert era considerat a fi Mihail Basarab, motiv ce se menține până spre 1877. Sub numele de Ioan Basarab el apare numai la Heliade Rădulescu și la Florențiu. Odată cu manualele editate în jurul anilor 1876–1877, Alexandru Basarab se impune ca fiind personajul pe care istoriografia îl va numi ulterior Basarab I.

Celelalte modificări privesc îndeosebi reducerile de personaje. Astfel, în ediția din anul 1875 este eliminată lecția despre succesorii lui Alexandru cel Bun, menționându-se într-o notiță faptul că: „În vedere că aceste noțiuni s-au scrisu numai spre a procura copiilor din clasele elementarii primele cunoștințe de istoria națională, mai cu seamă faptele domnilor celor mari care au susținut sus și tare demnitatea neamului nostru, amu omisu din textul acestei edițiuni, atât la Moldova, cât și la România pe toți acei Domnitori mici, cari n-au alt merit, de cât că au fost și ei domni pe tronul țerei”⁴⁹. Cine era interesat de desfășurarea cronologică a evenimentelor era invitat să consulte tabelul sinoptic de la finalul manualului. Deși multe dintre personajele secundare dispar în ediția din 1879 (ca și din cele următoare), trebuie semnalat faptul că manualele lui Florențiu cuprindeau mai multe personaje decât prevedea programa din 1878, fapt care însă nu a împiedicat Ministerul Instrucțiunii să aprobe lucrarea. Abia din anul 1891 autoritățile școlare au devenit mai minuțioase în stabilirea materiei pentru școlile primare. Numai că M. C. Florențiu nu-și va mai modifica lucrările, ediția din 1892 fiind identică cu cea anterioară. Și apoi se va pregăti de pensionare...

Nu întâmplător am lăsat de-o parte galeria domnitorilor fanarioți. În primul manual din 1869 perioada este prezentată compact, într-o povestire de 3,5 pagini sub titlul *Calamitatea*, fiind însoțită de o notă prin care afirma: „această epocă de flagrantă fatalitate neavând altu interes decât a ne convinge de gravitatea răului emanatu din corupțiunea de la capu, n-o tractănu decât în cellu mai scurtu posibilu resumatu”⁵⁰; din 1873 Florențiu sistematizează materia sub titlul *Domnia Fanarioșilor*, împărțind-o pe fragmente alocate lui Nicolae Mavrocordat, Constantin Mavrocordat, Alexandru Hypsilante, Grigore III Ghica, Nicolae Mavroghene, Michail C. Suțu, Constantin Hypsilante, Ioan Caragea. O notiță explicativă justifică modificările: „Noi nu voiam să sacrificăm acestor venetici, care n-au fost domni, ci bei turcești numiți cu firman să jefuiască și să tortureze pe români, frumosul nostru nume de domn și de domni; dar fiindcă ni s-a obiectat, nu de către critică care nu ne produce nici o senzațiune, ci de cei mai călduroși amici ai instrucțiunii, că nu înțeleg copii asemenea expresiuni, înecăm pentru acest mare sentimentu interesul nostru, numind și pe Phanarioți

⁴⁹ Idem, *Noțiuni...*, 1875, p. 50.

⁵⁰ Idem, *Summariu...*, 1869, p. 62.

domni și beilikuil lor la domnie”⁵¹. În ediția a XVIII-a din 1888 Florențiu îmbânzește puțin tonul, amintind că în această perioadă „au avut loc și oarecari întâmplări, ce merită aducere aminte”⁵². Dar, parcă în compensație, o modificare aparent minoră în textul lecției despre Tudor Vladimirescu ne dezvăluie atitudinea reală a autorului și cristalizarea ei în timp. Dacă în ediția amintită din 1888 se afirmă că Tudor s-a ridicat împotriva „jugului de fier al Fanarioților și ciocoilor”, în această variantă Florențiu pomenește doar „jugul de fier al Fanarioților, cari ca niște lipitori înveninate, sug sângele poporului...”⁵³. Din această galerie de personaje negative, zugrăvite în cele mai închise tonuri și învinuite de cele mai mari nemorociri, se detașează figura lui Grigore III Ghica, considerat a se fi comportat „ca un adevărat Român, contra înstrăinării pământului Moldovei”⁵⁴, fapt ce-l absolvă de vina de a fi domnit în această perioadă. Astfel, autorul conchide: „Ghicii de aici înainte, nu se mai numără între phanarioți; pământeneria au câștigat-o prin sângele străbunului lor”⁵⁵.

Într-o lume masculină, în care virtuțile principale sunt de esență războinică, femeile își găsesc greu locul. Universul feminin este aproape inexistent. Doar Despina Doamna și regina Elisabeta se strecoară în textul manualelor. Prima este remarcată pentru generozitatea de a-și fi vândut bijuteriile astfel încât Neagoe Basarab să poată termina mânăstirea de la Argeș. Regina Elisabeta este individualizată într-un pasaj pe care îl găsim numai în ediția a XIV-a (1882), referitor la activitatea sa în timpul Războiului de independență⁵⁶. Ulterior fragmentul este înlocuit cu un portret însoțit de un mic text justificativ⁵⁷.

Informația despre personajele istorice ce populează manualul lui Florențiu se înscrie, normal, în limitele cunoașterii istoriografice a momentului. El nu cercetează, el selectează și combină informațiile. De aceea, credem că așezarea personajelor într-un top ne poate sugera importanța pe care autorul o acorda unuia sau altuia dintre ele, precum și modificările survenite în timp (anexa 3). Observăm că variațiile nu sunt spectaculoase. În general, un personaj o dată fixat se menține în caracteristicile inițiale, în afara de cazul în care nu este eliminat cu totul. Remarcăm procentul mare deținut de Mihai Viteazul față de Ștefan cel Mare. De asemenea, se simte o anume preferință, pentru istoria Țării Românești după Ștefan cel Mare urmând în grup compact 4 domni ai Munteniei.

⁵¹ Idem, *Noțiuni...*, 1873, p. 102.

⁵² Idem, *Noțiuni...* 1888, p. 93.

⁵³ Idem, *Noțiuni...*, 1888, p. 100.

⁵⁴ Idem, *Noțiuni...*, 1873, p. 107. Textul se menține în toate edițiile următoare.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ „În acest sângeros război, nu numai bravul nostru rege Carol își expuse viața în redute sub bombele purtătoare de moarte ale vrăjmașului, dar încă prețioasa noastră Regină Elisabeta, alergă din spitaluri în spitaluri, cu ochii scăldați în lacrimi spre a mângâia prin surâsul ei dragălașu durerea suferinșilor răniți (Idem, *Noțiuni...*, 1882, p. 108).

⁵⁷ „Sufletul nobil și meritele superioare ale M. S. Elisabeta, care, după cum a zis un Mare Bărbat de Stat, că *dacă n-ar fi fost pe tron, ar domni pe alt tron*, nu ne-au putut permite a nu reser-va o pagină, în aceste noțiuni, portretului său, spre a-l imprima în inima tinerimei studioase. (Idem, *Noțiuni...*, 1884, p. 109).

Acest provincialism se face simțit și în tabelul sinoptic ce însoțește manualele și în care este luată ca punct de referință cronologia domnilor Țării Românești, cei ai Moldovei și ai țărilor vecine fiind ordonați conform acestui criteriu.

Florențiu are în general o atitudine extrem de personală în tratarea modelelor sale, dovedindu-se dacă mai era nevoie că factorul personal trebuie luat în considerare când se analizează manualele școlare. Exemplificăm cu cazul lui Corvin de Hunedoara. Deși atât la Heliade Rădulescu, cât și în alte manuale ce circulau în epocă, acesta era individualizat, beneficiind de lecții independente, în ediția 1869 a manualului lui Florențiu el este pomenit numai într-o notă, explicându-se că, deși familia Corvineștilor a făcut onoare neamului său prin eroismul militar, totuși a produs și dezonoare „prin renegarea lor [a românilor], fiind regi și protectori ai Ungurilor”⁵⁸. În edițiile ulterioare sunt eliminate explicațiile, autorul rezumându-se la o mică notiță factologico-biografică, iar după 1880 chiar și această notă a fost scoasă. Pare a fi o chestiune de opțiune personală.

Asemănător se întâmplă cu Vlad Țepeș. Florențiu preia o apreciere a lui Heliade Rădulescu, cum că „nici o tigresă nu și-a apărut puii cu mai multă furoare în contra inamicilor, pre cât Vlad V și-a apărut Români în genere în contra Turcilor și a altor inamici din afară și din năuntru”⁵⁹, pe care o modifică în așa fel încât în ediția 1890 ajunge să sune cam așa: Vlad a fost „un mare viteaz și un mare patriot, căci deși a fost în adevăr foarte crud cu vrăjmașii săi, dar nici o tigresa nu își apără puii cu mai multă înfocare de vrăjmași de cât a apărut Vlad pe Români, patria, naționalitatea și religiunea lor de corupțiunea străină”⁶⁰.

În condițiile îmbunătățirii mijloacelor de editare, din 1879 manualele încep să beneficieze de imagini (vezi anexa 4). Remarcăm că, exceptându-l pe Ion Heliade Rădulescu, imaginile prezentate sunt portrete de domni.

În încheiere credem că se impun câteva concluzii. În primul rând setul de manuale folosit spre investigație ne pot ajuta să înțelegem schimbările produse în metoda folosită în predarea istoriei în școala primară. Astfel, după un prim manual cu o structură narativ-liniară, edițiile din 1872 au folosit sistemul întrebări-răspunsuri, pentru ca din 1873 să se revină la structura narativă. Observăm, de asemenea, că schimbările majore se fac în primii ani ai apariției seriei de manuale, ultimele ediții suferind numai mici modificări de text, sau adăugiri. Contactul cu cercetarea istoriografică s-a menținut în anii de început, apoi un anume conservatorism perfect justificabil din punct de vedere uman l-a ancorat pe autor în universul științific pe care l-a agreeat în tinerețe.

Deosebit de importantă ni se pare simplificarea materiei, trecerea de la o informație stufoasă și greoaie la o structură narativă care câștigă în claritate ce pierde în detalii. Observăm cum autorul însuși operează selecții și simplifică până în momentul în care istoria românilor devine o succesiune de domnii alese pentru a îndeplini un real rol educativ. Faptul nu este singular în epocă, dimpotrivă acest proces de simplificare a materiei cuprinse în manualele școlare de istorie este caracteristic pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

⁵⁸ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, 1869, p. 30.

⁵⁹ Ion Heliade Rădulescu, *op. cit.*, p. 127.

⁶⁰ M. C. Florențiu, *Noțiuni...*, 1890, p. 47.

Anexa I
Lista manualelor*

Anul	Manualul (titlul, editura, tipografia, nr. de pag)	Ediția	Observații
1869	<i>Summariu de Istoria Română</i> , de..., institutore de clasa a IV in Ploesci, Bucuresti, Typ. Laboratorilor Români, 73 p.	ed. prima	
1872	<i>Noțiuni de Istoria Română</i> , pentru clasele III și IV primarii de <i>Unu amicu al tinerimii</i> , Buc., Noua typ. a Laboratorilor Români, 112 p.		Ediție cu reduceri și modificări
1872	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , pentru clasele III și IV primarii, de ...institutor de clasa a IV-a în capitală, Buc., Typ. Laboratorilor Români, XV + 111 p.	II	Identică cu cealaltă ediție 1872, doar cu paginație diferită.
1873	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , pentru cursulu primariu de ambele sexe, Buc., Noua Typ. a Laboratorilor Români, 128 p.	III	ediție cu majore modificări de text
1874	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , pentru cursulu primariu de ambele sexe, Buc., Noua Typ. a Laboratorilor români, 128 p.	IV	text identic cu ediția din anul 1873
1875	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , Buc., Libr. Ioanidde & Comp., Typ. Curții (Lucrătorii Asociați), 112 p.	VI	reduceri de text
1876	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , Buc., Librari Editori H. Zametzkij & C-ie, Noua Typ. a Laboratorilor Români, 112 p.	VII	ediție identică cu cea din anul 1875
1877	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , Buc., Editura Librăriei Mihalescu & Luis, Typ. Mihalescu & Luis, 118 p.	VIII	text identic cu ediția din anul 1875, eliminate rezumatele parțiale
1879	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , revăzută din nou și ilustrată cu portretele celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Gregore Luis, Typ. Dor. P. Cucu, 128 p.	IX	reduceri de text față de edițiile anterioare
1880	<i>Noțiuni de Istoria Românilor</i> , de... institutor de clasa a IV-a în capitală, fost profesor de școală reală, ilustrată cu 20 portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Gregorie Luis, Typ. Moderna Gregorie Luis, 120 p.	XI	schimbări de titluri și modificări la lecția despre Tudor Vladimirescu

* Manuale identificate conform *Bibliografia românească modernă 1831-1918*, vol. II, București, 1986, p. 328-329.

1881	<i>Noțiuni de Istoria Românilor, de...</i> carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru cursulu primaru de ambele sexe, ilustrată cu 20 portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Typ. Moderna Gregorie Luis, 80 p.	XII	
1882	<i>Noțiuni de Istoria Românilor, de...</i> carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru cursulu primaru de ambele sexe, ilustrată cu 21 portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XIV	schimbări de titluri și modificări de text
1884	<i>Noțiuni de Istoria Românilor, de...</i> carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu 20 portrete ale celor mai distinși Domni și alu M. R. Regina Elisabeta, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XV	mici modificări de text
1886	<i>Noțiuni de Istoria Românilor, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu 21 portrete ale celor mai distinși Domni și alu M. S. Regina Elisabeta, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XVII	identică cu ediția din anul 1884, modificări de titluri
1888	<i>Noțiuni de istoria română, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu câte-va portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XVIII	mici modificări de text
1888	<i>Noțiuni de istoria română, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu câte-va portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XIX	mici modificări de text
1889	<i>Noțiuni de istoria română, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu câte-va portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XX	„
1890	<i>Noțiuni de istoria română, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu câte-va portrete ale celor mai distinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XXI	„
1892	<i>Noțiuni de istoria română, de...</i> , carte aprobată de Onor. Ministeru alu Instrucțiunii publice și cultelor, pentru scólele publice de ambele sexe, ilustrată cu câte-va portrete ale celor mai disinși Domni, Buc., Editura Libr. Socec & Comp., Tip. Moderna Gregorie Luis, 128 p.	XXIII	„

Anexa 2

Personajele istorice în manualele lui M. C. Florențiu
(1869–1879)¹

Personaj istoric	Manual (an de apariție)				
	1869	1872	1873	1875	1879
Dromichete	*	*	*	*	*
Orole I	"	"	"	"	"
Burebista (Boirebiste)	"	"	"	"	"
Cotyson	"	"	"	"	"
Traian	*	*	*	*	*
Decebal	*	*	*	*	* (* din 1880)
Adrian	*	*	*	*	*
Aurelian	"	"	*	*	*
Constantin cel Mare	"	"	"	*	*
Iustinian	"	"	*	*	*
Gelu	"	"	*	*	*
Claudiu [Glad]	"	"	"	"	"
Mariot [Menumorut]	"	"	"	"	"
Radu I Negru	* 1242–1265	*	—	—	—
Michael I Negru	* 1265–1283	*	—	—	—
Dan I	* 1283–1298	*	—	—	—
Ștefan I Mailat	* 1298–1325	*	—	—	—
Ioan I [Basarab I]	* 1325–1340	*	—	—	—
Alexandru I	* 1340–1345	*	—	—	—
Alexandru I [Basarab I]	—	—	* 1310–1360	*	*
Vladislav I	* 1345–1356	*	* 1360–1372	*	*
Nicolae I	* 1356–1366	*	—	—	—
Radu Negru Basarab	—	—	* 1372–1382	*	*

¹ Am ales spre analiză numai primele manuale deoarece galeria de personaje istorice fixată în anul 1879 a rămas neschimbată în toate edițiile următoare.

Anexa 2 (continuare)

Personaj istoric	Manual (an de apariție)				
	1869	1872	1873	1875	1879
Radu II	*	*	—	—	—
	1366–1376				
Dragoș	—	*	—	—	—
		Dragoș I Basarab			
Dragoș-Bogdan	#	—	—	—	—
Bogdan	—	#	*	*	*
		„unul Bogdan”	„zis de legendă Dragoș-Vodă”		
Mircea I	*	*	*	*	*
	1383–1419				1386– 1419
Ștefan I	*	*	#	—	—
	1335–				
Alexandru cel Bun	*	*	*	*	*
	1401–1433				
Ioan Corvin (notă)	#	#	# notă	# notă	# notă
	din fam. Basarab	din fam. Dăneștilor			
Dan III	#	#	*	*	—
			1420–1430		
Vlad III Dracul	”	”	*	*	—
			1430–1446		
Dan IV	”	”	*	*	—
			1446–1452		
Vlad Țepeș	*	*	*	*	*
	1456–1464 1475–1493		1456–1462		
Ștefan cel Mare	*	*	*	*	*
	1456–1504				
Radu cel Mare	*	*	*	*	*
	1493–1508				
Mihnea cel Rău	*	*	*	*	—
	1508–1510				
Neagoe Basarab	*	*	*	*	*
	1513–1521				
Radu VI	*	*	*	—	—
	1521–1522				
Radu VII (de la Afumați)	*	*	*	*	*
	1522–1523; 1524–1530				
Bogdan III	*	*	*	*	*
	1504–1517				

Anexa 2 (continuare)

Personaj istoric	Manual (an de apariție)				
	1869	1872	1873	1875	1879
Ștefan VI	*	*	*	*	*
	1517-1527				
Petru Rareș	*	*	*	*	*
	1527-1546				
Moise	#	#	*	—	—
Vlad VIII	„	„	*	—	—
Padu Paisie	„	„	*	—	—
Mircea III	„	„	*	—	—
Pătrașcu cel Bun	„	„	*	—	—
Petru Șchiopul	„	„	*	—	—
Alexandru II	„	„	*	—	—
Mihnea II	„	„	*	—	—
Petru Cercel	„	„	*	—	—
Ștefan Surdul	„	„	*	—	—
Alexandru III	„	„	*	—	—
Mihai Viteazul	*	*	*	*	*
	Heroul 1593-1601	Bravul			Viteazul
Elie	#	#	*	—	—
Ștefan VII	„	„	*	—	—
Alexandru Lăpușneanu	„	„	*	—	—
Despot	„	„	*	—	—
Bogdan IV	„	„	*	—	—
Ion Armeanul	„	1571-1575	*	—	—
Petru Șchiopul, Ioan Crețu, Ioan Sasul	„	#	*	—	—
Ieremia și Simeon Movilă	„	„	Aron, Răzvan și Ieremia Movilă	—	—
Radu Șerban	*	*	*	*	*
	1601-1612				
Ștefan Tomșa, Radu Mihnea, Grațian	#	#	*	—	—
Miron Barnovski, Alexandru Elie	„	„	*	—	—
Matei Basarab	*	*	*	*	*
	1633-1654				
Vasile Lupu	*	*	*	*	*
	1633-1653				
George Ștefan	*	*	*	*	—
	1653-1656				
Constantin Basarab	*	*	*	*	*
	1654-1656				

Anexa 2 (continuare)

Personaj istoric	Manual (an de apariție)				
	1869	1872	1873	1875	1879
Radu Mihnea	* 1656–1659	*	*	*	*
Șerban Cantacuzino	* 1679–1688	*	*	*	*
Constantin Brâncoveanu	* 1688–1714	*	*	*	*
Ștefan Cantacuzino	✱	*	*	*	✱
Ștefan Lupu, Dabija, Duca-vodă	#	#	*	—	—
Demetru Cantacuzino	”	”	*	—	—
Constantin Cantemir	✱	✱	* cu C. Duca	*	*
Antioh Cantemir	”	”	* cu C. Duca	—	—
Dimitrie Cantemir	”	”	#	#	*
Nicolae Mavrocordat	— ²	*	*	*	*
Constantin Mavrocordat	✱	*	*	*	*
Alexandru Ipsilante	”	✱	*	*	*
Grigore III Ghica	”	*	*	*	*
Nicolae Mavrogheni	”	✱	*	*	*
Mihai C. Suțu	”	”	*	*	*
Constantin Ipsilante	”	”	*	*	*
Ioan Caragea	”	”	*	* cu Scarlat Calimah	
Tudor Vladimirescu	✱	*	*	*	*
Grigore Ghica	”	✱	*	*	*
Ioan Sturdza	”	”	*	*	*
Alexandru Ghica	”	”	*	*	*
Mihail Sturdza	”	”	*	*	*
George Bibescu	”	”	*	*	*
Barbu Știrbei	—	”	*	*	*
Grigore Ghica	—	—	*	*	*
Alexandru Ioan Cuza	—	—	#	#	*
Carol I	—	—	—	—	*

Legendă:

- * = personajul dispune de titlu de lecție separat.
- ✱ = personajul este individualizat, dar integrat în structura unor lecții mai mari.
- # = personajul este doar amintit, fiind menționați eventual anii de domnie și una sau două informații.

² În ediția 1869, perioada 1716–1821 este tratată compact într-un text de 4 p. (p. 62–68).

Anexa 3

Ponderea personajelor istorice în manualele lui M. C. Florențiu*

Personaj	1869	1872	1873	1879	1890
MIHAI VITEAZUL	8,90%	8,90%	8%	9%	8,50%
ȘTEFAN CEL MARE	4%	4%	3,15%	4,80%	4%
CONSTANTIN BRÂNCOVEANU	4%	3,50%	2,80%	3,50%	4%
VLAD ȚEPEȘ	2,90%	3%	2,35%	4,50%	3,15%
TRAIAN	2,80%	2,80%	2,35%	4,50%	4,60%
MIRCEA CEL BĂTRÂN	2,20%	3%	3,15%	4,20%	3,15%
MATEI BASARAB	1,40%,	1,35%	1,20%	2,35%	2,35%
DECEBAL	1,36%	1,50%,	1,50%	4%	4%
TUDOR VLADIMIRESCU	1,36%	1,35%	1,56%	2,25%	3,15%
ALEXANDRU CEL BUN	1,30%	1,80%	1,60%	1,80%	2,30%
PETRU RAREȘ	1,15%	1,30%	1,15%	1,50%	1,50%
ALEXANDRU I BASARAB	—	—	1,07%	1,05%	1,05%
RADU-NEGRU BASARAB**	1%	0,90%	0,10%	0,10%	0,10%
RADU NEGRU BASARAB (tatăl lui Mircea cel Bătrân)	Radu II	Radu II	0,45%	0,75%	0,50%

* În acest tabel nu au fost incluse personajele pe care M. C. Florențiu le-a eliminat din manuale în procesul reeditării lucrărilor sale.

** Acest personaj reprezintă pe întemeietorul Țării Românești, cel care descinde din Făgăraș și este cunoscut în legendă sub denumirea de Negru-Vodă. O dată cu ediția a XVIII-a din anul 1888 apare menționat doar ca „un principe din familia Basarabilor supranumit și Negru-Vodă care trecu din Făgăraș în Câmpu-Lung, unde zidi o biserică...”

Anexa 3 (continuare)

Personaj	1869	1872	1873	1879	1890
RADU CEL MARE	0,85%	0,85%	0,75%	0,75%	0,75%
VASILE LUPU	0,80%	0,90%	1%	2%	1,10%
BOGDAN III	0,75%	0,75%	0,75%	1,30%	0,66%
ȘERBAN CANTACUZINO	0,75%	0,75%	0,75%	1%	1,56%
NEAGOE BASARAB	0,75%	0,70%	0,75%	1,50%	0,75%
RADU DE LA AFUMAȚI	0,75%	0,70%	0,75%	0,50%	0,50%
ȘTEFAN VI CEL JUNE	0,50%	0,50%	0,75%	0,40%	0,40%
CONSTANTIN [ȘERBAN] BASARAB	0,60%	0,60%	0,40%	0,70%	0,65%
VLADISLAV I BASARAB	0,40%	0,45%	0,40%	0,40%	0,40%
GRIGORE GHICA	0,40%	0,40%	0,40%	0,25%	0,25%
IONIȚĂ SANDU STURDZA	—	—	0,40%	0,25%	0,25%
ALEXANDRU GHICA	0,20%	0,20%	0,40%	0,50%	0,50%
MIHAIL STURDZA	menționat	menționat	0,40%	0,25%	0,25%
GHEORGHE BIBESCU	0,10%	0,10%	0,40%	0,35%	0,35%
BARBU ȘTIRBEY	—	—	0,40%	0,20%	0,20%
GRIGORE GHICA	—	—	0,40%	0,20%	0,20%
ALEXANDRU IOAN CUZA	—	—	—	1,56%	1,56%
CAROL I	—	—	—	2,50%	3,15%

Anexa 4

Personaje însoțite de portret

Personaj	1879	1880	1882	1884	1888
DECEBAL	*	*	*	*	*
TRAIAN	*	*	*	*	*
RADU-NEGRU BASARAB	*	*	*	*	—
BOGDAN	*	*	*	*	—
MIRCEA I	*	*	*	*	*
ALEXANDRU CEL BUN	*	*	*	*	*
VLAD ȚEPEȘ		*	*	*	—
ȘTEFAN CEL MARE	*	*	*	*	*
BOGDAN III	*	*	*	*	—
NEAGOE BASARAB	*	*	*	*	—
MIHAI VITEAZUL	*	*	*	*	*
MATEI BASARAB	*	*	*	*	*
VASILE LUPU	*	*	*	*	—
CONSTANTIN BRÂNCOVEANUL	*	*	*	*	*
TUDOR VLADIMIRESCU	*	*	*	*	— ¹
GRIGORE IV GHICA	—	*	*	*	—
ALEXANDRU GHICA	—	*	*	*	—
ION HELLADE RĂDULESCU	*	*	*	*	* ²
ALEXANDRU IOAN CUZA	*	*	*	*	*
CAROL ȘI ELISABETA	—	—	*	—	—
CAROL I	*	*	—	*	*
ELISABETA	—	—	—	*	—

¹ Portretul lui Tudor Vladimirescu este reintrodus în ediția a XXI-a din anul 1890.

² Portret eliminat odată cu ediția a XIX-a din 1888.

ȘCOALA ECONOMICĂ ROMÂNEASCĂ ȘI EDIFICAREA INDUSTRIEI NAȚIONALE (1887–1900)

RADU-DAN VLAD

Dacă în perioada anterioară activitatea legislativă se rezumase în special la diverse probleme politice, începând din 1885, guvernul și-a îndreptat atenția îndeosebi asupra realizărilor social-economice. După denunțarea Convenției comerciale cu Austro-Ungaria și adoptarea tarifului vamal protecționist, burghezia românească urmărea adoptarea unor măsuri legislative care să stimuleze direct dezvoltarea industriei naționale.

În afara vechilor dispute între liberali, care susțineau protecționismul, și conservatori, partizanii politicii liberului schimb, în această perioadă își face simțită prezența și mișcarea socialistă. Socialiștii țineau să sublinieze tarele ambelor sisteme. Pentru ei, dacă liber-schimbismul era dăunător dezvoltării economice interne, nici protecționismul nu este scutit de efecte negative asupra relațiilor economice deoarece promotorii acestei doctrine considerau România drept o „familie de frați” ale căror interese economice erau cu totul identice, când, în realitate, unele categorii sociale erau favorizate de protecționism, iar altele erau defavorizate”¹.

Denunțarea Convenției comerciale cu Austro-Ungaria nu însemna însă cale liberă aplicării unei politici guvernamentale protecționiste, din cauză că alte convenții similare rămăneau în vigoare (cu Germania și Anglia), care expirau în 1891. În tratatele comerciale încheiate în cursul anului 1888 cu Elveția, Franța și Rusia guvernul liberal a reușit să-și impună punctul de vedere protecționist, 20 de articole rămânând României pentru protejarea industriei naționale. În urma unor anevoioase tratative guvernul liberal a obținut prin noua convenție cu Germania, din 17 februarie 1887, să câștige pentru regimul său protecționist câteva articole incluse în vechea convenție comercială încheiată în 1877. Noile convenții încheiate, pe baza principiului națiunii celei mai favorizate, cu Germania, Belgia, Franța, Anglia, Italia, Rusia și Elveția expirau la 28 iunie 1891, an în care se va adopta un nou tarif vamal².

Urmărind cu perseverență încurajarea dezvoltării industriei naționale — fără de care nu se putea asigura independența economică a României, factor determinant în atingerea idealului național, unitatea statală —, pentru a impul-

¹ N. I., *Protecționistii noștri*, în „Drepturile omului”, nr. din 12 iulie 1885.

² D. Șt. Emilian, *L'Industrie en Roumanie*, București, 1919, p. 8–9.

siona în special folosirea materiilor prime interne, la 14 iunie 1886 s-a adoptat o lege prin care se acordau prime de export numai întreprinzătorilor care întrebuințau astfel de materii prime³.

În condițiile de atunci ale României, dacă măsurile de protecție vamală erau foarte utile, nu erau însă suficiente. Absolut necesare erau măsuri ferme și imediate pentru încurajarea directă a întreprinderilor industriale, a întreprinzătorilor autohtoni.

Primul proiect de lege privind încurajarea industriei naționale a fost prezentat Camerei la 10 iunie 1886 de către Emil Costinescu. Acesta arăta că proiectul fusese prezentat Camerei încă din anul precedent, până la dezbaterea publică el suferind numeroase modificări. La început, proiectul prevedea încurajarea numai a acelor întreprinderi care dețineau un capital de cel puțin 200 000 lei. În urma discuțiilor publice, la cererea industriașilor s-a hotărât acordarea avantajelor de încurajare și întreprinderilor mai mici, cu un capital minim la constituire de 50 000 lei sau a celor care, nedispunând de un asemenea capital, foloseau cel puțin 20 de lucrători pe zi timp de 8 luni pe an⁴.

Împotriva acestui proiect s-a manifestat o puternică opoziție a marilor moșieri din Partidul conservator, care, neputându-se opune curentului larg de opinie care milita pentru crearea industriei naționale, încerca să limiteze încurajarea de către stat a întreprinderilor industriale. Cum greul industrializării, prin sistemul încurajării, era suportat de agricultură, principala ramură productivă a economiei naționale, „marii proprietari rurali, neputându-se situa literalmente împotriva curentului nou economic, căutau prin diverse mijloace să determine o dezvoltare mai lentă, în așa fel încât să nu diminueze în prea mare măsură posibilitățile lor de câștig rezultate din anumite categorii ale rentei funciare”⁵. Ca atare, în toate ocaziile ei se ridicau împotriva tuturor măsurilor liberale de acest fel, urmărind și reușind foarte adesea să le limiteze prin amendamente restrictive. Cum lupta pentru putere nu era decât expresia pe plan politic a antagonismului determinat de rațiuni economice, Anastasie Iordache remarcă pe bună dreptate că „în aceasta rezidă, în primul rând, existența unui permanent antagonism între liberalism și conservatorism”⁶.

Proiectul de lege al liberalilor a fost amendat sub presiunea deputaților conservatori și în ceea ce privește dreptul de acordare de teren industriașilor pentru construirea noilor întreprinderi, care din obligatoriu a devenit facultativ. Comitetul de delegați ai secțiilor au obținut ca „guvernul, comunele și domeniile coroanei pot acorda sau nu teren de liberă apreciere”⁷. Tot sub presiunea depu-

³ Dezbaterile Senatului, Sesiunea 1885–1886, nr. 95, ședința din 14 iunie 1886, p. 1066.

⁴ Dezbaterile Adunării Deputaților, Sesiunea 1885–1886, nr. 111, ședința din 10 iunie 1886, p. 1831.

⁵ Anastasie Iordache, *Primele măsuri legislative pentru protejarea și încurajarea industriei naționale. Legea din 1887*, în „Studii”, tomul 25, nr. 1, 1972, p. 101.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Dezbaterile Adunării Deputaților, Sesiunea 1885–1886, nr. 111, ședința din 10 iunie 1886, p. 1831.

taților conservatori s-au făcut și alte modificări cu caracter restrictiv, printre care amintim: scutirea de taxe vamale la materiile prime importate a fost înlocuită cu dispoziția prin care se acorda aceasta numai la materiile prime inexistente în țară sau existente în cantități insuficiente; suprimarea oricărui fel de prime de fabricație sau export⁸.

Cu ocazia prezentării în Cameră a noului proiect amendat de comitetul de delegați ai secțiilor, Emil Costinescu a făcut un larg expozeu al principiilor doctrinei liberale, susținând că prin acesta se realizează „numai un început de armare și o mică încercare de apărare”, arătând că trebuie încă foarte mult de făcut pentru ca România să reușească să aibă o industrie proprie înfloritoare. Apreciind că până atunci este suficient și acest început, Emil Costinescu arată că cei mai înverșunați dușmani ai dezvoltării economiei naționale sunt, pe lângă concurența străină, propriile prejudecăți: „Unii suspină — și pe drept cuvânt — după vechile noastre meserii naționale dispărute și visează renașterea și înflorierea lor. Aceștia nu-și dau însă seama că mijloacele de producere s-au schimbat cu totul în lume și că civilizațiunea se depărtează din zi în zi mai mult de societatea patriarhală de odinioară, în mijlocul căreia înfloreau atâtea gingașe meserii”⁹.

Referitor la cooperarea internațională, Emil Costinescu arăta cu claritate că dezvoltarea industriei românești nu era posibilă decât prin cooperare internațională, considerând periculoasă prejudecata potrivit căreia industria națională să fie nu numai exclusiv românească, dar și realizată prin concepția și forța de muncă românească, deoarece României îi lipseau nu numai capitalurile, dar și specialiștii și forța de muncă necesară, iar legiferarea unei asemenea concepții n-ar fi adus altceva decât paralizarea producției industriale a țării. Din aceste motive trebuie luate asemenea măsuri încât să atragem în țară și capitaluri și specialiști și mână de lucru calificată, fiindcă altfel „nimeni nu va veni din străinătate, spre a ne ajuta să înființăm industrii, dacă nu va fi atras de sistema de stat adoptată în acest scop în țara noastră. Nu este stat în lume, care să nu-și fi creat industria sa cu ajutorul capitalurilor și specialiștilor împrumutate de la țări mai înaintate decât dânsul în industrie... De aceea proiectul de lege nu pune nici o stavilă străinilor în întemeierea de întreprinderi industriale. Măsurile inițiate acum, chiar imperfecte, vor fi de folos”¹⁰.

În raportul său, Emil Costinescu arăta că numai printr-un sistem protecționist vamal, fără un sistem de încurajare și prime, dată fiind lipsa unei industrii autohtone dezvoltate, se va ajunge ca taxele vamale ridicate să fie plătite de consumatori prin scumpirea produselor importate fără ca această măsură să determine fabricarea lor în țară, iar atunci când acestea vor fi produse totuși de industria națională prețul lor va fi la fel de mare, până când concurența internă va determina scăderea prețului. Or, prin sistemul de încurajare și prin sistemul de prime, care fusese respins în mod nejustificat, sacrificiul contribuabililor e mi-

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, p. 1 832-1 833.

¹⁰ Ibidem, p. 1 834-1 835.

nim. În loc de a suporta toți apăsarea taxelor vamale, ridicate, se scutesc de impozite aceia care produc¹¹.

Pentru a face și mai clară poziția guvernului, Emil Costinescu preciza în finalul raportului său: „Nu trebuie să lăsăm nici unul din mijloacele care ne-ar putea asigura ridicarea industriei manufacturare în țară. Spre a ajunge la acest scop nu va fi de prisos să combinăm într-un mod înțelept toate mijloacele ce ne-ar putea sta în mână”. Cum în țară existau suficiente materii prime și brațe de muncă, lipsind doar inițiativa particulară, aceasta „trebuie impulsionată printr-un sistem protecționist și unul de încurajare. Primul pas începe a se face și trebuie sprijinit de toți”¹².

Discuțiile generale pe marginea acestui proiect de lege, așa modificat cum fusese prezentat Camerei de către Emil Costinescu, a scos în evidență concepțiile retrograde ale reprezentanților marilor proprietari rurali, de loc dispuși a face concesiile spiritului nou, întreprinzător al vremii. Astfel, deputatul conservator I. Agarici, criticând unele prevederi ale proiectului de lege, cerea ca aceasta să prevadă ca cei ce vor să înființeze o fabrică să-și dovedească mai întâi aptitudinile, să nu se acorde în mod gratuit teren întreprinzătorilor industriali, ci să se precizeze că terenurile, ce trebuie răscumpărate, să se acorde numai cu învoirea proprietarilor, să nu fie obligate comunele să cumpere produsele fabricilor românești, când acestea sunt mai scumpe ca cele străine, iar arendașii să nu fie obligați prin contract să cultive plante industriale. Fără aceste modificări, declara I. Agarici nu va vota proiectul de lege¹³.

Din partea Partidului conservator au mai luat cuvântul pe marginea acestui proiect, în cadrul dezbaterilor generale, V. Maniu și I. Codrescu. Primul arăta că se opune proiectului întrucât „contravine prevederilor constituțiunei”, introducând în țară „întreprinzători industriali și mână de lucru străine”. Cerând să se dea de lucru în cadrul noilor întreprinderi industriale „numai cetățenilor țării și, dacă nu știu, să fie învățați”, se pronunță totuși în favoarea încurajării întreprinderilor „care folosesc materii prime din agricultură”¹⁴. I. Codrescu dacă se pronunță pentru un sistem vamal protecționist, în schimb se declară împotriva oricărei încurajări a industriei naționale, cerând ca pe viitor accentul să fie pus „pe înființarea de către români a întreprinderilor industriale ale țării”¹⁵.

După încheierea discuțiilor generale, s-a trecut la votarea luării în considerație a proiectului de lege, 70 deputați fiind pentru și 10 contra¹⁶.

În cadrul dezbaterilor pe articole au luat cuvântul conservatorul I. Codrescu și liberalii N. Ionescu și N. Romanescu care au cerut se să acorde avantaje „cu prioritate românilor”, iar liberalul G. Pallade s-a pronunțat pentru încu-

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, nr. 112, ședința din 10 iunie 1886, p. 1 839.

¹⁴ Ibidem, p. 1 840.

¹⁵ Ibidem, p. 1 841.

¹⁶ Ibidem, p. 1 842.

rajarea „cu precădere a industriei mici, adică a meșteșugarilor, caracteristică României”¹⁷.

Luând cuvântul în apărarea proiectului de lege, I. C. Brătianu, primul ministru și șeful Partidului liberal, a ținut un amplu expozeu al doctrinei liberale, combătând cu fermitate criticile aduse proiectului de lege de unii deputați, acuzându-i că „sub paravanul susținerii liberului-schimb și al libertății de acțiune în general se promovează teorii în discordanță cu realitatea” și arătând că în toate țările industria s-a realizat pe baza „sacrificiilor făcute de agricultură, pentru că ea era singura ramură productivă la acea dată”¹⁸.

Arătând că e convins că într-un viitor îndepărtat „industria mare va înlătura incontestabil pe cea mică”, I. C. Brătianu subliniază că, date fiind condițiile României la acea oră, trebuie pus accentul pe industriile mici și mijlocii, chiar dacă „începutul e într-adevăr modest, ca în toate domeniile de activitate, dar va da rezultate scontate”¹⁹. Dacă este de acord cu propunerea că avantajele nu se pot acorda oricui, „ci numai acelor care se dovedesc capabili să înființeze o întreprindere industrială”, în schimb respinge propunerile potrivnice acordării de avantaje străinilor deoarece „chiar dacă vin în România, nu pot trăi decât în legătură cu românii, folosind mai întâi brațele și apoi și mintea lor”²⁰.

În încheirea discursului său, I. C. Brătianu considera ca un factor indispensabil creării unei industrii autohtone înființarea de urgență a unei instituții de credit industrial, așa cum fuseseră create cel funciar, cel comercial și cel agricol²¹.

Șeful Partidului liberal înțelegea să conceapă doctrina liberală la nivelul european, subordonând-o progresului în toate direcțiile, în conformitate cu interesele majore ale clasei pe care o reprezenta. Ca atare, întreaga sa activitate politică, așa cum sublinia Anastasie Iordache, „a fost călăuzită de ideea formării burgheziei românești, prin crearea de deprinderi economice și instituții corespunzătoare noii orânduiri”²².

Replica conservatorilor la discursul primului ministru nu s-a lăsat așteptată, opoziția lor la proiectul de lege devenind și mai puternică. Al. Djuvara acuza guvernul că sacrifică agricultura pentru încurajarea industriei, că agricultura va fi nevoită să plătească „acest lux de industrie națională”, care, în plus, va aduce și scumpirea produselor prin ridicarea taxelor vamale la import. Industria, afirma el, nu se poate realiza fără capital și specialiști cu experiență, deoarece în caz contrar se vor obține produse și de proastă calitate și foarte scumpe. Se pronunță împotriva încurajării industriei deoarece întreprinderile private se vor obișnui „cu mila bănească a statului” și nu vor mai face nici un efort pentru a deveni rentabile. Adoptarea acestui proiect de lege în forma prezentată de Emil Costinescu ar crea „o industrie anemică și fictivă, osândită de la nașterea ei, chiar, și

¹⁷ Ibidem, p. 1 849–1 851.

¹⁸ Ibidem, p. 1 844.

¹⁹ Ibidem, p. 1 845.

²⁰ Ibidem, p. 1 846.

²¹ Ibidem.

²² Anastasie Iordache, *Op. cit.*, p. 106.

rezultatul acestei fantesii economice va fi slăbirea bugetului țării”. Cum, după Al. Djuvara, singura doctrină economică sănătoasă era cea a liberului-schimb, iar proiectul se abătea de la aceste principii, declară că va vota împotriva²³.

Și alți deputați conservatori ca I. Agarici, I. Codrescu, N. R. Locusteanu, V. Maniu, Gr. Constantinescu și N. T. Pop, toți mari latifundiari, au cerut modificarea în sens restrictiv a proiectului de lege, prin introducerea unor restricții la cedarea de teren, care trebuia făcută „numai în condițiile prevăzute în constituțiune în conformitate cu prescripțiunile legii comunale”. N. Ionescu cere și el modificarea art. 3, în sensul că terenurile dobândite, printr-o lege specială, să intre în deplină proprietate sau în posesie de 90 de ani pe proprietățile statului, după prețurile locale și cu plata imediată. Pentru a grăbi adoptarea proiectului guvernul acceptă primul amendament, dar pe cel al doilea îl respinge. Au mai fost cerute și alte amendamente de importanță minoră, unele dintre ele fiind admise, altele respinse. Cu amendamentele făcute și admise, proiectul de lege pentru încurajarea industriei naționale a fost adoptat de Cameră, la data de 10 iunie 1887, cu 58 de voturi pentru și 14 contra²⁴.

Puternica opoziție făcută de conservatori proiectului de lege pentru încurajarea industriei a determinat guvernul să amâne discuțiile la Senat până la sfârșitul lunii februarie 1887. La Senat, raportul comitetului de delegați ai secțiilor era prezentat de P. S. Aurelian, care într-un lung expozeu, invoca cunoscutele argumente asupra necesității încurajării industriei naționale. Comitetul de delegați ai secțiilor a modificat art. 1 impunând restricții străinilor la înființarea de întreprinderi industriale și a înlocuit cuvântul *sau* din proiectul adoptat de Cameră cu *și* în ce privește condiția pe care trebuia să o îndeplinească întreprinzătorul ce putea beneficia de prevederile legii: „50 000 de lei capital sau 25 de lucrători”, deci o singură condiție, cu „50 000 de lei capital și 25 de lucrători”, ceea ce însemna de fapt două condiții²⁵.

În cadrul discuțiilor de la Senat, liberalul Constantin Nacu s-a pronunțat contra modificării impuse de comitetul de delegați ai secțiilor art. 1, considerând-o că este o restrângere a proiectului adoptat de Cameră, deoarece introduce două condiții în loc de una. În sprijinul său vine senatorul liberal El. Vergatti. Supus votului, proiectul de lege este admis în unanimitate de voturi, cu modificarea adusă de comitetul delegaților de secții²⁶. Guvernul s-a văzut nevoit să accepte această modificare restrictivă a proiectului de lege „pentru a nu periclita proiectul de lege în întregul său”²⁷. P. S. Aurelian, propunând ca legea să fie votată cu modificările aduse de comitetul de delegați ai secțiilor, arată că îmbunătățirile ce vor fi aduse în viitor legii vor anula aceste prevederi restrictive, iar I. C. Brătianu preciza că, deocamdată, fiind foarte necesară, e suficientă

²³ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1886–1887, ședința din 10 iunie 1886, p. 1 847.

²⁴ Ibidem, p. 1 852–1 859.

²⁵ Dezbaterile Senatului, sesiunea 1886–1887, nr. 47, ședința din 27 februarie 1887, p. 417.

²⁶ Ibidem, p. 419–422.

²⁷ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 107.

și numai o lege pentru industria mare, urmând ca mai târziu să se facă una și pentru industria mică²⁸.

Conform prevederilor constituției, proiectul adoptat de Senat este adus din nou în fața Camerei. Comitetul de delegați ai secțiilor Adunării deputaților respinge însă modificările aduse art. 1 din proiect și, la 26 martie 1887, hotărăște revenirea la formularea inițială²⁹. În Raportul prezentat deputaților în ședința din 31 martie 1887 se arată că modificarea adusă de Senat art. 1 „e opusă cu totul spiritului care a inspirat Camera să-l voteze, încât nu se poate admite decât una din condițiile puse pentru acordarea avantajelor de încurajare”³⁰. Celelalte modificări făcute de Senat fiind neesențiale și avându-se în vedere că legea era de mult așteptată, fiind folositoare chiar și cu aceste modificări, se cere aprobarea legii în forma adoptată de Senat, în afara art. 1 care trebuie să recapete redactarea inițială³¹.

În cadrul discuțiilor purtate în Cameră pe marginea noului raport al comitetului de delegați ai secțiilor, D. C. Butculescu susținea inadmisibilitatea modificării art. 1, subliniind că proiectul de lege așa cum fusese votat de Cameră era indiscutabil mai bun, mai judicios și mai adecvat situației de atunci a României decât așa cum fusese restructurat de Senat. Și G. D. Pallade își ridică vocea în sprijinul nemodificării art. 1, arătând că prin amendamentul Senatului se „schimbă principiul încurajării industriei admis de Cameră, împiedicând progresul industrial, întrucât esențial pentru o industrie începătoare nu este felul mașinilor perfecționate, ci dacă folosește forța de muncă din țară”³².

Primul ministru, care cunoștea cel mai bine natura obiecțiilor formulate și forța politică a opozanților, căuta să tempereze elanul partizanilor săi. În acest scop ia cuvântul în încheierea discuțiilor din Cameră și precizează că în Senat proiectul de lege a fost dezbătut de oameni de știință ca P. S. Aurelian. Încurajarea se face pentru industria mare și mică. S-a făcut distincția între meserie și industrie și s-a ajuns la concluzia să se facă o lege separată pentru încurajarea meseriilor în viitoarea sesiune. Pentru toate aceste motive, I. C. Brătianu cerea deputaților să voteze proiectul de lege admis de Senat, cu excepția art. 1, care recăpăta vechea formulare. Supus la vot, proiectul este admis cu 68 de voturi pentru și 3 voturi contra³³.

Proiectul de lege este adus pentru a doua oară în dezbaterile Senatului, de data aceasta cu modificările adoptate de Cameră, pentru a i se da aprobarea definitivă. Raportul comitetului de delegați ai secțiilor este prezentat de același P. S. Aurelian, care arată că delegații secțiilor au admis modificarea făcută de

²⁸ Dezbaterile Senatului, sesiunea 1886–1887, nr. 47, ședința din 27 februarie 1887, p. 421–422.

²⁹ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1886–1887, nr. 81, ședința din 26 martie 1887, p. 1 314.

³⁰ Ibidem, nr. 85, ședința din 31 martie 1887, p. 1 354.

³¹ Ibidem, p. 1 355.

³² Ibidem, p. 1 356–1 357.

³³ Ibidem, nr. 86, ședința din 31 martie 1887, p. 1 358.

Cameră articolului 1: „în locul cuvântului „și” să se pună cuvântul „sau”, iar la ultimul alineat în locul cuvântului *cesionarului*, cuvântul cedantelui”. Proiectul de lege, cu modificările menționate, era admis cu 57 de voturi contra 4³⁴.

După ce a fost sancționată de către regele Carol I, *Legea de măsuri generale spre a veni în ajutorul industriei naționale* a fost promulgată și publicată în „Monitorul oficial” la 12 mai 1887³⁵.

Pentru buna aplicare a acestei legi a fost elaborat un Regulament pentru aplicarea legii „Măsuri generale pentru a veni în ajutorul industriei naționale”, dat publicității la 29 iulie 1887. Printre prevederile cele mai importante ale acestui regulament menționăm: se acordă de la 1 la 5 ha de pământ pe orice proprietate a statului, a comunei sau domeniilor Coroanei în proprietate deplină, pentru români, și în posesiune, pentru străini, oricărui întreprinzător; scutiri de despăgubiri către stat, comună sau domeniile Coroanei pentru construirea mijloacelor de comunicație ale fabricii: drumuri, șosele, căi ferate etc.; reducerea termenului de 6 ani pentru a se ajunge la două treimi lucrători români la 5 ani; precizări în legătură cu procedura obținerii terenului, scutiri de vamă, pierderea avantajelor etc. Pentru aplicarea acestui regulament se stabilea înființarea unei comisii industriale formată din 7 membri pe lângă Ministerul de agricultură, domenii, industrie și comerț, sub președenția unui ministru³⁶.

Dacă cele două mari partide politice — liberal și conservator — și-au putut exprima punctele lor de vedere în cadrul dezbaterilor asupra acestui proiect de lege, atât în Cameră cât și în Senat, celelalte grupări politice cu o slabă reprezentare în parlament sau absente din acest for legislativ își exprimau, prin presă, opiniile lor critice asupra proiectului și, apoi, a legii.

Tinerii conservatori grupați în jurul ziarului „Epoca”, aflat sub conducerea lui N. Filipescu, nu se declarau împotriva dezvoltării industriei naționale, dar cereau ca de legea de încurajare a industriei să beneficieze și micile întreprinderi existente în țară. Drept argument ziarul „Epoca” aducea faptul că patronii de mici fabrici și ateliere, nebeneficiind de sprijinul statului și concurați de marea industrie (încurajată prin efectele acestei legi) vor fi nevoiți să-și încheie întreprinderile, ceea ce va determina „o diminuare a producției naționale”³⁷.

Liberalii grupați în jurul lui D. Brătianu reproșau guvernului că prin această lege s-a deschis calea pătrunderii străinilor în industria națională, care, datorită lipsei acestor restricții, putea deveni o industrie a străinilor — patroni, muncitori și financiari — pe teritoriul românesc³⁸.

³⁴ Dezbaterile Senatului, sesiunea 1886–1887, nr. 64, ședința din 2 aprilie 1887, p. 628–629.

³⁵ C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. IV, ediția a 3-a, București, 1941, p. 445–447.

³⁶ *Regulament pentru aplicarea legii intitulată „Măsuri generale pentru a veni în ajutorul industriei naționale”, în Lege și regulament pentru încurajarea industriei naționale*, București, 1897, p. 11–12.

³⁷ „Epoca”, nr. din 1 februarie 1886.

³⁸ „Națiunea”, nr. din 23 august 1887.

Radicalii lui Gh. Panu criticau noua lege fiindcă nu prevedea nici o măsură de protejare a muncitorilor industriali. Astfel, pentru a beneficia de prevederile legii patronii erau obligați să mențină în fabrici un anumit număr de muncitori timp de doar cinci luni pe an, putându-i concedia pentru șapte luni fără a pierde ajutorul industrial acordat prin lege³⁹.

O amplă campanie împotriva acestei legi au desfășurat socialiștii, atât înainte cât și după promulgarea ei. Se reproșa curcilor guvernante că doreau să realizeze o „industrie mare fără proletariat”⁴⁰, elaborând o lege pentru încurajarea industriei fără a asigura activitatea muncitorilor, deși ei erau „un factor principal al acestei viitoare industrii”⁴¹. Din aceste motive socialiștii cereau abrogarea acestei legi⁴².

Deși aceste critici erau în parte întemeiate, deși i se aduseseră modificări restrictive care dovedeau intervenția moșierimii pentru apărarea proprietății funciare rurale, această lege pentru încurajarea industriei a fost, prin efectele sale din anii următori, „un puternic sprijin al dezvoltării burgheziei industriale”⁴³.

O nouă dispută cu privire la industria națională a izbucnit în 1891, cu ocazia discutării în parlament a proiectului legii privitoare la tariful general al drepturilor de vamă. Cum la 28 iunie/10 iulie urmau să expire convențiile comerciale ale țării cu Germania, Anglia, Italia, Belgia, Elveția, Serbia ș.a. numai cel cu Olanda rămânea să expire la 28 august 1892, guvernul trebuia să adopte un nou tarif vamal. Raportul comitetului delegaților de secții a fost prezentat de Al. Djuvara. Noul tarif vamal avea la bază aceleași principii ca cel din 14 mai 1886, dar îl și completa și modifica în unele din prevederile sale referitoare la industrie. Comisia delegaților de secție lucrase mai mult timp sub conducerea lui P. P. Carp, care a reușit să-i imprime concepția sa cu privire la politica vamală pe care trebuia să o adopte România. Raportul aprecia că într-adevăr protecția vamală putea sprijini producția unei țări, dar, depășind anumite limite, această protecție „putea face producțiunea să adoarmă la adăpostul unor beneficii nelegitime și a unei siguranțe netulburată... ferită de imboldul, totdeauna necesar, al unei concurențe bine echilibrate”⁴⁴. În raport se arată că delegații secțiilor au căutat să înlăture piedicile ce decurgeau din inferioritatea unei industrii născându-se, dar neîncurajând-o până acolo încât să fixeze taxe ridicate care ar fi creat adevărate monopoluri și ar fi micșorat substanțial posibilitatea concurenței. Din aceste motive numai la câteva articole s-a admis o taxă de protecție de 40–50%⁴⁵. În luările de cuvânt ale deputaților conservatori se manifesta grija acs-

³⁹ Gh. Panu, *Un giuvaer de lege*, în „Lupta”, nr. din 19–20 octombrie 1887.

⁴⁰ *Ce vor socialiștii români?* (serie de articole în „Revista socială”, 1885, apud: *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, partea I, Editura Politică, București, 1964, p. 346).

⁴¹ *Muncitorii industriali*, în „Muncitoriul”, nr. din 20 decembrie 1887.

⁴² *Partida muncitorilor*, în „Muncitoriul”, nr. din 24 decembrie 1887.

⁴³ Paraschiva Cîncea, *Op. cit.*, p. 251.

⁴⁴ *Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1890–1891*, nr. 78, ședința din 13 iunie 1891, p. 974.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 975–976.

tora ca nu cumva prin protejarea industriei să fie lezate interesele agriculturii. Astfel, G. Verescu se întreba dacă nu se sacrificau izvoare certe de avuție „pentru un ideal industrial cam nelalocul lui”⁴⁶. Alții mergeau mai departe afirmând că starea de atunci a țării, când pământuri întinse așteptau încă brațele ce trebuiau să le facă productive, impunea ca românii să se ocupe numai cu agricultura⁴⁷.

Opoziția liberală, prin cuvântul deputatului N. Fleva, arăta că atâta timp cât Franța, o țară cu industrie înfloritoare percepea 25% vamă pe produsele industriale, străine, pentru România o taxă de 10% este cu totul insuficientă. „Eu aş propune d-lui Vernescu — afirma N. Fleva — ca după votarea acestui tarif să-și vândă moșiile și să se facă industriaș. Numai atunci ar vedea cu taxa de 10% unde o să ajungă capitalul d-sale”⁴⁸. Conservatorii, după cum afirmă Al. Lahovari, erau și ei pentru dezvoltarea industriei, numai că ei doreau ca aceasta să fie o anexă a agriculturii, care să nu fie lezată în nici un fel de dezvoltarea celuilalt sector al economiei: „Industria națională cereți, industria națională cerem. Totul însă se reduce la o cestiune de măsură și de prudență”⁴⁹.

De remarcat că de data aceasta conservatorii au acționat ca un bloc unitar în Parlament, cu toate disensiunile care existau între diferitele fracțiuni, iar explicația este că această lege fusese pregătită „într-o perioadă de circa doi ani și la ea contribuiseră, decopotrivă, junimiști, maniști, catargiști și vernescani”⁵⁰.

O amplă campanie pentru adoptarea unui sistem vamal protecționist a desfășurat în acești ani P. S. Aurelian, care devenise principalul purtător de cuvânt al burgheziei industriale. Pentru protejarea industriei naționale scrie articole, ține conferințe, vorbește în adunări publice. Unele din aceste articole și cuvântări stau la baza unor lucrări de referință: *Politica noastră comercială față de convențiile de comerț*, publicată încă din 1885, *Politica noastră vamală și Viitorul nostru economic*, ambele publicate în 1890.

Fin cunoscător al relațiilor economice internaționale, Aurelian atrage atenția asupra ascuțirii luptei de concurență pe piața mondială, arătând că fără o politică vamală protecționistă tânăra noastră industrie va fi în curând ruinată. Când în Occident se vântura ideia unui proiect privind crearea unei uniuni vamale intereuropene sau măcar a unei uniuni vamale între statele din Europa centrală, în care Austro-Ungaria și Germania căuta să atragă prin demersuri diplomatice și România, P. S. Aurelian își afirmă cu energie convingerea că nu este vorba decât de crearea unui nou mijloc pentru a supune țările mici voinței celor mai tari și arată că intrarea României într-o asemenea uniune vamală „ar fi actul cel mai nesocotit ce ar putea comite țara noastră”, deoarece ar însemna „nu numai că am deveni o unealtă cu care cei mai tari s-ar servi după împrejurări,

⁴⁶ Ibidem, p. 987.

⁴⁷ Ibidem, p. 996.

⁴⁸ Ibidem, nr. 79, ședința din 14 iunie 1891, p. 1 016.

⁴⁹ Ibidem, nr. 84, ședința din 20 iunie 1891, p. 1 039.

⁵⁰ Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, Editura politică, București, 1987, p. 122.

dar ceea ce este și mai grav, am înlesni înșine calea spre o înrâurire politică și socială”⁵¹. Soluția preconizată de Aurelian, este cât se poate de clară: „Autonomia vamală, tarif protector al industriei naționale, acesta trebuie să fie programul politicei noastre vamale”⁵².

Fiind acuzat de adversari că ar promova o politică protecționistă, Aurelian și-a precizat cu claritate concepția: „Mi s-a imputat deseori că am un spirit îngust, că sunt un șovinist care doresc izolarea României. Vorbe și nimic mai mult. N-am cerut niciodată decât o politică economică care să protejeze industria noastră și să provoace înființarea acelor industrii care pot înflori în țara noastră... Am cerut și cer, cu stăruință ce dă o convingere serioasă, regimul protector pentru industria noastră, un regim care să asigure echilibrarea forțelor de luptă între producătorii români și cei străini”⁵³.

Respingând ideea aderării la Uniunea vamală central-europeană în care, datorită disproporției de forțe economice și de nivel de dezvoltare, descifrează o încercare a Austro-Ungariei și Germaniei de a face dintr-o Românie „eminentemente agricolă... un teren de compensări economice”, P. S. Aurelian sfătuiește la păstrarea libertății de acțiune și la menținerea posibilității de a dezvolta relațiile economice cu toate țările: „Economiceste vorbind, de-abia am început a ne organiza; de-abia am început a așeza temelia unei industrii naționale; agricultura noastră a început de câțiva ani a-și lua un avânt mai puternic și a-și dobândi piețe pentru desfacerea produselor sale. Astfel fiind, cred că înțelepciunea cea mai elementară, concepțiunea cea mai simplă a intereselor noastre ne povățuiește a ne căuta de interesele noastre urmând pe calea pe care am apucat, adică aceea a autonomiei noastre economico-vamală”⁵⁴.

Concepția lui P. S. Aurelian cu privire la regimul vamal pe care trebuia să-l adopte România la acea dată era cea mai înaintată, singura care ar fi deschis largi posibilități de dezvoltare a industriei naționale. Situația internațională nu permitea însă tânărului stat român independent să adopte o asemenea politică vamală. Nici chiar un guvern liberal, cum am văzut, nu putea să adopte o asemenea măsură și cu atât mai puțin un guvern conservator. Nu numai I. C. Brătianu era conștient de acest lucru, ci chiar și unii economiști încadrați în Partidul liberal, cum era A. D. Xenopol.

Susținând că dezvoltarea industriei la noi nu se poate face fără inițiativa și protecția statului, Xenopol a împărtășit convingerea că sistemul protecționist ce trebuia îmbrățișat nu se va putea baza în principal pe protecția externă, adică pe o politică vamală protecționistă, ci pe protecția internă, adică pe sprijinul direct acordat de stat industriilor pe cale fiscală și pe calea achiziționării de produse.

⁵¹ P. S. Aurelian, *Politica noastră vamală*, București, 1890, p. 107.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Idem, *Viitorul nostru economic*, în „Economia națională”, nr. 21, din 11 iunie 1890, p. 310.

⁵⁴ Idem, *Liga vamală a Europei centrale*, în „Economia națională” nr. 24, din 15 decembrie 1891, p. 557.

În această privință, Xenopol pleca de la considerația că țara noastră era prea slabă ca să poată rezista la presiunile puternice făcute asupra sa de către statele mari. El se referea la Convenția comercială cu Austro-Ungaria, pe baza căreia am acordat și altor state avantaje asemănătoare. Xenopol era de părere că atunci când aceste convenții vor expira ele vor fi reînnoite, căci „totdeauna se va găsi interes politic, un interes de existență, care ne va impune o asemenea concesiune, așa că, după cât se vede, regimul protecționii industriale prin taxe vamale a devenit pentru România un vis nerealizabil”⁵⁵.

Xenopol nu era de acord cu poziția adoptată de P. S. Aurelian, considerând că părerea sa cu privire la posibilitățile înființării unei protecțiuni la granițele țării este „de un optimism nedreptățit”⁵⁶. Aurelian, arăta că Xenopol, crede că, dacă statele europene vor recunoaște drepturile noastre, vor părăsi poziția lor avantajoasă față de noi, vor renunța la însemnatul câștig ce-l trag de pe urma țării noastre de dragul principiilor. Așa ar trebui să fie, spunea Xenopol, într-o lume ideală unde dreptul ar prima asupra egoismului și interesului. În lumea noastră însă, și mai ales în acest secol al XIX-lea, trebuie, între state cel puțin, ca puterea să vină în sprijinul dreptului, dacă e ca acesta să existe. Dar, remarcă Xenopol, „puterea nu este cu noi, ci în contra noastră”⁵⁷. Ar fi, spunea el, o înșelare periculoasă de a aștepta viitorul unei industrii în România de la înființarea unor taxe protecționiste. De aceea părerea lui Xenopol era că trebuie „a ne îngriji de a întemeia industria în România, prin singurul mijloc învoit de pozițiunea noastră politică: protecțiunea internă”⁵⁸.

Atitudinea aceasta a lui Xenopol vădește o neîncredere în posibilitățile interne ale țării noastre de a introduce și a practica o politică protecționistă cu ajutorul unui tarif vamal de apărare față de concurența străină. Cursul evenimentelor istorice nu i-au dat dreptate lui, ci lui Aurelian, care pe lângă protecția internă acceptată și de Xenopol, era printre puținii, la acea dată, care era conștient — și o și afirma cu tărie — că protecția internă era insuficientă pentru dezvoltarea industriei naționale, care, neapărat, avea nevoie și de protecția externă printr-un tarif vamal autonom. Nu e mai puțin adevărat însă că, pentru a putea pune în aplicare un tarif vamal cu caracter protecționist, nu a fost ușor, cum credea P. S. Aurelian. Deși în 1886, după denunțarea Convenției comerciale cu Austro-Ungaria, s-a adoptat o politică vamală protecționistă pentru o serie întreagă de articole, prin concesiunile făcute, în special Germaniei, dar și altor țări, această politică și-a pierdut, în realitate, mult din eficiența pe care se sconta inițial. Abia din 1891, când aceste convenții au expirat, se poate vorbi de o protecție vamală autonomă, egală pentru toate țările. În ciuda imperfecțiunilor sale, în primul rând a procentului de protecție încă redus (10%), tariful vamal din 1891 a pus în practică ceea ce tariful vamal din 1886 intenționase și, din

⁵⁵ A. D. Xenopol, *Studii economice*, Craiova, 1882, p. 228.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

motivele pe care le-am arătat mai sus, nu reușise. Abia în 1902, prin tariful vamal Costinescu, protecționismul vamal s-a putut afirma mai categoric.

Măsurile privind dezvoltarea industriei au fost concretizate prin câteva legi adoptate în prima jumătate a ultimului deceniu a secolului trecut, legi care au provocat o amplă dispută între conservatorii guvernamentali și opoziția liberală.

Proiectul de lege privind organizarea învățământului profesional, elaborat de P. P. Carp, a generat ample și vii dezbateri. Deși înscrisa ideea practicii în cadrul unor ferme model, precum și înființarea pe lângă școlile de meserii a unor ateliere școlare de stat, unde elevii să aplice cunoștințele teoretice, fără să fie expuși la abuzurile patronilor ca în atelierele particulare, acest proiect de lege nu instituie nici pe departe măsurile care se impuneau în raport cu cerințele dezvoltării societății.

Raportul la proiectul de lege, prezentat de deputatul N. Cerchez, demonstrează că învățământul profesional nu mai corespundea noilor cerințe ale țării⁵⁹. Raportul comitetului de delegați accentua ideea privind dreptul statului de a-și întinde controlul și asupra școlilor profesionale particulare. Modificarea adusă de comitetul delegaților secțiilor față de reforma inițială a proiectului, aceea privind interdicția copiilor străini de a pătrunde în școlile profesionale, avea să prioritișeze cele mai aprinse și controversate discuții.

O serie de deputați (Anastasia Stolojan, N. Ceaur-Aslan, Ionaș Grădișteanu) au cerut măsuri ferme, inclusiv legislative, pentru ca elementul străin să fie înlăturat din viața economică, în vederea întăririi burgheziei românești⁶⁰. Alții (C. C. Dumitrescu-Prahova și N. Fleva) au criticat proiectul că, sub pretextul stării jalnice în care se aflau școlile profesionale, acestea erau și mai mult reduse ca număr, iar prin înființarea celor două categorii de școli (inferioare și superioare) transformă de fapt majoritatea școlilor existente în școli inferioare⁶¹.

După îndelungate discuții, este aprobat amendamentul redactat de Grigore P. Olănescu, care acorda o oarecare satisfacție opoziției, anume ca străinii să fie admiși în școlile profesionale, însă numai în proporție de 1/5 din locurile vacante⁶².

Discuțiile pe marginea celorlalte articole ale proiectului de lege, care au reluat în multe cazuri criticile din discuția generală, au fost însoțite de mai multe amendamente, propunându-se, între altele: numărul fermelor-model să nu fie numai de trei, ci, mai mare, una în fiecare județ sau cel puțin una la două județe, trimiterea de tineri români la studii agricole superioare în străinătate, înființarea, pe lângă cele două școli de arte și meserii de la București și Iași, ca școli superioare, și a altor școli, la Craiova și Ploiești etc., iar nu transformarea celor existente în acestea din urmă, în școli inferioare, precum și altele, toate respinse de

⁵⁹ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1892–1893, ședința din 3 februarie 1893, p. 376.

⁶⁰ Ibidem, p. 390–394; ședința din 4 februarie 1893, p. 413; ședința din 5 februarie 1893, p. 417.

⁶¹ Ibidem, ședința din 3 februarie 1893, p. 403; ședința din 5 februarie 1893, p. 423.

⁶² Ibidem, ședința din 8 februarie 1893, p. 454.

Cameră după „explicațiile” lui Carp. După opt zile de furtunoase dezbateri, proiectul lui P. P. Carp era votat de Cameră în totalitatea sa și adoptat, în ședința din 11 februarie 1883, cu 87 voturi pentru, 27 contra⁶³.

Și în Senat acest proiect de lege a dat loc la vii dezbateri. V. A. Urechia critica proiectul în privința „neprotejării” românilor de concurența străinilor⁶⁴. Cel mai important obstacol în calea adoptării proiectului l-a constituit discursul economistului P. S. Aurelian, în cursul ședinței din 20 martie 1893. Senatorul liberal cerea adoptarea de măsuri în favoarea clasei muncitoare — de data aceasta în sensul organizării unui învățământ profesional cu caracter democratic, în mod real pus în slujba fiilor de muncitori și țărani. El demonstra că organizarea unui adevărat sistem de învățământ profesional era menită să contribuie la ridicarea claselor de jos și era dictată pe plan economic de cerințele societății moderne. România trebuia — după părerea lui Aurelian — să-și dezvolte propria industrie pentru a face față concurenței, pentru a evita pericolul decăderii în dependența economică a marilor puteri capitaliste. Apreciind măsurile preconizate de proiectul în dezbateri cu totul insuficiente, el pleda pentru „o organizațiune democratică a culturii”. Unei societăți cu totul noi — afirma el — îi trebuie o nouă organizare școlară, în care să-și aibă locul și țărănimea „clasa cea mai numerică și cea mai muncitoare”. În genere el cerea să se confere o mult mai mare însemnătate învățământului real⁶⁵.

Criticilor lui P. S. Aurelian i-a răspuns P. P. Carp, care asigura Senatul că legea în discuție urma să fie completată cu o a doua, pregătită tot de el, anume legea meseriilor, prin care patronii urmau să fie obligați să înființeze școli-ateliere⁶⁶.

Proiectul de lege guvernamental era aprobat de Senat în ședința din 22 martie 1893, cu 59 voturi pentru și 10 contra, în forma în care fusese adoptată de Cameră⁶⁷.

Interesante discuții cu privire la dezvoltarea industriei naționale a provocat și proiectul de *Lege pentru construirea și exploatarea căilor ferate de interes local*, prezentat Camerei în ședința din 31 ianuarie 1895. Proiectul avea să fie combătut cu vehemență de B. Ștefănescu-Delavrancea, care acuza guvernul că prin această lege „va aduce înfeudarea țării față de capitaliștii străini”⁶⁸. În replică C. Olănescu, ministrul Lucrărilor Publice, arăta că spiritul legii era același care a stat la baza măsurilor Partidului liberal din 1887 privind încurajarea dezvoltării industriei naționale, mai mult, el arată că politica conservatoare mergea pe linia cerințelor acestei dezvoltări, cu tot refuzul liberalilor de a le oferi această recunoaștere⁶⁹. În cele din urmă, după numeroase alte critici, între care și cea a

⁶³ Ibidem, ședința din 11 februarie 1893, p. 496.

⁶⁴ Dezbaterile Senatului, sesiunea 1892–1893, ședința din 19 martie 1893, p. 621.

⁶⁵ Ibidem, ședința din 20 martie 1893, p. 636–640.

⁶⁶ Ibidem, p. 643–644.

⁶⁷ Ibidem, ședința din 22 martie 1893, p. 654.

⁶⁸ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1894–1895, ședința din 31 ianuarie 1895, p. 580–583.

⁶⁹ Ibidem, ședința din 1 februarie 1895, p. 586–593.

lui N. Fleva⁷⁰, în ședința Camerei din 10 februarie 1895, proiectul de lege este adoptat cu 71 voturi pentru, 24 contra⁷¹.

La Senat, proiectul de lege a fost combătut de D. A. Sturdza care, avertizând de pagubele uriașe pe care concesiunile din trecut le aduseseră statului român, arăta că chestiunea căilor ferate era asemănătoare cu aceea a școlilor, anume ele trebuie să fie numai de stat, singurul capabil să mențină o uniformitate într-o direcție națională⁷². Economistul P. S. Aurelian arăta că proiectul infirmă principiul intervenționismului de stat, afirmat cu vigoare de guvernul conservator în legile elaborate în cursul ultimilor trei ani, că „în general statul se anihilează cu desăvârșire, renunță aproape la toate prerogativele sale, în favoarea unor întreprinderi particulare, care vor fi în mare parte străine”⁷³. În discuția pe articole, amendamentele propuse de liberali au fost respinse de majoritatea conservatoare a Senatului, legea fiind adoptată, cu 45 voturi pentru, 10 contra⁷⁴.

Legea minelor din 1895 corespundea unor cerințe obiective de dezvoltare a României moderne. Proiectul lui P. P. Carp, vizând dezvoltarea industriei miniere, în esența sa, era menit să contribuie la progresul economic al țării în limitele concepției conservatoare, care stătea la baza lui. Proiectul a provocat în Parlament, în presă, ca de altfel în întreaga viață publică o aprigă dezbatere, în cadrul căreia, deasupra disputelor și rivalităților dintre principalele partide politice ale vremii, și-a făcut loc, masiv, ideea necesității dezvoltării industriei naționale.

Redactat sub inspirația și directivele lui P. P. Carp, proiectul de lege a minelor din 1895 oglindea întreaga concepție a ideologului junimist privind dezvoltarea industrială a României. Cu acest prilej, P. P. Carp a dovedit încă o dată că „era cel mai lucid dintre fruntașii conservatori; cunoscând sensul transformărilor economice, în general, acesta încerca să adapteze economia țării noastre la noile condiții, fără să producă vreo zguduire în sistemul social-politic, fără să știrbească cu ceva privilegiile claselor posedante, în special ale moșierimii”⁷⁵.

La Senat, raportul comitetului delegaților secțiilor, redactat de Gr. Tocilescu, sublinia starea de înapoiere economică a țării, datorată, în parte, și lipsei de preocupări legislative în privința bogățiilor subsolului, și atrăgea atenția asupra necesității depășirii stadiului de țară eminentement agrară.

Proiectul de lege prevedea că atunci când se constata existența unor bogății în subsol proprietarul terenului era solicitat să ia în concesiune, pe 75 de ani, exploatarea minei; dacă dorea, el devenea copârtaș cu exploratorul minei, rezervându-se întotdeauna acestuia conducerea minei; dacă nu dorea aceasta, exploratorul rămânea singurul concesionar, plătind proprietarului, pe lângă arenda

⁷⁰ Ibidem, ședința din 3 februarie 1895, p. 601–606.

⁷¹ Ibidem, ședința din 10 februarie 1895, p. 654.

⁷² Dezbaterile Senatului, sesiunea 1894–1895, ședința din 27 februarie 1895, p. 520.

⁷³ Ibidem, p. 512.

⁷⁴ Ibidem, ședința din 1 martie 1895, p. 546.

⁷⁵ Traian Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888–1899)*, Editura științifică, București, 1967, p. 136.

terenului rezervat lucrărilor de suprafață, o redevență anuală de 4% din venitul net, iar statului o redevență anuală de 2% din același venit. La expirarea termenului de 75 de ani ai concesiunii, mina se condea de drept proprietarului suprafeței⁷⁶.

Reprezentanții opoziției, cu toate modificările aduse de comitetul delegaților secțiilor, în sensul intereselor proprietarilor, au combătut cu vehemență proiectul. D. A. Sturdza, într-un lung discurs, desfășurat pe parcursul a două zile, reproșa proiectului că acorda străinilor dreptul de a obține proprietăți rurale în țară, deschizând porțile colonizării cu străini și că oglindea tendința absurdă de „a proteja pe străini în contra românilor”, dovedind „o neîncredere în forțele vitale ale națiunii”, fiind dominat, în primul rând, de modul „cum bogăția țării noastre să fie stoarsă și dusă aiurea”⁷⁷. D. A. Sturdza opunea proiectului conservator o altă soluție pentru exploatarea minelor: statul să-și asume această răspundere în colaborare cu proprietarul. Insistând asupra principiului sancționării proprietății, înscris în constituție, șeful Partidului Liberal aprecia că legea minelor era „una dintre cele mai rele care s-au adus vreodată înaintea corpurilor legiuitoare”⁷⁸.

Un alt fruntaș liberal, G. Mârzescu, se referea de asemenea, la încălcarea constituției, declarând între altele că ea deschidea străinilor „o poartă colosală pentru a pătrunde în România”⁷⁹.

Radicalul Gh. Panu, salutând ideea proiectului de a stimula exploatarea minelor prin solicitarea altor factori decât proprietarul, arăta că din punct de vedere democratic legea lui Carp îl nemulțumea datorită nedreptății care se face statului în favoarea rolului exploratorului, deoarece statul nu-și valorifică drepturile lui asupra minelor „consacrate de veacuri”, reținând pentru sine, conform prevederilor proiectului, o redevență de numai 2%, insuficientă chiar numai pentru organizarea unui personal de control. Din acest punct de vedere, critica lui D. A. Sturdza i se pare justă: pentru stat este vorba de „o adevărată renunțare în favoarea unor intermediari foarte puțin interesați”⁸⁰.

P. P. Carp, răspunzând criticilor aduse proiectului său, combătea diminuarea însemnătății industriei miniere în ansamblu dezvoltării economice a României, arătând că în perspectivă o asemenea ramură economică trebuie să constituie baza dezvoltării unei adevărate industrii naționale. „O adevărată industrie va deveni de o stringentă necesitate — afirma șeful junimiștilor —, căci o țară care este numai agricolă începe prin a exporta cereale și sfârșește prin a exporta oameni, ducând inevitabil la sărăcire”⁸¹.

Fruntașul conservator Al. Lahovari, care lua cuvântul în apărarea proiectului, scotea în evidență eficiența prevederilor acestuia, respingând soluția propusă

⁷⁶ Dezbaterile Senatului, sesiunea 1894–1895, ședința din 31 ianuarie 1895, p. 297–298.

⁷⁷ Ibidem, p. 331–334.

⁷⁸ Ibidem, ședința din 1 februarie 1895, p. 352.

⁷⁹ Ibidem, ședința din 3 februarie 1895, p. 353–358.

⁸⁰ Ibidem, ședința din 6 februarie 1895, p. 381–384.

⁸¹ Ibidem, ședința din 7 februarie 1895, p. 395–398.

de unii oratori, anume ca statul să facă cercetări în vederea descoperirii minelor — prin inginerii săi. Statul în general, spunea el „este rău agricultor, rău industriaș, va fi dar, cu atât mai mult, un explorator de mine încă mai necompetent. Acesta nu e rolul său, el, statul, nu poate interveni în activitățile economice decât în calitate de garant, supraveghetor, judecător”⁸².

În cadrul dezbaterilor pe articole, Petre Poni atrăgea atenția asupra tendinței raportului de a pune accentul pe descoperirea minelor de aur și argint, scoțând în evidență însemnătatea, pe care o vor avea pentru industria românească și alte bogății ale subsolului, ca sarea, petrolul, cărbunile; el critica lipsa de preocupări din partea administrației în direcția întemeierii unor industrii prelucrătoare bazate pe aceste materii prime”⁸³.

Pus la vot, proiectul era adoptat în ședința Senatului din 11 februarie 1895 cu 65 voturi pentru și 22 contra⁸⁴.

La 10 aprilie 1895, legea minelor era prezentată Camerei, raportul comitetului de delegați ai secțiilor, prezentat de C. Vârnăv, subliniind, printre altele, ideea unei exploatare raționale a bogățiilor subsolului⁸⁵.

La discuția generală, primul a luat cuvântul G. Roznoveanu (în cadrul comitetului de delegați ai secțiilor se pronunțase pentru respingerea legii), care exprima teama marilor moșieri că o asemenea lege putea, fie și tangențial, să afecteze pozițiile de clasă ale moșierimii. După el, proiectul de lege, deși nu fâțiș, lovea în dreptul proprietății, căci, preciza el, „micșorează dreptul nemărginit și integral al proprietății, și aduce amestecul guvernului în afacerile private”. Mai mult, fruntașul conservator îl ataca direct pe autorul proiectului, P. P. Carp, care împingea Partidul conservator „la socialismul de stat, ceea ce nu poate decât a nimici prestigiul și puterea partidului pentru viitor”⁸⁶.

Din partea opoziției liberale, An. Stolovan, după ce sublinia „anticonstituționalitatea” legii, se abătea de la linia urmată de liberali la Senat, arătând că proiectul nu conferea suficiente avantajii și garanții pentru cointeresarea capitaliștilor străini⁸⁷.

Liderul conservator N. Filipescu se declara partizan convins al necesității dezvoltării industriei naționale, pentru care procurarea materiilor prime pe plan intern, prin exploatarea minelor în primul rând, constituia o condiție indispensabilă. El susținea punctul de vedere enunțat în proiectul de lege, anume că apelul la capitaliștii străini nu putea decât să servească cauzele dezvoltării industriei naționale, condamnând poziția adoptată de liberali ca fiind nesinceră, dictată de interese înguste de partid; cu tot câștigul realizat de exploatarea străini, arăta el, avantajele vor fi incomparabil mai mari, căci, vrând-nevrând, capita-

⁸² Ibidem, p. 400.

⁸³ Ibidem, ședința din 8 februarie 1895, p. 437.

⁸⁴ Ibidem, ședința din 11 februarie 1895, p. 460.

⁸⁵ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1894-1895, ședința din 10 aprilie 1895, p. 1 235.

⁸⁶ Ibidem, p. 1 250.

⁸⁷ Ibidem, p. 1 252-1 254.

liștii străini vor contribui la dezvoltarea industriei naționale, atunci când, de pildă, prețul unei tone de cărbune va fi pe jumătate decât cel cu care se importa⁸⁸.

N. Ceaur-Aslan, deputat al majorității conservatoare, a declanșat un pe cât de surprinzător pe atât de virulent atac împotriva proiectului de lege și chiar a guvernului. Plasându-se pe o poziție ultraretrogradă, el combătea pe Carp și în ceea ce privește susținerea ideii necesității dezvoltării industriei naționale. „Noi — preciza el — suntem o țară agricolă, vindem grâu și ne procurăm fabricate și produse industriale. Se poate lucru mai simplu?” Legea lui Carp, insinua el, lovind în dreptul de proprietate, premerge ideilor socialismului; ea va avea „dezastruoase urmări”, creând un precedent pentru socialiști care, atunci când vor ajunge la putere, vor aplica ideile lor luând de exemplu „socialismul de stat” aplicat de această lege⁸⁹.

Ultimul orator în cadrul discuției generale asupra proiectului de lege a minelor din Cameră a fost P. P. Carp, care „a ținut unul dintre cele mai remarcabile discursuri”⁹⁰. După ce sublinia „absurditatea” combaterii legii de către opoziție, ca violând art. 7 din constituție, sub considerația că mina este o proprietate rurală, P. P. Carp se referea pe larg la problema rolului statului în dezvoltarea României moderne. Statul — după opinia sa — nu trebuie să lase pe cel slab pradă celui puternic, în virtutea principiului libertății absolute; prin intervenția sa, statul trebuie să asigure o asemenea situație „încât populațiunea de jos să nu fie abătută de la iubirea către țară prin mizeria zilnică”⁹¹.

După discursul lui P. P. Carp, Camera cerând închiderea discuției, cu tot protestul opoziției, se trece la vot și se adoptă luarea în considerație a proiectului de lege. La redeschiderea ședinței din 17 aprilie 1895, înainte de a începe dezbaterile pe articole, C. I. Stoicescu, în numele opoziției liberale, prezenta Camerei cererea scrisă de demisie colectivă a deputaților ca semn de protest împotriva „sistemului de a călca constituția mai ales prin legi ordinare”⁹². Discuția pe articole s-a făcut în aceste condiții într-un mod sumar, cu intervenții puține și lipsite de interes. În ședința următoare, din 18 aprilie 1895, Camera vota legea în lipsa opoziției liberale, adoptând-o cu 81 voturi pentru și 6 contra⁹³.

Opoziția liberală nu s-a mulțumit însă numai cu demisia deputaților săi din Cameră, ci la 30 aprilie 1895 publica un manifest în care acuza guvernul că printr-un lung șir de legi „a violat spiritul democratic al legii fundamentale a statului... a voit desființarea, prin legi ordinare, a constituțiunii noastre” și chiar că, prin legea minelor alungă pe țărani „din proprietăților lor” și dă „avuțiile țării capitaliștilor străini”⁹⁴. Manifestul, după cum se poate observa, nu urmărea

⁸⁸ Ibidem, ședința din 11 aprilie 1895, p. 1 270.

⁸⁹ Ibidem, ședința din 12 aprilie 1895, p. 1 279.

⁹⁰ *Istoria parlamentului...*, p. 306.

⁹¹ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1894–1895, ședința din 16 februarie 1895, p. 1 307–1 311.

⁹² Ibidem, ședința din 17 aprilie 1895, p. 1 317.

⁹³ Ibidem, ședința din 18 aprilie 1895, p. 1 321.

⁹⁴ „Lupta”, an XII, nr. 2 573, din 2 mai 1895.

decât răsturnarea guvernului conservator și nicidecum o îndreptare a economiei românești, în speță a industriei naționale. Cea mai bună dovadă o constituie faptul că noul guvern liberal, instalat la cârma țării la 15 octombrie 1895, nu a făcut altceva decât să suspende această legislație „anticonstituțională”, „care violase dreptul de proprietate” pentru ca spre sfârșitul guvernării, în 1899, să elaboreze într-o formă aproape identică o nouă lege a minelor, care, prin micile modificări aduse, nu altera în nici un fel legea adoptată de conservatori.

Curând după luarea puterii de către liberali, deputatul I. P. Grădișteanu cerea, în ianuarie 1896, urgență pentru legea minelor, dar banca ministerială nu a fost de acord, iar Camera a respins cererea cu 42 de voturi pentru, contra 62⁹⁵. În urma nenumăratelor intervenții ale majorității, proiectul de lege privind modificarea legii minelor a fost prezentat Camerei la 14 decembrie 1898.

În expunerea de motive, prezentată de An. Stolojan, se preciza că proiectul era menit „să completeze unele lacune ale legii lui P. P. Carp”. Astfel, se stabilea că pentru concesionarea unei mine era necesar nu numai consimțământul proprietarului terenului, dar și obligația impusă concesionarului de a se fi înțeles cu acesta. De asemenea, se mai prevedeau „garanții asupra valorii morale și comerciale ale concesionarului”⁹⁶.

După trei zile de discuții, la care opoziția nu a participat, proiectul a fost adoptat de Cameră cu o mare majoritate. La Senat, însă, biroul a refuzat să lase liberă discuția asupra articolelor din proiect, refuzând să dea cuvântul vorbitorilor opoziției. Datorită obstructionismului adoptat de opoziție, și care se manifesta prin interpelări și amendamente continui, deși amendat în cele din urmă de Senat, proiectul n-a căpătat putere de lege, prin diferite manevre parlamentare opoziția ținând în loc lucrările. Mai mult, o încercare a guvernului de a ține o ședință permanentă a fost zădărnicită, la 22 martie, prin întruniri publice. Proiectul de lege a minelor n-a putut fi astfel, discutat decât până la art. 8, opoziția blocând astfel activitatea de legiferare în acest domeniu⁹⁷.

Constituind una din problemele fundamentale ale progresului economic și social al țării, ideea industrializării și-a găsit ecou și în scrierile gânditorilor socialiști încă de la începuturile mișcării muncitorești din România, integrându-se opiniei generale favorabile edificării industriei noastre naționale.

Dar, cum bine remarca Ion Bulborea, „ca urmare a insuficienței maturității și clarității ideologice, primele scrieri ale socialiștilor, de regulă, au oglindit problema industrializării într-un mod foarte apropiat de cel al curentului industrialist burghez”⁹⁸.

⁹⁵ „Adevărul”, an IX, nr. 2 448, din 9 februarie 1896.

⁹⁶ Dezbaterile Adunării Deputaților, sesiunea 1898–1899, nr. 16, ședința din 14 decembrie 1898, p. 196.

⁹⁷ *Istoria parlamentului...*, p. 352.

⁹⁸ Ion Bulborea, *Concepția socialiștilor români cu privire la industrializare*, în vol. *Din gândirea economică progresistă românească. Culegere de studii* (sub îndrumarea și coordonarea conf. univ. dr. Nicolae Ivanciu), Editura științifică, București, 1968, p. 506.

În analiza rolului industrializării, socialiștii porneau de la ideea că dezvoltarea economică conține germeii prefacerilor structurale ale societății, iar fără edificarea unei industrii puternice era de neimaginat dezvoltarea complexă, multilaterală a economiei. „Dezvoltarea producției economice — preciza C. Dobrogeanu-Gherea — hotărăște în primul rând dezvoltarea și schimbarea societății; și iarăși temeliile economice ale unei societăți, adică forma ei de producere, apropierea și distribuirea produselor și relațiilor sociale provocate de ele, sunt cele care dau caracterul distinctiv al societății, deosebesc o societate de alta”⁹⁹.

Trecerea la marea industrie modernă era considerată ca proces de evoluție obiectiv, rezultat al progresului general de trecere de la societatea feudală la societatea capitalistă. Lărgirea pieței de desfacere, extinderea relațiilor comerciale pe plan mondial în condițiile descoperirilor geografice au grăbit procesul de descompunere a sistemului iobăgist, apariția și consolidarea forței economice a burgheziei. „Aceste descoperiri, aceste piețe nouă de desfacere — consemna Raicu Ionescu-Rion — au dat o lovitură de moarte atelierelor cooperative din societatea feudală, în locul lor veni manufactura burgheză mai întâi și apoi marea industrie modernă”¹⁰⁰.

Reliefând importanța industriei pentru țara noastră „Lumea nouă” arăta că „întemeierea industriei se impune la noi cu atâta seriozitate, încât nepăsarea în această privință poate aduce cele mai mari nenorociri asupra țării. România nu poate rămâne o țară agricolă... trebuie creată în România industria mare”¹⁰¹.

Consecvenți sprijinitori ai ideii industrializării, socialiștii nu s-au mulțumit doar să demonstreze pe plan teoretic general necesitatea și posibilitatea făuririi industriei naționale, ignorând punctele de vedere emise în jurul acestei probleme. Nu menținerea țării în stare de înapoiere în numele unor principii vetuste, retrograde, ci clădirea economiei pe fundamentul de granit al industriei este calea preconizată de socialiști pentru ridicarea României pe culmile civilizației și progresului social. Într-un articol publicat în „Contemporanul”, Ștefan Stâncă sublinia convingător că dezvoltarea industriei, înfăptuirea progresului tehnic „sunt pricinuitoarii direcți ai propășirii necurmăte. Cine ar putea spune că progresul tehnicii industriale, întrebuițarea din ce în ce mai întinsă a mașinilor care însuțesc producțiunea și fac pe an să-și agonisească cu o ușurință mult mai mare decât în trecut toate necesarele existenței sale materiale, că aceste mașini sunt factori de degenerescență omenească”¹⁰².

Apreciind industrializarea ca pârghie principală a progresului, socialiștii o considerau totodată drept garanție a independenței economice și politice a țării, pavăză puternică împotriva infiltrării capitalului străin. Ei atrăgeau atenția asupra locului precar al României în contextul diviziunii internaționale a muncii, subliniind efectele dăunătoare asupra industriei ale importului excesiv de produse

⁹⁹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Ce e socialismul?*, în „Lumea nouă”, nr. din 17 decembrie 1894.

¹⁰⁰ „Critica socială”, foaie lunară, Iași, nr. din martie 1892, p. 125.

¹⁰¹ „Lumea nouă”, nr. din 17 octombrie 1895.

¹⁰² *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, P. I. Editura politică, București, 1964, p. 201.

care puteau fi fabricate și la noi. C. Dobrogeanu-Gherea în *Ce vor socialiștii români?*, relevând creșterea colosală a importului de mărfuri din țările dezvoltate din punct de vedere industrial, arăta: „Grâul, produs prin munca țaranului, se duce în străinătate și în locu-i vin mătăsuri, bijuterii, «articles de Paris» etc. ..., dar alătura cu mărfurile ce nu se fac la noi vin și altele cari luptă cu cele de același fel de aice. Productele străine, fiind însă mult mai ieftine, ruinează producția industrială locală. Cu cât crește importul și mai ales acea parte a importului care face concurență producțiilor țării, cu atât aceste produse și ramurile de industrie ce le produc pier, se sting”¹⁰³.

Problema încurajării industriei naționale prin măsuri protecționiste este înscrisă ca obiectiv de seamă și în Programul adoptat la Congresul din 1893 al Partidului social-democrat al muncitorilor din România, prevăzându-se la art. 13 „proteguirea industriei prin vămi, întrucât nu vatămă interesele consumatorilor muncitori”¹⁰⁴.

Din cele prezentate se desprinde concluzia că, după denunțarea Convenției comerciale cu Austro-Ungaria — dată care a marcat victoria definitivă a curentului protecționist în România —, s-a trecut cu hotărâre la adoptarea unei politici protecționiste de încurajare a industriei naționale. Promotorul acestei politici economice era Partidul liberal, direct interesat în întărirea pozițiilor economice ale burgheziei, al cărui principal reprezentant era.

Anii 1887–1900, care fac obiectul acestui articol, reprezintă tocmai perioada în care liberalii și-au cristalizat programul lor în domeniul economic, în special în ceea ce privește măsurile pentru dezvoltarea industriei naționale. La cristalizarea acestui program de protejare și încurajare a industriei naționale un aport determinant l-au adus cei doi mari economiști români de la sfârșitul secolului trecut, P. S. Aurelian și A. D. Xenopol, ambii încadrați în Partidul liberal. Aceștia, prin articole, conferințe, broșuri și cărți au reușit nu numai să elaboreze un program clar de dezvoltare a industriei naționale, dar și să-l facă cunoscut în rândurile opiniei publice pe care au reușit s-o atragă de partea Partidului liberal prin claritatea expunerii și soliditatea argumentelor.

În linii mari, programul liberalilor privind protejarea și încurajarea industriei naționale se baza pe două măsuri: protecție externă prin stabilirea unui tarif vamal care să pună la adăpost produsele autohtone de concurența mărfurilor străine și încurajarea directă de către stat a tinerei industriei românești.

În ce privește protecția externă este de remarcat faptul că între cei doi economiști liberali existau diferențe de vederi. A. D. Xenopol susținea că statul român nu dispune de forța politică necesară pentru a adopta o asemenea politică vamală protecționistă, el punând accentul de protecția internă prin măsurile de încurajare de către stat a industriei naționale. În schimb, P. S. Aurelian se manifesta ca un partizan înfocat al tarifului vamal autonom care să impună taxe cât mai ridicate mărfurilor străine similare celor produse de industria românească, susținând cu aceeași înfocare măsurile de încurajare de către stat a întreprinzătorilor.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 340.

¹⁰⁴ „Munca”, nr. 7, din 11 aprilie 1893.

I. C. Brătianu, șeful Partidului liberal și al guvernului, cunoscând mult mai bine realitățile politice ale momentului a adoptat tariful vamal general prin care se obținea protecția unui număr restrâns de articole industriale autohtone. Sigur, ideal ar fi fost adoptarea unui tarif vamal autonom, așa cum cerea P. S. Aurelian, dar condițiile externe nu au permis acest lucru.

Referitor la măsurile de încurajare de către stat a industriei naționale preconizate de liberali, acestea erau următoarele: scutiri de taxe vamale la importarea mașinilor și a materiilor prime care nu existau în țară, reduceri la taxele de transport a acestora, achiziționarea de către stat a produselor industriei naționale și numai în cazul insuficienței acestora apelarea la produsele străine, scutirea de impozite, pentru o perioadă definită, a tuturor întreprinzătorilor autohtoni, prime de export, înființarea de școli profesionale care să pregătească mâna de lucru calificată necesară industriei. O altă neconcordanță între cei doi economiști liberali era cea privitoare la modul în care trebuia începută industrializarea țării. A. D. Xenopol era adeptul dezvoltării industriei mari, în schimb P. S. Aurelian, fără a nega importanța și necesitatea acestui gen de industrie, susținea dezvoltarea industriilor mici și mijlocii, date fiind condițiile din România la acea dată. Ulterior, cum am arătat, A. D. Xenopol și-a revăzut părerea în sensul celor cerute de P. S. Aurelian.

În sfârșit, un alt merit al liberalilor a fost acela că au pus pe prim plan mobilizarea energiilor interne ale țării pentru dezvoltarea unei industrii naționale, formulând și promovând pe plan economic conceptul „prin noi înșine”.

Partidul conservator, însuși, datorită amplorii curentului industrializant care cucerise marea majoritate a opiniei publice, se manifesta ca susținător al dezvoltării industriei naționale. Dar, ca și în perioada precedentă, era adeptul unei industrii ca o anexă a agriculturii. Dacă acceptau totuși dezvoltarea unei industrii naționale, conservatorii se opuneau cu cerbie tuturor măsurilor de încurajare care ar fi impus sacrificii din partea marilor moșieri. Susținând dezvoltarea industriei naționale, dar fără protecție vamală și măsuri de încurajare din partea statului, ei se opuneau de fapt cursului istoriei, constituind cel mai mare obstacol în calea propășirii industriei naționale. De remarcat, totuși, că tot mai puține voci se manifestau în această perioadă, chiar și în sânul conservatorilor, pentru „România țară eminentamente agrară”.

În ce-i privește pe socialiști, cum am arătat, ei s-au integrat opiniei generale favorabile edificării industriei naționale. Ca urmare însă a insuficienței maturității și clarității ideologice, primele scrieri ale socialiștilor au oglindit, de regulă, problema industrializării într-un mod foarte apropiat de cel al curentului industrializant burghez.

Măsurile pentru încurajarea industriei naționale au avut, incontestabil, urmări favorabile pentru economia românească. Eforturile în această direcție puteau fi cu mult mai mari, dar, în condițiile existenței unei puternici opoziții conservatoare, ceea ce s-a realizat a rezultat dintr-o aprigă înfruntare de interese între marii proprietari rurali și marea burghezie, permanent interesată în perfecționarea mijloacelor de producție. Influența conservatorilor în viața politică se menținea încă puternică, întrucât agricultura, în forma existentă, era predominantă în ansamblul economiei. Latifundiile împiedicau, astfel, atât dezvoltarea unei agriculturii intensive, cât și a unei industrii mari.

DEZVOLTAREA CULTURILOR NECEREALIERE ÎN EPOCA MODERNĂ (1864–1918)

MIRCEA IOSA

Mutațiile profunde intervenite după reforma agrară din 1864 au deschis perspective procesului de modernizare a agriculturii, care constituia atunci, cum, de altfel, și mai târziu, ramura de bază a economiei țării. Agricultura României, deși dispunea de terenuri agricole dintre cele mai fertile, se resimțea de insuficiența mâinii de lucru, de lipsa capitalului și a căilor de comunicație, acestea din urmă dezvoltându-se mai ales către sfârșitul veacului și în primii ani ai secolului al XX-lea, evoluând, în condițiile unei tehnici încă nedezvoltate, în direcție extensivă; agricultura avea un pronunțat caracter cerealier. Aproximativ 84% din totalul suprafeței agricole a țării era rezervat cerealelor, România deținând un record absolut în acest sens. În nici o altă țară europeană suprafața cultivată cu cereale nu avea o pondere așa de mare. Astfel, producția de cereale satisfacea atât necesitățile pieții interne, cât și pe cele ale pieții externe, multe țări importând cereale românești, nu numai pentru aprovizionarea populației, ci și ca materie primă pentru industria lor în plină afirmare. Pondere mare a cerealelor în agricultura țării se datora însă restrângerii celorlalte culturi și mai ales a pășunilor naturale.

Dezvoltarea unor ramuri ale industriei care foloseau drept materie primă produsele agrare, creșterea populației centrelor urbane, consumul tot mai mare de produse alimentare și legumicole, etc. au impus, pe lângă sporirea producției cerealiere, și extinderea culturilor necerealiere, care, pe de o parte, să satisfacă necesitățile populației orașelor, iar pe de altă parte, să suplinească în anii de secetă lipsurile provenite din insuficiența producției cerealiere, mai ales pentru țărani, cu deosebire a celor din regiunile de deal și de la poalele munților. Cultura plantelor necerealiere din aceste regiuni se practica, de obicei, de către micii cultivatori, în rândurile cărora cea mai însemnată parte o constituiau țărani. Ei găseau în această îndeletnicire posibilități de a obține venituri care să le asigure existența, schimbând, adeseori, produsele realizate pe grâu și porumb. De altfel, condițiile climatice și solul bogat în substanțe azotoase și minerale favorizau din plin dezvoltarea culturilor necerealiere. În anii când recoltele acestor culturi erau abundente unele produse erau exportate și peste graniță.

Necesitățile crescânde ale populației din centrele urbane au impulsionat, așadar, cultura diferitelor plante necerealiere: *oleaginoase și textile, legumi-*

noase și tubercule, plante industriale și furajere, viticultura, pomicultura etc. ele având o pondere redusă în raport cu producția predominant cerealiară, care se menține până târziu în agricultura României. Dezvoltarea acestor culturi corespundea, totodată, și nevoilor pieței interne, în special a industriei, aflată în plin proces de creștere.

Culturile necerealiere comportau, în general, investiții mai însemnate decât culturile cerealiere și o tehnică mai avansată. Producția obținută de pe aceste culturi, raportată la suprafața folosită, era mult mai mare decât la culturile cerealiere.

Unele din plantele necerealiere, intrate în cultura țării din cele mai vechi timpuri, continuă a fi cultivate în epoca modernă, altele, ca de pildă, floarea soarelui, bumbacul, soia, orezul etc. încep a fi experimentate, afirmându-se pe scară mai mare în epoca interbelică.

Plantele oleaginoase și textile — rapița, inul, cânepa, macul etc. — ocupau suprafețe în continuă creștere la sfârșitul secolului trecut și la începutul secolului al XX-lea, cultura lor fiind în strânsă legătură cu necesitățile consumului crescând al populației de ulei și fibre textile. De aici și interesul mai ales al marilor proprietari pentru cultura rapiței și inului; cât privește cânepa, aceasta era cultivată în proporție de 80% de țărani, pe așa numitele „cânepiști”, fiind folosită la confecționarea îmbrăcămintei, a sforii, a prelatelor etc. Rapița și inul ocupau suprafețe mai mari, în timp ce cânepa se cultiva pe întinderi mai reduse; la fel și macul.

În general, pentru cultura oleaginoaselor și textilelor ca, de altfel, pentru aproape toate culturile necerealiere, dispunem de date statistice începând abia de prin anii 1895–1896. Pentru unele plante din această grupă, ca, de pildă, pentru rapiță și in, dispunem de date începând chiar din deceniul al 7-lea al veacului trecut.

În anii 1891–1892 oleaginoasele și textilele se cultivau pe o suprafață de 139 276 ha¹, pentru ca în mai puțin de un deceniu aceasta să se dubleze, ajungând în 1900 la 267 972 ha, reprezentând 4,5% din totalul culturilor². Între anii 1901–1915 suprafața medie ocupată cu oleaginoase este de 116 299 ha, sau 1,93% din totalul suprafeței cultivate³. Întinderea maximă au avut-o oleaginoasele și textilele în anul 1905, când suprafața acestora a atins 289 923 ha⁴, sau 4,73% din totalul culturilor. În anul 1912 plantele oleaginoase și textilele ocupau o suprafață de 108 122 ha, din care 74 635, sau 69% aparțineau marilor proprietari, iar 33 497 ha sau 31% micilor cultivatori⁵. Întinderi mari cultivate cu

¹ „Buletinul Statistic al României”, an III, nr. 1 și 2, 1895, p. 12.

² Ibidem, Seria 2-a an V, nr. 3, 1900–1901, p. 152–153.

³ Calculat de noi pe baza datelor „Anuarului Statistic al României” pe 1915/1916, București, 1919, p. 26–27.

⁴ „Anuarul Statistic al României” pe 1915/1916, p. 26–27.

⁵ Vezi „Buletinul Statistic al României”, Seria III-a an XII, 1913, nr. 28–29, p. 25.

oleaginoase s-au înregistrat și în anii 1910 și 1913, când s-au însămânțat 115 286 ha, sau 1,91% și respectiv 112 636 ha, sau 1,88% din totalul suprafeței cultivate.

Dintre oleaginoase și textile, rapița ocupa întinderea cea mai mare, suprafața medie a acesteia crescând de la 28 800 ha în anii 1867–1871, la 68 974 ha în anii 1911–1915. În aceeași perioadă, producția medie la ha a scăzut de la 14,7, în anii 1869–1871, la 8,7 în anii 1911–1915⁶. Cea mai mare suprafață ocupată cu rapiță s-a înregistrat în perioada anilor 1901–1915, fiind, în medie, de 139174 ha, scăzând apoi la 45 107 ha în anii 1906–1910. În anul 1912 suprafața cultivată cu rapiță era de 64 545 ha, din care 44 985 ha, sau 69,7% aparținea marilor proprietari, iar 19 557 ha sau 30,3% micilor cultivatori⁷. Din suprafața de 64 545 ha, 39 494 ha, respectiv 61,2% se cultivau pe șesurile Dunării, iar 19 024 ha în Dobrogea; în celelalte regiuni cultura rapiței se practica pe suprafețe mult mai restrânse. Primul loc în cultura rapiței era ocupat de județul Ialomița, cu 19 163 ha, după care urma județul Constanța, cu 12 368 ha.

Producția anuală medie la rapiță în perioada 1911–1915 a fost de 1 166 752 hl, cele mai mari producții obținându-se în anii 1905 și 1913, când s-au recoltat 2 803 287 hl și respectiv 1 286 891 hl, cu o producție medie la ha de 9,1 hl⁸.

Inul, cunoscut pe teritoriul țării noastre din cele mai vechi timpuri, fiind adus de romani, era cultivat, până la introducerea culturii bumbacului, atât pentru fibra folosită la confecționarea pânzeturilor⁹, cât și pentru uleiul său. În 1874 cultura lui se întindea pe 130 000 acri de pământ*, față de 1 600 000 în Rusia, 507 490 în Germania, 214 386 în Franța, 216 305 în Statele Unite ale Americii¹⁰.

Suprafața ocupată cu in crește de la 29 940 ha, în 1897, la 80 069 ha, în 1903, după care scade, treptat, la 65 975 ha, în 1904, și la 13 402 ha, în 1910. După cum se aprecia în „Buletinul Statistic al României” pe anul 1900–1901, „inul ca plantă textilă este neglijat în țara noastră și cultura lui se face mai mult pentru sămânță”¹¹. În perioada anilor 1901–1915 suprafața medie anuală cultivată cu in a fost de 23 819 ha, cea mai mare înregistrându-se în Dobrogea unde, în anul 1912, s-au cultivat 13 243 ha, după care urmau șesurile Dunării cu 12 465 ha¹². Județul Constanța a însămânțat în 1912 o suprafață de 111 182 ha, ceea ce însemna aproape jumătate din suprafața medie cultivată cu in, după care urma județul Ialomița cu 8 170 ha.

În ceea ce privește producția inului, statisticile fac distincție între producția de semințe, din care se extrăgea uleiul, și cea de fuior, obținută din tulpina lui. La in (sămânța) producția anuală realizată între 1896–1900 a fost de 148 333 hl, în medie 6,2 hl la ha, pentru ca în perioada 1901–1915 media la ha să fie de

⁶ „Anuarul Statistic al României”, vol. I, București, 1908, p. 146–147.

⁷ „Buletinul Statistic al României”, Seria III-a, an XII, 1913, nr. 28, 29, p. 25.

⁸ Ibidem.

⁹ „Economia rurală”, nr. 17, 1886, p. 973.

* 1 acru = 0,404686 ha.

¹⁰ Ibidem, an I, nr. 24, 1876–1877, p. 570.

¹¹ Vezi „Buletinul Statistic al României”, Seria 2-a an V, 1900–1901, p. 142.

¹² Ibidem, seria III-a 1913, nr. 28–29, p. 25.

6,9 hl. Producția cea mai însemnată la in (sămânța) s-a obținut în anii 1906 și 1912, când s-au recoltat 208 110 hl, în medie 9,1 hl la ha și respectiv 272 138 hl, în medie 10,1 hl la ha, iar cea mai slabă în anii de secetă 1899 și 1904, producția fiind de numai 12 070 hl, respectiv 0,6 hl în 1899 și 59 252 hl, sau 0,9 hl la ha, în 1904¹³. La in (fuior) producția anuală a fost între 1901–1915 (pentru perioada 1896–1900 nu dispunem de date decât pentru anul 1900 când aceasta a fost numai 0,2 q. m.) de 4,3 q. m. la ha. Ca și în cazul inului sămânță, producțiile cele mai bune s-au obținut în 1906, când s-au recoltat 31 653 q. m., cu un randament la ha de 1,4 q. m. și în 1912, când s-au obținut 40 613 q. m. cu o medie la ha de 1,5 q. m., cea mai slabă înregistrându-se în 1901 și 1904, când media la ha a fost de numai 0,3 și respectiv 0,2 q. m.

Cânepa se cultiva pe întinderi și mai reduse, decât inul. În perioada anilor 1896–1900, de pildă, suprafața medie anuală ocupată de cânepă era de 5 233 ha, sau 0,10% din întinderea culturilor, pentru ca în anii 1901–1915 să crească abia la 5 679 ha, reprezentând 0,45 din totalul culturilor. În ceea ce privește producția la cânepă (sămânță) aceasta a fost în perioada 1897–1900 în medie de 1 722 hl, sau 7,4 hl la ha, scăzând însă între anii 1901–1915 la 6,05 hl la ha. Producțiile cele mai mari la cânepă (sămânță) s-au înregistrat în anii 1896, când s-au obținut 31 653 hl, cu o medie la ha de 7,3 hl și 37 379 hl, sau 7,2 hl la ha, în 1912. La cânepă (fuior), producția medie între 1896–1900 a fost de 19 470 q. m., sau o medie de 3,3 q. m. la ha, sau 330 kg, procent care s-a menținut și în perioada anilor 1901–1915. Producția cea mai însemnată la cânepă (fuior) s-a obținut în 1907, când s-au recoltat 24 420 q. m., în medie 4,3 q. m. la ha, sau 430 kg¹⁴.

Pentru cultura macului nu dispunem de date statistice, decât tot de la începutul secolului al XX-lea. Între 1901–1914, exceptând anii 1909 și 1911 pentru care datele lipsesc cu desăvârșire, suprafața însământată a fost anual în medie de 144 ha, cea mai mare de 293 ha înregistrându-se în 1906, când s-a obținut și cea mai mare producție de 1704 hl, respectiv 6,6 hl la ha.

Floarea soarelui, introdusă în cultură abia către sfârșitul veacului trecut, fiind adusă din Rusia¹⁵, a marcat unele progrese în primii ani ai secolului al XX-lea. Cultura și producția ei sunt semnalate încă din 1903, însă, împreună cu anasonul, măturile, muștarul, năutul etc. Primele date privind cultura și producția florii soarelui sunt din 1910, suprafața cultivată crescând de la 672 ha în 1910, la 4 013 ha în 1911 și la 6 271 în 1914. Față de 1910 cultura ei a crescut până în 1914 de peste 9 ori. Mai bine de 50% din cultura ei se întâlnea în județe ca Iași și Vaslui, care însământau în 1914 peste 3 560 ha¹⁶. De altfel, la Vaslui este semnalată și prima uleiiniță, care ar fi funcționat în România¹⁷. În general, județele Botoșani, Iași, Roman, Vaslui, Fălciu, Suceava, Neamț și Bacău cultivau floarea

¹³ Ibidem, vezi și „Anuarul Statistic al României” 1915/1916, p. 28–29 și 30–31.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Gh. Bîlteanu, *Din istoricul și viața plantelor tehnice* Edit. științifică, București, 1962, p. 11.

¹⁶ Corneliu Roman, *Floarea Soarelui, Cultura și compoziția ei la noi în țară*, București, 1915, p. 7.

¹⁷ Ibidem.

soarelui în 1914 pe o întindere de 5 561 ha, ceea ce înseamnă 88,7% din totalul acestei culturi, județele Covurului și Tutova 358 ha, respectiv 5,7%, restul județelor din Muntenia și Dobrogea cultivând numai 348 ha, adică 5,5% din totalul acestei culturi.

Bumbacul este menționat pentru prima dată în România de Ion Ionescu de la Brad. Prima încercare de cultură a acestuia în țara noastră a avut loc la Cluj, în 1863, în grădina Botanică¹⁸. La expoziția de la Focșani din 1868, Al. Plagino a primit premiul pentru bumbacul expus. Bumbacul se cultiva pe unele întinderi neînsemnate și la Manasia, lângă Urziceni. În Dobrogea, el se cultiva chiar mai de timpuriu, însă pe suprafețe restrânse, fiind adus de unele familii de turci și bulgari.

Pe suprafețe reduse se cultiva și *iuta* din fibrele căreia se confecționau frângerii, țesături pentru saci etc.

Valoarea culturilor plantelor oleaginoase și textile era estimată în 1914 la 15 450 753 lei, din care numai aceea a culturii rapiței însuma 11 163 014 lei. În raport cu valoarea totală obținută în 1914 valoarea oleaginoaselor și textilelor reprezenta 1,22% din total, valoarea medie la ha fiind de 167,80 lei.

O dezvoltare importantă au înregistrat, după 1864 *plantele leguminoase și tubercule*: fasolea, mazărea, bobul, linte, cartoful, cărora li s-a adăugat, ulterior, fără a fi înregistrată de statistică decât mai târziu, în perioada interbelică, soia.

Plantă cu mare rol în agricultura mondială, soia a fost adusă în Europa din China, de medicul și naturalistul Engelbert Kämpfer din Westfalia. Soia a fost introdusă la insistențele economistului P. S. Aurelian care, participând, în 1873, la Expoziția universală de la Viena, a adus semințe pentru *Scoala Centrală de Agricultură și Silvicultură de la Herăstrău*¹⁹, unde era profesor și director. În anul 1881, el a cultivat-o în mod experimental, obținând o recoltă abundentă, fapt ce l-a determinat ca, în 1883, să distribuie semințe în toate județele țării, considerând-o ca o legumă dintre cele mai hrănitoare, mai ales pentru populația satelor. „Din câte cunosc până acum — arăta el — sunt încredințat că soya este una dintre plantele cele mai prețioase și merită să fie introdusă în România. Pentru hrana țăranilor, care țin atâtea posturi, introducerea soyei va fi o adevărată binefacere, căci, încă odată, boabele acestei plante sunt mai hrănitoare decât ale tuturor plantelor cunoscute și după compozițiunea sa se apropie de brânzeturii. Afară de aceasta nu trebuie uitat că această plantă este și un nutreț excelent pentru vite și poate înlocui cu succes linte și cele mai multe soiuri de mazărichie”²⁰.

¹⁸ Emil Pop, *Orezul și bumbacul. Cultura lor în România*, Cluj, 1928, p. 23.

¹⁹ Datele privind soia în cultura românească le datorăm profesorului Dumitru P. Ionescu, care, în 1983, la împlinirea a 100 de ani de la introducerea acestei plante în agricultura noastră a marcat însemnătatea ei printr-un articol intitulat *Centenar agricol* și publicat în „Revista științifică și tehnică”, nr. 10/1984 p. 28, căruia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

²⁰ P. S. Aurelian, *O plantă nouă de introdus*, în „Economia rurală”, an III, ianuarie 1882, p. 77.

Datorită condițiilor de climă și de sol deosebit de favorabile culturii, soia avea să devină în țara noastră una dintre principalele leguminoase, fiind întrebuințată la prepararea unui mare număr de produse alimentare.

La sfârșitul veacului trecut, leguminoasele și tuberculele, exceptând fasolea, se cultivau, în general, pe suprafețe restrânse. În 1891–1892, de pildă, suprafața lor era de 53 326 ha²¹, din care fasolea singură deținea 42 231 ha, sau aproape 80%. În anii de la începutul secolului al XX-lea cultura leguminoaselor și tuberculelor a înregistrat progrese notabile. În perioada anilor 1901–1915 suprafața medie anuală cultivată cu plante leguminoase și tubercule a fost de 60 239 ha, reprezentând 0,92% din totalul culturilor²². Exceptând anii 1905 și 1910, când suprafața ocupată cu aceste culturi a fost de numai 46 674 ha, sau 0,76% și respectiv 50 608 ha, sau 0,84% din totalul culturilor, în restul anilor cultura leguminoaselor și tuberculelor a oscilat între 55 400 și 72 453 ha. În anii 1905–1906, leguminoasele și tuberculele s-au cultivat pe 59 985 ha, din care 31 395 ha, sau 52% aparțineau marilor proprietari, iar 28 890 ha sau 48% micilor cultivatori²³, pentru ca în 1912 să se cultive pe 72 453 ha, din care 33 868 ha, sau 46,76% de către marii proprietari și 38 585 ha, sau 53,24% de micii cultivatori. Se observă deja o creștere a suprafețelor cultivate cu aceste plante de către țărani, comparativ cu aceea a marilor proprietari. Decalajul apare și mai evident la analiza culturii fiecărei plante în parte. Oricum, în raport cu anii precedenți, suprafața cultivată cu plante legumicole și tubercule este în creștere. În 1915 de pildă s-au cultivat 104 657 ha, ceea ce înseamnă dublu față de media perioadei anilor 1907–1911, când a fost de 57 658 ha.

Dintre plantele leguminoase cea mai importantă era fasolea; ea ocupa în anii 1891–1892 o suprafață de 42 231 ha; între anii 1896–1900, când dispunem de date centralizate, suprafața medie cultivată cu fasole era de 36 276 ha, reprezentând 0,58% din totalul culturilor, pentru ca în perioada anilor 1901–1915 suprafața medie anuală să fie de numai 32 530 ha²⁴. În 1912 suprafața cultivată cu fasole a fost de 41 395 ha din care 14 162 ha sau 34,2% aparțineau marilor proprietari, iar 27 233 ha sau 65,8% micilor cultivatori, cea mai însemnată suprafață cu fasole fiind cultivată în șesurile Dunării (17 696 ha) și cele ale Siretului și Prutului (13 514 ha). Pe județe pe primul loc la cultivarea fasolei se situa județul Ialomița (cu 11 489 ha).

Producția obținută la fasole în teren propriu a înregistrat creșteri de la an la an. Dacă în anii 1891–1892 s-au obținut 295 204 hl, între 1896–1900 producția medie anuală a fost de 283 106 hl, respectiv 7,2 hl la ha, pentru ca în 1901–1915 să se ajungă în medie, la 386 270 hl respectiv 7,4 hl la ha. Producția cea mai

²¹ „Buletinul Statistic al României”, an III, nr. 1 și 2, 1895, p. 12.

²² Calculat de noi pe baza datelor „Anuarului Statistic al României” pe anii 1915/1916, p. 26–27.

²³ „Buletinul Statistic al României”, an IX, 1905–1906, p. 55.

²⁴ Calculat pe baza datelor din „Buletinul Statistic al României” Seria 2-a an V, nr. 3, 1900–1901, p. 152 și 153 și ale „Anuarului Statistic al României”, pe 1915/1916, p. 28–29 și 30–31.

însemnată s-a obținut în anul 1913, când s-au recoltat 744 923 hl, respectiv 11,8 hl la ha.

Fasolea se cultiva însă și printre porumbi, ca o cultură accesorie a țăranilor mai ales, ocupând în 1912 suprafața de 532 626 ha, din care numai 20 459 ha, sau 3,8%, de către marii proprietari și 512 167 ha sau 96,2% de către micii cultivatori. În regiunea Carpaților Munteniei suprafața cultivată cu fasole printre porumbi era de 203 442 ha, după care urmau șesurile Siretului și Prutului, cu 160 588 ha, cele ale Carpaților Moldovei, cu 105 588 ha și, în fine, șesurile Dunării și Dobrogei, cu 62 336 ha și respectiv 1 219 ha. Producția medie anuală obținută la fasolea cultivată printre porumbi a fost, între anii 1901–1915, de 905 337 hl, cea mai mare înregistrându-se în 1912, când s-au obținut 1 569 424 hl, cantitate care contribuia la hrănirea majorității țăranimii. În unii ani, când producția era mai slabă, se recurgea la import. Așa în anii 1891–1892 s-au importat din Transilvania 1 654 900 kg fasole, în anii 1893–1894 s-au importat 622 300 kg, iar în 1895 cantitatea de 768 300 kg²⁵.

La rândul lor, mazărea, bobul, și linte au înregistrat unele progrese, suprafața lor crescând de la 1 494 ha, în anii 1891–1892, la 24 805 ha în 1913. În anii 1905–1906 suprafața lor însuma 15 446 ha, din care 13 860 ha, sau 90% aparținea marilor proprietari și numai 1 586 ha sau 10% micilor cultivatori. În general, suprafața medie anuală ocupată cu mazăre, bob și linte a fost între anii 1901–1915 de 14 234 ha. În câmpia Dunării, precum și în centrul și nordul Moldovei, mazărea nu se cultiva mai de loc până la primul război mondial. „Erau sate — arăta C. Filipescu — unde nici din văzute nu se cunoștea această plantă. Cu foarte mare greutate din 1913–1914 am reușit a o introduce pe suprafețe mici, aproape prin impunere...”²⁶.

Producțiile înregistrate la mazăre, bob și linte nu satisfăceau însă necesitățile, astfel că anual se importau cantități mai mari.

Producția cea mai mare la mazăre s-a obținut în anul 1913, când s-au recoltat 372 309 hl, respectiv 15,6 hl la ha. La bob cea mai însemnată producție s-a realizat în 1906, când s-au obținut 8 163 hl, cu o producție medie de 13,6 hl la ha. La linte producția medie anuală a fost, între 1902–1915, de 8 829 hl, cu o medie la ha de 8,3 hl cea mai însemnată înregistrându-se în 1910, când s-au obținut 24 811 hl, respectiv o medie la ha de 10,4 hl. Producția la linte a crescut, de la 1 352 hl, în 1904, la 24 881 hl în 1910, pentru a scădea la 7 458 hl în 1912 și la 4 395 hl în 1914.

Cartoful, cunoscut în țara noastră începând de pe la 1810²⁷, nu s-a bucurat la început de atenția cuvenită, fiind cultivat pe suprafețe restrânse. Abia către sfârșitul veacului trecut și în primii ani ai secolului al XX-lea, cartoful a fost cultivat pe suprafețe mai mari. Pentru a impulsiona cultura lui, în 1882, într-un

²⁵ *Premize ale formării pieței economice unitare românești. Documente, 1862–1914*, București, 1983, ediție îngrijită de Iosif I. Adam, doc. 105, p. 345, doc. 111, p. 356 și doc. 114, p. 361–362.

²⁶ C. Filipescu, *Obștea, satul și noul regim agrar*, București, 1943, p. 212.

²⁷ B. S. Moga, *Cultura cartofului*, în „Economia rurală”, an II, februarie 1881, p. 75–77.

articol publicat în „Economia rurală” se insista asupra extinderii culturii lui, fiind recomandat mai ales din punct de vedere alimentar, el având un rol important atât în alimentația oamenilor și a vitelor, cât și în industria alcoolului.

În anii 1905–1906 suprafața însămulțată cu cartofi era de 10 989 ha, din care 3 614 ha, sau 33%, aparțineau marilor proprietari, iar 7 375 ha, sau 67% micilor cultivatori, țăranilor.

Cartoful cultivat în teren propriu ocupa între anii 1901–1915 o suprafață medie anuală de 10 852 ha, ce mai mare înregistrându-se în 1904, când s-au însămulțat 12 319 ha, întinderile cele mai mari fiind în județele Dorohoi și Botoșani. Cartoful nu se cultiva mai deloc, la începutul secolului al XX-lea, în județe ca: Argeș, Vâlcea, Olt și Romanai²⁸. În ceea ce privește cultura cartofului printre porumbi întinderile cele mai mari erau tot în județele Dorohoi și Botoșani, dar și în Roman și Ilfov²⁹. Producția medie la cartoful cultivat în teren propriu a fost, în perioada 1897–1900, de 782 370 q. m. cu o medie la ha de 57,3 q. m. sau 5 730 kg, pentru ca în perioada anilor 1901–1905 să crească la 876 155 q. m., cu o medie la ha de 80,1 q. m. Cât privește producția cartofului cultivat printre porumbi, aceasta a fost, între anii 1904–1915, în medie de 222 710 q. m., cu un randament la ha de numai 11,9 q. m.³⁰.

În general, producția de cartofi nu satisfăcea necesitățile mereu crescânde ale populației, mai ales a celei din orașe, încât România era nevoită să importe cartofi din Turcia și mai ales din Austro-Ungaria.

Valoarea leguminoaselor și tuberculilor era în 1914 de 69 203 505 lei, din care numai cea a fasolei era estimată la 52 858 084 lei — reprezentând 5,4% din valoarea totală brută a recoltelor, valoarea medie a producției pe ha fiind de 326,45 lei.

Grădinăriile, — unde se cultivau plante comestibile (varză, ceapă, și alte legume, pepeni verzi și galbeni, dovleci etc.) — s-au dezvoltat mai ales în jurul orașelor și a unor centre industriale și, cu deosebire, a Bucureștilor. Suprafața ocupată cu grădini a fost oarecum, constantă la sfârșitul secolului trecut în 1900 reprezentând 1,43% din totalul suprafeței cultivate. Între anii 1901–1915 suprafața anuală medie a fost de 28 108 ha, reprezentând doar 0,39% din totalul suprafeței cultivate. Excepție a făcut anul 1904, când suprafața a fost de 30 675 ha³¹, reprezentând 0,52% din totalul culturilor. Se cultiva: ceapa, varza și alte legume, pepenii verzi și galbeni, atât în cultura proprie cât și printre porumbi.

Cele mai multe zarzavaturi se cultivau în județele Ilfov (4 297 ha), Tulcea (1 594 ha), Dolj (1 522 ha) și Ialomița (1 064 ha). În unii ani România exporta în Germania și Austro-Ungaria zarzavat obișnuit. De pildă, în 1895 ea a exportat în Austro-Ungaria 142 570 kg zarzavat obișnuit și 66 093 kg zarzavat fin³².

²⁸ „Jurnalul Societății Centrale Agricole din România”, an XXI, nr. 4, din 15 februarie 1914, p. 97.

²⁹ „Buletinul Statistic al României”, an IX, nr. 1, 1905/1906, p. 55.

³⁰ Calculat pe baza datelor din „Buletinul Statistic al României”, Seria 2-a, an V, nr. 3, 1900–1901, p. 152–153 și cele ale „Anuarului Statistic al României”, pe 1915/1916, p. 28–29 și 30–31.

³¹ Vezi „Anuarul Statistic al României”, Seria III, an XII, 1913, nr. 28–29, p. 28.

³² *Premise ale formării pieței economice unitare...* doc. 114, p. 361.

Valoarea produselor obținute în grădinării era în 1914 de 24 469 574, reprezentând 1,93 din valoarea producției totale, cu o valoare medie a producției la ha de 697,55 lei.

Plantele industriale — sfecla de zahăr, tutunul, anasonul, hameiul etc — înregistrează după 1864 progrese notabile. Suprafața ocupată cu aceste plante crește de la 7 699 ha, în anii 1891–1892, la 32 647 ha în 1914, deci de mai bine 4 ori³³.

Dintre plantele industriale, sfecla de zahăr ocupa suprafața cea mai mare. În anii 1891–1892 ea era cultivată doar pe 1 025 ha, ajungând în anul 1906 la 9 676 ha, o creștere deci de peste 9 ori, din care marii proprietari posedau 5 829 ha, sau 60%, iar micii cultivatori 3 847 ha, sau 40%. În anul 1912 suprafața cu sfeclă de zahăr crește la 14 363 ha, marii proprietari participând cu 8 483 ha, sau 59,1%, iar micii cultivatori cu 5 880 ha, sau 40,9% pentru ca în 1914 să ajungă la 14 786 ha. Județele cu cea mai mare pondere din această cultură erau: Roman, cu 4 138 ha, Botoșani, cu 3 071 ha, Dorohoi cu 1 606 ha, Ilfov cu 1 086 ha, Putna, cu 937 ha, Bacău cu 928 ha³⁴.

În general, între 1901–1915 culturile cu sfeclă de zahăr ocupau în medie o suprafață de 10 545 ha, ele furnizând din abundență materia primă necesară fabricilor de zahăr din țară, contribuind, în același timp, la pregătirea solului pentru culturile cerealiere. Sfecla de zahăr constituie, totodată, un excelent produs pentru hrana animalelor. Culturile cele mai întinse cu sfeclă de zahăr se întâlneau mai ales în Moldova unde, de altfel, funcționau patru rafinării de zahăr.

Producția la sfecla de zahăr a fost între anii 1896–1900 în medie de 1 191 094 q. m., cu un randament la ha de 188,1 q. m., pentru ca în perioada 1901–1915 producția medie anuală să crească la 2 131 237 q. m., cu o medie la ha de 200,4 q. m. În anul 1914 sfecla de zahăr a produs 2 249 625 q. m.; comparativ cu anul 1913, producția la sfecla de zahăr a fost mai mică cu 60 000 q. m. În anul 1912 cea mai însemnată producție de sfeclă de zahăr s-a înregistrat în șesurile Siretului și Prutului, unde s-a recoltat 1 861 034 q. m, iar în Carpații Moldovei de 580 635 q. m.; în șesurile Dunării recolta a fost de 273 601 q. m., iar în Carpații Munteniei de 207 119 q. m. Recolte abundente se obțineau în județele Roman, cu 846 140 q. m., Botoșani, cu 622 455 q. m., Dorohoi cu 356 000 q. m. și Ilfov cu 214 221 q. m. Producția totală media la ha pe întreaga țară a fost în anul 1912 de 203,5 q. m.

Tutunul, adus în România, probabil, cu puțin înainte de anul 1850, era cultivat mai ales de țărani. Până la 1873, cultura și vânzarea lui erau libere; în 1872 tutunul a fost concesionat unei companii străine, care plătea anual statului 8 000 000 lei. În 1879 statul a reziliat contractul, preluând el monopolul tutunului, sporindu-și în acest fel veniturile. În 1880 veniturile obținute de pe urma

³³ „Anuarul Statistic al României”, pe 1915/1916, p. 26–27; ibidem „Revista economică și financiară”, an XII, 514–515, din 15/28 iulie 1915, p. 580.

³⁴ „Buletinul Statistic al României”, pe 1911/1912, p. 27.

tutunului au ajuns la 16 000 000 lei, sumă aproape dublă decât trebuia să plătească statului concesionarilor.

Potrivit datelor statistice, consumul tutunului era doar de 0,6 kg pe cap de locuitor, cifră extrem de redusă comparativ cu alte țări (de pildă în Statele Unite ale Americii consumul era de 3 kg, în Olanda de 2,8 kg, în Belgia de 2,5 kg, în Elveția de 2,3 kg, iar în Germania de 1,9 kg pe cap de locuitor)³⁵.

Numărul cultivatorilor a crescut de la 8 019 în 1879, la 22 236 în 1889 și la 30 034 în 1913. În aceeași perioadă de timp suprafața însămânțată cu tutun, care în 1879 era de numai 2 250 ha, a crescut la 7 807 ha în 1889 și la 10 976 ha în 1913.

Producția de tutun a înregistrat creșteri importante: de la 762 436 kg în 1879, revenind în medie 334 kg la ha, la 5 495 371 kg în 1889, obținându-se o producție medie de 705 kg la ha, la 8 740 342 kg, respectiv o medie de 787 kg la ha, în 1913³⁶.

Valoarea totală a producției de tutun a crescut de la 489 383 lei în 1879, cu un venit mediu de 217,56 lei la ha, la 3 378 502 lei în 1909, venitul mediu pe ha fiind de 409,47 lei, pentru ca în 1913 valoarea să fie de 6 765 866 lei, cu un venit mediu pe ha de 608,07 lei. Județele cu cea mai mare cultură de tutun erau: Ilfov, Vlașca, Ialomița și Dâmbovița³⁷.

Tutunul, cum arătam, era cultivat numai de către țărani — bineînțeles, având autorizația Regiei monopolului statului — de pe urma căruia ei obțineau unele venituri bănești, dar, totodată, și prime în bani și în unelte agricole (pluguri, grape de fier etc), cât și în pomi roditori³⁸, care se acordau acelor care obțineau producții mai mari.

Celelalte plante industriale și care în statistică figurau la *Diverse* (anasonul, năutul, muștarul, sorgul, cicoarea etc) ocupau, comparativ cu sfecla de zahăr și tutunul, suprafețe restrânse, producția lor fiind, de asemenea, relativ redusă.

Valoarea plantelor industriale și diverse era evaluată în 1914 la 13 329 075 lei, reprezentând 1,05% din valoarea producției totale a țării, cu o valoare medie la ha de 504,50 lei³⁹.

Plantele furajere naturale și artificiale ocupau, după cereale, cea mai mare întindere. Între 1904–1915, de pildă, suprafața medie anuală a acestor plante era de 602 625 ha, reprezentând 9,06% din totalul suprafeței cultivate a țării.

Plantele naturale făceau parte din familia gramineelor, iar cele artificiale din aceea a leguminoaselor, amestecate, uneori, cu alte plante graminee. Pășunile naturale erau răspândite, mai cu seamă, în câteva județe din Moldova, în locurile muntoase și pe dealurile inaccesibile plugului; alte pășuni, producând un fir de

³⁵ „Economia rurală”, an II, nr. 1, ianuarie, 1881, p. 5.

³⁶ „Anuarul Statistic al României”, pe 1915/1916, p. 211.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ „Jurnalul Societății Centrale Agricole...”, an XXI, nr. 13 din 1 iulie 1913, p. 375.

³⁹ „Anuarul Statistic al României”, pe 1915/1916, p. 39.

calitate inferioară, se găseau în locurile joase și umede, în bălțile și ostroavele Dunării și pe malurile câtorva râuri expuse inundațiilor. Cantitatea ce se obținea din pășunile naturale nu era însă suficientă pentru a face față necesităților; pe de altă parte, pășunile naturale nu aveau o floră uniformă, printre ele fiind și unele plante veninoase, variind de la un teren la altul; valoarea lor era inferioară, cantitatea produsă la ha era și ea redusă.

După 1885 în multe părți ale țării și mai ales în apropierea orașelor, unde populația era mai densă și pământul mai scump, locurile destinate pășunilor naturale, izlazurilor și livezilor naturale în mare parte s-au restrâns sau au început chiar să dispară, terenul lor fiind destinat altor culturi mai avantajoase, cu deosebire cerealelor, în primul rând a grâului și porumbului, reducându-se în acest fel plantele necesare hranei vitelor.

Pentru a compensa necesarul de nutreț se cultivau furaje artificiale: lucerna, trifoiul, măzărîchia, borceagul și altele. Pășunile artificiale cuprindeau atât plante simple, cum, de pildă, trifoiul, lucerna, dar și compuse având mai multe specii de plante amestecate în diferite proporții, acestea din urmă fiind în fond cele mai bune, ele conținând toate elementele nutritive de care aveau nevoie animalele și anume: firuța, păiușca, trifoi alb, trifoi compus, trifoi hibrid, ghisdei etc⁴⁰. Dintre acestea lucerna se consuma atât ca iarbă, cât și ca fân uscat, având o valoare nutritivă deosebită. Ea crește aproape în toate terenurile argiloase, argilo-nisipoase, mai mult uscate decât umede. Trifoiul, de asemenea, se cultiva mai ales, în terenuri argilo-calcaroase⁴¹. La sfârșitul secolului trecut cultura lucernei nu era destul de răspândită, iar trucidorii ogoarelor — țărani — nu o cultivau mai de loc, cauza constituind-o insuficiența și chiar lipsa pământului arabil.

La începutul secolului al XX-lea statul, ca de altfel, și unii particulari au făcut eforturi pentru răspândirea culturii de lucernă și trifoi, importând cantități mari de sămânță pentru aceste plante din Franța, Austro-Ungaria, Italia, Germania etc. În anul 1912 statul a importat 428 513 kg⁴² (din care 405 335 kg lucernă și 22 482 trifoi adică aproape dublu față de 1911, când s-au importat numai 200 574 kg). La cantitatea de 428 513 kg se adăugau 205 302 kg importate de particulari; în plus, unii mari proprietari au adus și ei semințe de lucernă în cantitatea de 15 331 kg și 9 434 kg de trifoi. În Moldova se cultiva mai puțin lucerna și mai mult trifoiul.

La rândul ei, măzărîchia, plantă din familia papilionaceelor, foarte prețioasă în agricultură, mai bogată în materii azotoase decât mazărea, se cultiva pentru bobul și paiele sale, care ofereau un bun nutreț. În amestec cu ovăzul, măzărîchia da naștere borceagului.

Pentru hrana vitelor se foloseau, de asemenea, plantele rădăcinoase, sfecla furajeră, morcovul, napul etc. În general pășunile naturale, artificiale și rădăci-

⁴⁰ Nicolae Moga, *Îmbunătățirea cailor și vitelor în România și pășunile artificiale*, Brăila, 1904, p. 12, 19.

⁴¹ „Amicul Agriculturului” an I, nr. 5 din 1/13 aprilie 1890, p. 7.

⁴² Corneliu Roman, *Dare de seamă asupra semințelor de lucernă și trifoi importate în campania anului 1912*, București, 1913, p. 3-5.

noase ocupau în 1910 o întindere de 1 179 389 ha⁴³, din care: 522 925 ha sau 44,3% din suprafață, pășuni așezate pe șesuri și coaste; 236 929 ha, sau 20,19% din întindere, în pășuni așezate în prundișuri, locuri băltoase și mlăștinoase; 151 495 ha, sau 12,6%, în munți fără păduri; 86 447 ha, sau 7,3%, în luncile râurilor, 80 007 ha sau 6,8%, în locurile răpoase și 101 586 sau 8,6% în poienile din pădure.

Cele mai multe izlazuri se găseau în stăpânirea marilor proprietari, care dețineau 3 666 izlazuri ocupând 534 813 ha; la rândul său, statul poseda 484 izlazuri, în suprafața de 220 241 ha. Țăranii — arăta revista „Bursa” — aveau numai 27 721 ha pășune, în timp ce țăranii foști clăcași 771 izlazuri, în suprafață de 134 004 ha; răzeșii 349 izlazuri, în întindere de 86 434 ha; 164 izlazuri comunale (înainte de legea din 1907), în suprafață de 41 025 ha și 521 izlazuri în întindere de 69 768 ha, create în virtutea legii din 1907; 292 erau izlazuri ale așezămintelor de binefacere și culturale, în întindere de 65 383 ha.

În general, cifra arătată aici pune în evidență faptul că țăranii depindeau în problema izlazului de marea proprietate, inclusiv de stat și de așezămintele de binefacere și de mână moartă, care arendau pășune țăranului pentru a-și putea crește și hrăni vitele.

Pășunile artificiale (lucerna, trifoiul, măzăricea, etc. dețineau în 1912 o suprafață de 171 420 ha (cu aproape 1 000 de ha mai mult decât în 1911). Suprafața semănată cu lucernă a crescut de la 55 469 ha în 1905, la 134 291 ha în 1910, adică mai mult decât dublu, pentru a înregistra creșteri și mai mari în perioada anilor 1911–1914⁴⁴, când suprafața de lucernă și trifoi a fost în medie, de peste 70 000 ha, împreună cu alte plante furajere depășind 180 000 de ha. Județele cu ponderea cea mai mare în cultura plantelor artificiale erau: Ilfov, cu 24 206 ha și Ialomița, cu 10 734 ha, Botoșani, cu 10 281 ha, Tulcea, cu 8 874 ha. În general, suprafața ocupată cu plante artificiale a crescut de la 112 803 ha în 1907 la 171 420 ha în 1912. În aceeași perioadă de timp, pășunile naturale au înregistrat o scădere: de la 462 601 ha în 1907 la 398 507 ha în 1911 și la 380 669 ha în 1912, din care 100 988 ha, sau aproximativ 26% aparțineau marilor proprietari agricoli, iar 279 881 ha, sau 74%, micilor cultivatori. Producția de fân nu satisfacea la sfârșitul secolului al XIX-lea necesitățile, încât era nevoie să se importe fân. Astfel între anii 1893–1895 s-au importat din Transilvania 143 265 quintale de fân⁴⁵. La începutul secolului producția fânețelor artificiale și naturale a evoluat astfel: la fânețele artificiale (lucerna, trifoi, inclusiv și alte fânețe), producția crește, de la 722 840 q. m. în 1904, la 2 758 919 q. m. în 1906 și la 5 349 113 q. m. în 1912, din care marii proprietari au obținut 2 136 552 q. m., sau o medie la ha de 34 q. m., iar micii cultivatori 3 262 561 q. m. După cum se observă, marii proprietari obțineau o mai mare recoltă la lucernă și trifoi, ei dispunând și de suprafețe mai mari.

⁴³ „Bursa”, an XI, nr. 520, din 9/21 iulie 1912, p. 640.

⁴⁴ „Buletinul Statistic al României”, seria III, an XI, 1913–1914.

⁴⁵ *Premise ale formării pieței economice...*, doc. 111, p. 356 și doc. 114, p. 362.

Pe regiuni, la lucernă și trifoi cele mai mari producții s-au obținut pe șesurile Siretului și Prutului, cu 1 202 760 q. m., cu o medie la ha de 40 q. m.; urmau Carpații Moldovei cu o producție de 456 581 q. m., cu o medie la ha de 40,8 q. m., Carpații Munteniei cu 402 779 q. m. și o medie la ha de 40,4 q. m., apoi șesurile Munteniei, cu 689 385 q. m., respectiv cu o medie la ha de 39,9 q. m., și Dobrogea cu 20,743 q. m., în medie cu 22,7 q. m. la ha. Mari recolte de lucernă și trifoi s-au înregistrat în anul 1912 în județele Botoșani, Dorohoi, Ilfov, producția lor variind între 424 590 q. m. și 229 304 q. m.⁴⁶.

În 1914 producția totală la plantele artificiale era superioară aceleia din anii precedenți, înregistrându-se 6 182 824 q. m., cu o medie la ha de 32 q. m., județul Ilfov singur producând 1 019 800 q. m. de fân.

Producția pășunilor naturale a crescut de la 3 314 115 q. m., în 1904, la 7 959 244 q. m. în 1911, din care 2 283 159 q. m. obținute de marii proprietari, iar 5 676 085 q. m., de micii cultivatori⁴⁷. Cea mai însemnată producție s-a înregistrat în anul 1906, când s-au recoltat 11 494 848 q. m.

La plantele rădăcinoase pentru nutreț producția medie anuală a fost între anii 1908–1915 (pentru care dispunem de date statistice) de 114 344 q. m.

Suprafața destinată pășunilor, inclusiv producția obținută de pe aceasta, nu era suficientă pentru a asigura hrana vitelor, astfel că statul era nevoit, în anumite perioade ale anului, să învoiască vitele țăranilor (deoarece ei posedau cele mai multe vite) pentru a pășuna în poenile și golurile din pădurile sale. În anul 1912, de pildă, statul poseda peste 163 000 ha de poeni și goluri⁴⁸, pe care au fost învoite vitele țăranilor (deși uneori, acestea au produs stricăciuni puietului din pădure), fără ca prin aceasta să se amelioreze situația pășunilor. În România suprafața destinată pășunilor era de 4 ori mai mică decât aceea din Germania, într-o situație mai bună aflându-se pășunile în Transilvania, unde suprafața ocupată cu pășuni era între 12–15% din întreaga suprafață agricolă (în România aceasta fiind de numai 9,06%) și chiar Basarabia și Bucovina, unde pășunile și fânețele ocupau 12% din totalul suprafeței cultivate.

Viticultura. O pondere însemnată în economia României o deținea în epoca modernă viticultura, care constituia o îndeletnicire străveche. Constatarea documentară încă cu două milenii în urmă⁴⁹, viticultura s-a practicat neîntrerupt până în zilele noastre.

Podgoriile cele mai răspândite se găseau în regiunea colinelor de la poalele munților, unde pământul silicios și calcaros era propriu acestei culturi. Avem în vedere renumitele podgorii de la Cotnari (Iași), Odobești, Panciu (Putna),

⁴⁶ „Buletinul Statistic al României”, Seria III-a, an XI, 1913–1914.

⁴⁷ Mihail Șerban, *Problemele noastre social-agrară*, București, 1914, p. 24.

⁴⁸ Vezi „Anuarul Statistic al României”, Seria IV-a, vol XIV, 1919, p. 30 vezi și Valeriu Pop și N. Istrate, *Harta etnografică a pământului românesc*, București, 1916, p. 2–3.

⁴⁹ C. C. Giurescu, *Istoricul podgoriei Odobești*, Edit. Acad. RSR, București, 1969, (Prefață).

Nicorești (Tecuci), Dealul Mare (Prahova), Leordeni, Ștefănești (Argeș) etc. Suprafețe întinse cultivate cu vii, dar ale căror producții erau inferioare celor de la Cotnari sau Odobești⁵⁰, se aflau și în regiunea joasă de câmpie, unde terenurile erau mai grase, avem în vedere viile din județele Mehedinți, Dolj, Teleorman, Ilfov, ca și din fostele județe Romanați și Vlașca. În toate aceste podgorii de o mare varietate de struguri („coarnă albă și roșie”, „coarnă neagră”, „galbenă”⁵¹, „plăvană”, „crăcană grasă” sau „băbească”, „Crâmpoșie”, „tămâioasă”⁵², „braghină”, „creață”, „vârtoasă”, „razachie” etc.) se obțineau vinuri de diferite calități ce constituiau una din avuțiile însemnate ale țării.

Podgorii însemnate, ale căror vinuri erau foarte căutate pentru calitatea lor, se aflau în Dobrogea — vechi teritoriu românesc, revenit în granițele țării în urma războiului de independență —, unde nu mai puțin de 92 de comune se îndeletniceau cu cultura viței de vie⁵³.

Potrivit datelor statistice, suprafața cultivată cu vie crește, de la aproximativ 121 520 ha în 1873, la 183 898 ha⁵⁴, în 1891, o creștere deci cu 62 378 ha, mai bine de 50%, fără a fi incluse aici viile din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, a căror suprafață era, după datele anuarului statistic ungar din 1910⁵⁵, de 78 205 ha și nici cele din Basarabia, unde viile ocupau la sfârșitul secolului al XIX-lea peste 6 000 ha⁵⁶.

Acest avânt al culturii viței de vie este întrerupt, ca pretutindeni în Europa, de apariția filoxerei, boală deosebit de distrugătoare, ale cărei efecte s-au observat mai întâi în Franța prin anii 1864–1865. În țara noastră filoxera și-a făcut apariția în anii 1877–1878⁵⁷, flagelul fiind adus odată cu vița americană.

De la 1884 și până la 1898 filoxera a distrus 49 737,25 ha de vie adică, în medie, o suprafață de 3 557 ha pe an; numai între anii 1896–1904 în trei județe

⁵⁰ „Odobeștii — arăta C. C. Giurescu — erau un mare centru viticol, nucleu al unei întinse regiuni cultivate cu viță de vie, fiind reprezentativ pentru podgoria românească, atât prin întindere cât și prin calitățile și notorietatea vinului produs. Nicăieri în podgoria românească nu se obținea o cantitate atât de mare de vin ca aici, nicăieri media la hectar nu atingea o cifră atât de ridicată. Iar dacă sub raportul faimei, el nu se poate compara evident, cu Cotnarul, totuși, în ce privește notorietatea ca vin de masă destinat consumului păturilor largi ale populației, este neîntrecut” (*op. cit.*, Prefața).

⁵¹ Galbena de Odobești producea un vin șampanizat, fiind caracteristic acestei podgorii și care făcea faimă întocmai cum „Grasa și Feteasca” au făcut faima Cotnarilor, „crăcana” sau „băbeasca” pe aceea a Nicoreștilor, „Crâmpoșia” pe aceea a Drăgășanilor „gordinul” pe a Dealului Mare (*ibidem*, p. 94).

⁵² Aceasta mai era numită și „Gârlogancă” (Vezi Petru Todicescu, *Legumicultura, pomicultura și viticultura*), București, 1938, p. 114.

⁵³ „Bursa”, an II, nr. 34 din 6/19 aprilie 1903, p. 4.

⁵⁴ „Anuarul Statistic al României”, vol. I, București, 1908, p. 171.

⁵⁵ Vezi Dumitru I. Ștefănescu, *Instituțiile viticole și horticole de peste munți*, București, 1921; Vezi Valeriu Popa și Nicolae Istrate, *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureș*, București, 1915, p. 43.

⁵⁶ „Amicul Agriculturului”, an I, nr. 16 din 15/27 septembrie 1890.

⁵⁷ Vezi, dr. Ilie Pisovschi, *Via și vinul în România*, Iași, 1914, p. 5.

— Putna, Bacău și Tecuci — filoxera a distrus 9 737 ha, dintr-o suprafață totală de 28 162 ha⁵⁸, deci în proporție de peste 31%. Distrugerea n-a fost însă uniformă, căci, dacă între 1891–1893, deci în timp de 7 ani, filoxera a distrus numai 4 091 ha, în 1904, într-un singur an, ca urmare a filoxerei și a altor maladii au fost distruse 3 648 ha.

Ulterior, filoxera s-a extins și în celelalte județe, inclusiv la renumitele vii de la Drăgășani, Odobești, Cotnari, fiind necesar — după cum arăta economistul Gh. Maior — să fie replantate 10 774 ha, din cele 81 093 ha suprafață totală a viilor⁵⁹.

Pentru combaterea filoxerei, în 1891 a fost adoptată o lege în acest sens, modificată în 1899, prin care se instituia serviciul viticol. Legea autoriza Ministerul Domeniilor să înființeze în regiunile atinse de filoxeră stațiuni viticole cu pepiniere și vii model, precum și câmpuri de experiențe și „demonstrațiuni pentru studierea, experimentarea și aplicarea tuturor procedurilor având ca scop conservarea și reconstituirea podgoriilor țării”. În 1893 au fost înființate pepiniere viticole cu caracter mixt viticol-pomicol la Golești-Badi (Muscel), Istrița și Pietroasa (Buzău). După 1899, s-au înființat și pepiniere particulare pentru producerea viței de vie altoite și a fixării varietăților de portaltoi. Astfel de pepiniere s-au înființat la Simileasca, Tohani și Mizil (jud.-Buzău) la Băiceni și Cotnari (Iași), la Scăieni (Prahova), la Pitești (Argeș)⁶⁰. Deja au fost replantate 216 ha de vie, operație care a continuat în anii următori, astfel că în intervalul 1893–1899 numărul ha cu vii replantate a ajuns la 1 231⁶¹. Inițial, reconstruirea s-a făcut cu material viticol produs în pepinierele statului, care n-a dat rezultatele scontate, ulterior fiind adusă viță de vie din import, din Algeria.

Odată cu replantarea viței de vie altoite, de import, începe o fază nouă în istoria podgoriilor românești, viticultura luând o cu totul nouă înfățișare. Nimic din ceea ce fusese înainte nu se mai potrivea. Însăși structura proprietății a trebuit modificată pentru a face rentabilă cultura viței de vie. S-au făcut investiții mari de capital pentru replantarea coastelor abrupte și râpoase al colinelor subcarpatice pe o lungime de mai bine de 500 km numai în Oltenia și Muntenia⁶², fără a mai vorbi de podgoriile din Moldova, Dobrogea, replantarea luând un ritm susținut, cu deosebire în primul deceniu al secolului nostru.

Între anii 1902–1907 suprafața replantată cu viță americană⁶³ a fost de 10 418 ha⁶⁴. *Creditul viticol*, înființat în 1905, a venit și el în ajutorul podgorenilor, acordându-le împrumuturi bănești pe termen de maximum 20 de ani și

⁵⁸ „Bursa”, an IV, nr. 157, din 3/16 iulie 1905, p. 481.

⁵⁹ G. Maior, *România agricolă*, București, 1911, p. 126.

⁶⁰ G. Gorciu, *Geografia economică a României*, p. 431 vezi și C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 170–171.

⁶¹ „Anuarul Statistic al României”, vol. I, p. 171.

⁶² I. C. Rădulescu, *Note asupra viței de vie și a vinului în România*, București, 1937, p. 4.

⁶³ Primele vițe americane introduse în România, datează din 1888 (vezi „Jurnalul Societății Centrale Agricole...”, an XVIII, nr. 12, ianuarie 1910, p. 7).

⁶⁴ „Anuarul Statistic al României”, vol. I, p. 171.

pentru 20 ha de vie. Împrumuturile nu acopereau însă decât în mică măsură acțiunea de replantare și întreținere a noilor plantații. Dobânda percepută de *Creditul financiar* era de 5 1/2% pe an⁶⁵. Numai între 1906–1910 acesta a acordat 863 de împrumuturi în valoare de 4 133 100 lei pentru 21 144 ha, de care însă s-au folosit mai ales podgoreni mari și nicidecum țărani care numeric formau și ca suprafață de vie majoritatea.

Cu toate acestea, suprafața culturii viței de vie nu numai că nu a crescut pe măsura sacrificiilor, ci dimpotrivă a manifestat o pronunțată tendință de scădere, cu deosebire după 1903. Dacă în 1902 suprafața era de 142 053 ha, în 1905 scădea la 89 890 ha, deci cu 63%.

Pentru a putea aprecia mai bine cultura viței de vie în România redăm mai jos un tabel indicând suprafața viilor în perioada anilor 1888–1907, producția lor totală și medie la ha, precum și valoarea totală pe ha⁶⁶.

Anii	Suprafața viilor (ha)	Producția		Valoarea		Valoarea la ha
		(în hl) Totală	Media la ha	preț mediu la ha	Totală	
Media pe 1888–1892	145444	3091293	21,3	13,53	41825194	288
Media pe 1893–1897	146779	2134607	10,9	11,05	23587417	120
Media pe 1898–1902	142039	1602092	11,3	15,61	25004904	176
Media pe 1903–1907	99535	1435608	14,1	24,55	35240052	354
Medie pe cele 4 perioade	133449	2065900	15,5	15,22	31416639	236

Deși între 1888–1902 suprafața ocupată cu vii rămâne staționară, cu toate acestea filoxera se propagă rapid dintr-un județ într-altul, cifrele neindicând deci o scădere decât foarte mică până la 1902; în perioada anilor 1903–1907 diminuarea suprafeței viilor este mult mai pronunțată și aceasta datorită ravagiilor filoxerei. Ca atare, producția viilor în perioada 1888–1907 prezintă și ea mari oscilații. Dacă în perioada 1888–1892 producția a fost de 3 091 293 hl, cu o medie de 21,3 hl la ha, în valoare de 41 825 194 lei, respectiv 288 lei la ha, în perioada 1903–1907 ea înregistrează doar 1 435 608 hl, cu o medie de 14,1 hl la ha. Media pe cele 4 perioade analizate a fost de 133 449 ha, cu o producție totală de 2 065 905 hl, revenind în medie 15,5 hl la ha, cu o valoare medie de 31 416 634 lei, și un venit de 236 lei la ha.

Între anii 1908–1915 suprafața ocupată cu vii a oscilat de la un an la altul, atât în plus, cât și în minus, după cum și replantările de vii grefate pe vițe ameri-

⁶⁵ S. P. Radianu, *Din trecutul și prezentul agriculturii române*, I, București, 1906, p. 513.

⁶⁶ „Buletinul Statistic al României”, seria III-a 1909, nr. 1, p. 20–21; vezi și „Bursa” an VII, nr. 362, din 21 iunie/4 iulie 1909, p. 479.

cane s-au făcut pe suprafețe mai mici sau mai mari după suprafața distrusă de filoxeră și de alte maladii sau de intemperii. În 1908 viile ocupau o suprafață de 87 901 ha, din care 79 531 ha constituiau vii productive, iar 8 370 ha neproductive.

Interesantă ni se pare statistica numărului viticultorilor, după întinderea suprafeței cultivate cu vie. Cei 155 607 viticultori înregistrați de statistica din 1908, erau împărțiți în 4 categorii și anume: 315 viticultori, având peste 10 ha, posedau 8 563 ha, sau 9,75%; 630 de viticultori, având între 5–10 ha, posedau 4 615 ha, sau 5,26%; 7 041, având 1–5 ha, posedau 15 105 ha, sau 17,21%; la un loc cele trei categorii însumau 7 986 de viticultori, sau 5,10% din numărul total, cultivând 28 283 ha, sau 32,22%; restul de 148 621 cultivatori, adică 94,90%, având între 1 ha sau mai puțin, posedau 59 507 ha, sau 67,78% din întinderea totală. Așadar, 95% dintre viticultori erau mici cultivatori, având plantații de vii până la maximum 1 ha; proprietarii cu o suprafață mai mare de 1 ha, reprezentând numai 5% din numărul total⁶⁷.

Cei mai mulți viticultori erau în județele Teleorman, Bacău, Fălciu, Putna, Gorj și Tutova.

În 1913, suprafața ocupată cu vii era de 90 026 ha, din care 72 585 vie productivă și 17 441 ha vie neproductivă, pentru ca în 1915 aceasta să scadă la 83 549 ha, din 69 219 ha vie productivă și 14 330 ha vie neproductivă.

În timp ce viile indigene pierdeau în fiecare an din suprafață, viile americane înregistrau creșteri de la un an la altul. Astfel, suprafața viilor replantate cu viță indigenă, care în 1910 era de 60 536 ha, a scăzut în 1915 la 33 455 ha, respectiv o scădere de peste 44%, în timp ce suprafața viilor plantate cu viță americană a crescut de la 13 679 în 1910, la 35 764 ha în 1913⁶⁸, respectiv o creștere de peste 161%.

Suprafața medie în perioada 1911–1915 a fost de 44 041 ha.

Producția și valoarea vinului în perioada 1908–1914 au evoluat astfel⁶⁹:

Anii	Producția totală (în hl)	Media pe hl	Valoarea totală (lei)	Prețul pe hl de vin
1908	2 283 524	28,85	54 679 920	23,95
1909	1 270 010	17,02	36 927 544	29,05
1910	1 713 328	23,1	62 492 155	36,47
1911	993 437	13,9	46 181 138	46,49
1912	1 589 975	22,6	71 087 110	44,71
1913	1 518 883	20,9	55 143 909	36,31
1914	660 077	9,2	33 619 768	50,89

Așadar, cea mai mare producție de vin s-a obținut în 1908 și anume 2 283 524 hl, cu o medie de 28,85 hl pe ha, după care a urmat anul 1912, când producția a

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Calculat după „Anuarul Statistic al României”, 1915/1916, p. 28–29. Vezi și „Buletinul Statistic al României”, Seria III-a, 1915, nr. 38–39, p. 585.

⁶⁹ Ibidem, vol. XIV, 1919, nr. 1, p. 35.

fost de 1 589 975, obținându-se o medie de 22,6 hl la ha, în valoare de 71 087 110 lei, cea mai mare din anii de până în primul război mondial.

În Basarabia (în județele din sud: Cetatea Albă, Tighina, Chișinău) cultura viței de vie constituia ocupația de bază a multora dintre locuitori, de pe urma căreia obțineau venituri însemnate. Producția de vin din Basarabia a crescut, de la 775 200 hl în 1876, la 1 018 400 hl în 1878, pentru ca după această dată, ca urmare a filoxerei, să scadă la 410 400 hl în 1890, pentru a crește din nou în 1899, ca urmare a replantărilor, la 635 300 hl⁷⁰. În 1918 viile cu viță autohtonă ocupau o suprafață de 15 797 ha, față de 9 608 ha cu viță americană. Producția viilor indigene era însă mult inferioară celei obținută de la viile americane: dacă viile indigene produceau 236 557,8 hl, cele americane produceau 296 882 hl. Producția totală de vin obținută în 1918 în podgoriile din Basarabia era de 506 668 hl, producția medie la ha fiind de 16,5 hl⁷¹.

Producția cea mai mare de vin din România s-a realizat în podgoriile din Carpații Moldovei și anume: 48 778 hl, în valoare de 19 419 660 lei, obținându-se o medie de 27,3 hl la ha.

Podgoriile cele mai însemnate din punctul de vedere al suprafeței se aflau, în 1913, în județele Putna, cu 14 002 ha, Râmnicu Sărat cu 8 561 ha, Prahova, cu 5 563 ha, Vâlcea cu 5 552 ha, Buzău, cu 5 218 ha, Dolj, cu 4 365 ha și Tecuci, cu 4 135 ha; în ceea ce privește producția în frunte se situa tot județul Putna cu 124 448 hl, după care urmau județele: Buzău, cu 88 161 hl, Prahova cu 63 563 ha, Râmnicu Sărat, cu 63 261 hl. În medie, în perioada anilor 1911–1915 reve-nau 13,5 hl pe cap de locuitor.

Deși în anul 1913 suprafața totală a viilor nu era decât de 90 026 ha, reprezentând doar 0,69% din suprafața totală a țării, — (care era de 1 301 770 ha, sau, dacă o raportăm la întreaga suprafață cultivată a țării, care era de 6 003 520 ha, viile reprezentau doar 1,5%) — cu toate acestea importanța economică a viei în România era dintre cele mai însemnate. Comparativ cu grâul și porumbul, cele mai importante culturi din țară, care reprezentau un venit brut pe ha de 300 lei, și respectiv 180 lei, via având în vedere doar anul 1913, când producția medie la ha a fost de 20,9 hl, iar prețul mediu pe hl de 36,31 lei — producea un venit de 758,87 lei, la care adăugând și valoarea rezidurilor se ajungea la un venit mediu de 900 lei la ha⁷².

Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că producția viticolă a fost influențată în anii de secetă 1901–1902, 1904 sau în anii cu vânzări mediocre, ca 1911. Luând în considerare suprafața cultivată cu vie, România se situa în 1913 pe locul al VI-lea în rândul celor 15 țări cultivatoare de vie de la începutul secolului nostru⁷³, aflându-se înaintea unor țări cu tradiție ca Austro-Ungaria,

⁷⁰ Ibidem

⁷¹ Dr. Ilie Pisovschi, *op. cit.*, p. 6.

⁷² „Jurnalul Societății Centrale Agricole din România”, an XIX, nr. 21, din 1 noiembrie 1912, p. 641.

⁷³ Vezi I. C. Teodorescu, *Probleme actuale ale viticulturii noastre*, București, 1934, p. 4.

Rusia, Germania, Argentina, Iugoslavia, Grecia, Bulgaria, Brazilia, fiind întrecută doar de Italia, Franța, Spania, Algeria și Portugalia.

Pomicultura. În tocmai ca și viticultura, pomicultura constituia, la rândul ei, una din ocupațiile productive ale locuitorilor din regiunea dealurilor și a colinelor, regiuni neprielnice culturii cerealelor, unde condițiile geografice, climatice și solul sărăcăcios favorizau dezvoltarea pomilor fructiferi.

Pomicultura se practica, cu mici excepții, mai ales de către micii cultivatori, care găseau în această îndeletnicire un izvor sigur de existență, cu atât mai mult cu cât ea nu solicita nici prea multe brațe de muncă și nici capitaluri prea mari. Pe de altă parte, cultura pomilor fructiferi era importantă din punct de vedere social, dat fiind faptul că prin acesta se oferea micilor cultivatori din regiunile neprielnice altor culturi, posibilitatea de a-și câștiga existența.

Dar, nu numai micii cultivatori se ocupau cu plantarea pomilor, ci și statul care a plantat suprafețe întinse cu puiți în pepinierele silvice, contribuind la extinderea pomiculturii.

Promotorul pomiculturii a fost Ion Ionescu de la Brad care, în cartea sa *Lecțiuni elementare de agricultură (1869)* îi consacră un amplu capitol. La rândul lor, publicațiile apărute în a doua jumătate a veacului trecut „Revista viticolă și horticolă”, „Economia rurală”, „Anuarul Agriculturii” etc. inserau numeroase articole pledând în favoarea extinderii culturii pomilor fructiferi.

Majoritatea livezilor de pomi se aflau în regiunea dealurilor și colinelor, al căror sol sărăcăcios era propice dezvoltării lor. Centrele cele mai importante erau pentru Moldova la Rădășani (Jud. Bacău); pentru Muntenia în județele Vâlcea, Argeș, Muscel, Dâmbovița, Prahova, iar în Transilvania în județele Hunedoara, Bistrița-Năsăud, Arad și în regiunea Sibiului. Culturi întinse de pomi se aflau, de asemenea, în Dobrogea și mai cu seamă în partea de nord a Basarabiei, în județele Hotin, Bălți, Soroca, Chișinău, unde cultura pomilor era prosperă⁷⁴.

În ceea ce privește varietățile din plantațiile micilor cultivatori, acestea erau destul de sărace, exceptând mărul crețesc, pruna vânăță moldovenească, cireșele de Pietroasele etc. Rentabilitatea lor era și ea destul de scăzută, nu numai datorită recoltelor slabe ce se obțineau, dar și lipsei de conservare, ambalare și comercializare. Această situație determină Ministerul Agriculturii și Domeniilor să ia, în 1893, inițiativa înființării unor pepiniere, la început cu caracter mixt viticol și pomicol. Înzestrate cu arborent nobil adus din străinătate, aceste pepiniere au contribuit la înmulțirea și răspândirea varietăților. Puietul acestor varietăți era pus la dispoziția cultivatorilor pe prețuri reduse, tocmai în vederea extinderii pomiculturii. Între anii 1882–1902 statul a plantat 12 915 ha cu puiți din pepinierele silvice, producând 33 000 000 puiți, al căror preț era de 12 lei mia. Potrivit datelor furnizate de revista economică „Bursa”⁷⁵, hectarul plantat cu pomi costa 265 lei.

⁷⁴ „Bursa”, an IV, nr. 1. 139, din 27 februarie/12 martie 1915, p. 189.

⁷⁵ „Anuarul Statistic al României”, vol. I, p. 165.

În general, la sfârșitul secolului al XIX-lea suprafețele pomicele nu erau prea dezvoltate; ele se vor dezvolta însă mai cu seamă începând din primii ani ai secolului al XX-lea, statisticile înregistrând creșteri însemnate atât la suprafețele pomicele, cât și la producțiile obținute.

În anul 1905 statisticile indică un număr de 48 369 644 pomi fructiferi, cu o medie de ha de 130 627 pomi, care erau astfel distribuiți pe regiuni⁷⁶:

În șesurile Siretului și Prutului	3 789 988,	în medie	12 837	la ha
În Carpații Moldovei	2 013 023	„	6 201	„ „
În Carpații Munteniei	39 495 742	„	102 979	„ „
În șesurile Dunării	2 930 371	„	8 141	„ „
În Dobrogea	140 520	„	469	„ „

Această situație indică faptul că România, deși dispunea de condiții favorabile de climă și sol, suprafața pomicolă era, totuși, restrânsă, comparativ, de pildă, cu aceea a cerealelor, livezile cu pomi fructiferi dezvoltându-se relativ puțin.

O importanță economică însemnată o aveau mai ales livezile cu pruni, deși suprafața ocupată de acestea a crescut foarte puțin. Dacă în 1904 acesta era de 70 699 ha, în anul 1913, anul de vârf al economiei țării înainte de izbucnirea primului război mondial, suprafața ocupată cu pruni este de numai 76 935 ha, respectiv, cu 5 236 ha mai mult față de 1904. În 1905 numărul prunilor era de 42 522 015 sau 87% din total, cel al merilor de 1 037 046, al vișinilor de 1 462 082, iar al nucilor de 1 009 046, aceștia din urmă cultivându-se atât în zona dealurilor cât și în vecinătatea munților. Uleiul de nucă avea o mare utilizare în alimentație. Locuitorii de la munte și din zona dealurilor mergeau, începând de la sfârșitul lunii mai până în noiembrie, să schimbe contra cereale produsele lor: cereșele, vișinele și nucile. Nucile erau foarte căutate mai cu seamă pe piețele din Austro-Ungaria, Olanda, Turcia și Anglia, prețul lor fiind de aproape de 5 ori mai mare pe piețele externe, decât în țară⁷⁷. Nucile din județele Vaslui și Iași se întâlneau pe toate piețele Europei, România exportând între 500–600 vagoane de nuci pe an. Numai în anul 1894 s-au exportat în Transilvania peste 50 954 kg nuci. Ceilalți pomi fructiferi — cașii, piersicii, gutuii etc⁷⁸ — erau în număr mai redus, ocupând și suprafețe restrânse.

Producția, în schimb, a marcat unele creșteri de la un an la altul. Dacă în 1904 producția prunilor era de 2 851 702 q. m., în 1905 ea crește la 3 149 765 q. m., pentru ca în 1910 să scadă la 2 966 692 q. m.

Pentru a impulsiona cultura și mai cu seamă comerțul cu prune în 1913 a fost fondată prima societate horticolă. De asemenea pentru a grăbi refacerea livezilor de pruni cu varietăți nobile, în anii 1904–1912 Ministerul Agriculturii și Domeniilor a refăcut vechile livezi în România, altoind în 15 județe peste 20 198 pruni. Totodată, în anii 1910–1914 același minister a înființat în județele Argeș, Dâmbovița, Buzău, regiuni propice culturii prunului, pepinierele: Pucioasa,

⁷⁶ „Jurnalul Societății Centrale Agricole”... an XXI, nr. 6, din 15 martie 1913, p. 773.

⁷⁷ Vezi Apostol D. Culea, *Cartea grădinarilor și a podgorenilor*, București, 1980, p. 158.

⁷⁸ *Premise ale formării pieței economice unitare românești, Documente...*, doc. 117, p. 372.

Ursoaia și Mirișani, în scopul de a produce pruni importanți, precum și pepiniera Rădășani cu specializarea mărului și răspândirii lui⁷⁹.

Paralel cu acțiunea de refacere a livezilor cu varietăți nobile, pepinierele au fost înzestrate cu cuptoare de uscat fructe. La pepiniera Golești-Badi (Muscel) și Istrița (Buzău) în vederea comercializării s-au construit uzine pentru etuvare, care prelucrau anual 2 100 kg prune pe zi, și care, în timpul primului război mondial au fost deteriorate de ocupația germană.

Fiind aproape exclusiv în mâna micilor cultivatori, a țăranilor, mai toată producția de prune era transformată în țuică care se consuma în țară, nefiind, deci, valorificată. Chiar și unii mari proprietari și arendași cumpărau de la cultivatorii de prune în toiuł muncilor agricole, al secerișului mai ales, sute de hl de țuică, care alături de mălai, pește sărat și un pic de brânză era oferită muncitorilor agricoli⁸⁰.

În Transilvania pepinierele produceau pomi altoiți încă din 1892, când statul ungar a înființat primele pepiniere. În 1894 statul ungar a adoptat o lege prin care se obliga să planteze anual cel puțin 40 000 de pomi roditori pe marginea șoselelor. La rândul lor, comunele erau obligate să facă plantații pe drumurile vicinale, comunale și județene, fiecare comună trebuind să aibă câte o pepinieră în întindere de cel puțin 1 409 m². Așa se explică că deja la 1900 în Transilvania existau pepiniere care produceau în medie anual 1/2 milion pomi roditori și anume⁸¹:

Pepiniera Făgăraș	producea	67 000	pomi	altoiți
„ Cluj	„	23 900	„	„
„ Sf. Gheorghe	„	7 000	„	„
„ Turda	„	400 000	„	„
„ Zalău	„	10 000	„	„
„ Lugoj	„	70 000	„	„

În total aceste pepiniere produceau 577 900 pomi altoiți.

Pomii roditori de talie mai mică se vindeau la particulari pentru plantarea lor în grădini și în livezi; ceea ce rămânea nevândut era distribuit gratuit preoților, învățătorilor și sătenilor.

După ancheta agrară din 1895⁸², numărul total al prunilor din teritoriile de peste munți era de 30 082 744, din care 10 910 291 în Transilvania, 7 701 032 în Banat, 7 884 474 în Crișana și 3 584 947 în Maramureș.

În Basarabia, potrivit datelor pe anul 1913, cultura pomilor fructiferi ocupa 12 588 ha, cea mai întinsă având-o prunii, care se cultivau pe 5 050 ha; merii și perii se cultivau pe 2 611 ha, nucile pe 1 511 ha, cireșii și vișinii pe 1 295 ha, caișii, piersicii și alți pomi roditori cultivându-se pe suprafețe mai restrânse.

⁷⁹ G. D. Cioriceanu, *La Roumanie économique...*, p. 346.

⁸⁰ Valeriu Pop și Nicolae Istrati, *op. cit.*, p. 53.

⁸¹ Vezi „Buletinul Statistic al României”, pe 1915–1916, seria IV, vol. XIV, nr. 1, p. 37.

⁸² Valeriu Popa și Nicolae Istrate, *op. cit.*, p. 53.

Producția totală obținută la cultura pomilor din România a fost în 1913 de 25 072 705 kg⁸³, cu o medie de 1 991 kg la ha, din care cea a merilor și perilor era de 12 258 262 kg, cu o medie la ha de 4 641 kg, reprezentând 1/2 din producția totală, cea a prunilor de 5 346 388 kg cu o medie la ha de 1 058 kg, a nucilor de 3 613 164 kg, respectiv o medie de 2 391 kg, a cireșilor și vișinilor de 2 003 553 kg, cu o medie la ha de 1 547 kg, iar a cașilor și piersicilor de 941 480 kg cu o medie de 1 821 kg la ha⁸⁴.

În concluzie, plantele și culturile necerealiere erau puțin dezvoltate, marcând o creștere mai mare la sfârșitul secolului XIX și în primele decenii ale secolului XX, România fiind nevoită în unii ani și pentru unele culturi să recurgă la import. Avem în vedere mazărea, bobul, linteaa, cartoful etc., legume deosebit de hrănitoare, care se cultivau pe suprafețe restrânse. Cultura lor era practică, în afară de micii cultivatori români, mai ales de către zarzavagii străini. Prin valoarea lor alimentară, cât și prin îmbunătățirea și curățirea solului de buruieni, plantele necerealiere au jucat un rol important în agricultura țării.

⁸³ „Buletinul Statistic al României”, pe 1915/1916, seria IV, vol. XIV, nr. 1, p. 38–39.

⁸⁴ Ibidem.

O CASĂ DE COMERȚ BUCUREȘTEANĂ — CASA CAPȘA (1868–1902)

MARIA IONIȚĂ

Fără îndoială cea mai importantă etapă din istoria Casei Capșa coincide cu perioada în care și-a desfășurat activitatea afirmându-și personalitatea, talentul și creativitatea în domeniul cofetăriei și bucătăriei, domeniu pe care l-a modernizat și l-a transformat în adevărată artă, Grigore Capșa. Cel mai mic din cei 12 copii ai românului macedonean Constantin Capșa, „cojocar subțire pe piața Bucureștiului”¹ și ai Anei Vasiliu, fiica unui negustor din Ploiești, continuă, într-un fel, opera începută în 1852 de frații săi mai mari, Vasile și Anton. El conferă propriei firme întemeiată în primăvara lui 1868, căreia îi consacră întreaga pricepere și putere de muncă timp de 34 de ani, un prestigiu intern și european de necontestat.

Încă de la început reușește să o plaseze în fruntea unor întreprinderi similare bucureștene cu același vad bun și căutare, precum „Broft” și „Bellevue”², „Bulevard”, „Café française”, „Imperial”, „Regal” și „Union”³, dar mai ales „Frascati”⁴, „Fialkowski”⁵ și „Terasa Otetelișanu”⁶. Mai mult decât atât,

¹ Dr. Nicolae I. Angelescu, *Negustorii de odinioară. Grigore Capșa și familia sa. (1841–1902)*, București, 1940, p. 3. Broșura reunește două articole publicate în 1940 de dr. Nicolae I. Angelescu, consilier tehnic al Camerei de Comerț și Industrie București în „Gazeta municipală”, anul IX, nr. 431 și 432 din 14 iulie și 21 iulie 1940.

² Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ediția a II-a, București, 1977, p. 277. Cofetăria „Broft” se afla în localul hotelului cu același nume (fost Grand Hotel) de pe Calea Victoriei, astăzi Hotel Continental; „Bellevue” era cofetăria hotelului cu același nume de lângă Cișmigiu.

³ George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, București, 1990, p. 397. Cafeneaua și restaurantul „Bulevard” se aflau în localul hotelului cu același nume de pe Bulevardul Elisabeta (astăzi Mihail Kogălniceanu); „Café française” se afla în fostul Pasaj Român pe Calea Victoriei nr. 37; „Imperial”, pe Calea Victoriei nr. 49; „Regal” și „Union” în localurile hotelurilor cu același nume, pe strada Regală (astăzi Ion Câmpineanu) nr. 1 și 2.

⁴ Gheorghe Crutzescu, *Podul Mogoșoaiei. Povestea unei străzi*, București, 1987, p. 153. „Frascati”, cafenea (apoi și hotel), înființată de bucătarul francez Gillet în casa Bossel (pe locul unde este astăzi Pasajul Comedia, fostul Pasaj Imobiliara) și mutată apoi vis-à-vis, în casele Otetelișanu. Restaurantul „Frascati” avea și localul „Sans-Souci” la șosea, potrivit pentru „nunți, prânzuri mari sau soarele dansante”.

⁵ George Potra, *op. cit.*, p. 391–396; „Fialkowski” — cafenea și cofetărie deschisă în casa Török ce se afla pe locul blocului „Adriatica” (strada Ion Câmpineanu colț cu Calea Victoriei).

⁶ Ștefan Ionescu, *Podul Mogoșoaiei. Calea Victoriei*, București, 1961, p. 68–70; „Terasa Otetelișanu” — cafenea și berărie situată pe locul unde astăzi se află Palatul Telefoanelor, pe Calea Victoriei.

Gr. Capșa, printr-o organizare riguroasă a procesului de fabricație și desfacere a produselor, cele mai multe unicate datorate fanteziei lui sau a lucrătorilor din subordine, prin modernizări tehnice, reorganizări și largiri ale localului, printr-o conduită ireproșabilă față de clientelă, dar și de personalul pe care-l conducea, a asigurat Casei Capșa puterea de a rezista concurenței. Păstrarea tradiției statornicită de el de către cei care au preluat firma după 1902 a făcut posibil ca și astăzi, după aproape 130 de ani, trecând printr-o deosebit de dificilă perioadă începută odată cu rechiziționarea sa de către stat în 1948⁷, „Casa Gr. Capșa” să existe.

Ucenicia în meșteșugul cofetăriei Grigore Capșa și-o începe la numai 14 ani când, elev de gimnaziu fiind, lucra în timpul liber în chiar laboratorul magazinului de profil deschis în iulie 1852 de frații săi, Vasile și Anton, în Hanul Damari⁸ de pe Podul Mogoșoaiei (Calea Victoriei), peste drum de biserica și Hanul Zlătari. Din 1855⁹, numele lui figurează, alături de cel al unui al patrulea frate, Constantin, în „Casa Banilor” (registru de venituri și cheltuieli al cofetăriei), ambii lucrând în laborator pentru a învăța meseria de cofetar. În „Bilanțul de starea în care s-au aflat capitalurile noastre în Magazinul de cofetărie la 18 aprilie 1865”, proprietarii de atunci ai firmei, Vasile și Constantin Capșa, îi erau încă datori 13 682 lei vechi „lui Gligore Capșa, rămași din leafa sa”¹⁰. Știindu-l isteț și întreprinzător frații mai mari îl foloseau nu numai în laborator, ci și în rezolvarea unor probleme apărute în tranzacțiile cu furnizorii pe care-i aveau. Într-o scrisoare trimisă la 11 august 1864 fratelui său Vasile aflat la Paris pentru a aduce marfă, Constantin Capșa îl înștiințează că întrucât „de la fabricantul de la Marsilia cu licherurile nu am primit până acum nici un răspuns... am trimes

⁷ „Dosar cu întregul inventar al Întreprinderii Gr. Capșa. Februarie 1948”, în arhiva Mircea M. Possa. Arhitectul Mircea M. Possa (1923–1992), strănepot în linie directă al lui Grigore Capșa, a fost ultimul descendent al acestuia aflat în România, ceilalți descendenți direcți (familiile Montlebert și Nicolaescu), aflându-se în Franța și, respectiv, în Canada. În prezent arhiva Mircea M. Possa se află în posesia unuia din fiii săi adoptivi, Mihai Boureanu.

⁸ „Capșa 1852–1942”/București/, f.a., f.3. Manuscris, unicat, nepublicat reprezentând o încercare de istoric care poate fi atribuită nepotului lui Gr. Capșa, Ștefan Capșa. La 28 decembrie 1942, el primea de la Banca Națională, o chitanță în care se specifica că a depus spre păstrare suma de 40 000 lei pe care i-a avansat-o chiar această instituție ca subvenție pentru tipărirea volumelor „Capșa 1852–1942” și „Familia Capșa”. Din cauza războiului și apoi a instaurării regimului comunist, inițiativa lui Ștefan Capșa nu s-a mai finalizat. Manuscrisul face parte din arhiva Ștefan Lăzărescu, Muzeul Național de Istorie a României, oferta 2 220/1994, dosar 6.

⁹ Ștefan Capșa, *Capșa 1852–1942*”, /București/, f.a., f. 25 în arhiva Ștefan Lăzărescu în *loc. cit.* Ștefan Lăzărescu este singurul reprezentant în viață al personalului tradițional al „Casei Gr. Capșa”. Și-a început ucenicia (inițial copil în casă la vârsta de 10–12 ani) adus la Casa Capșa de sora lui Margareta Lăzărescu, vânzătoare la respectiva firmă. A urcat pe rând toate treptele în ierarhia meseriei de chelner, sfârșind prin a fi director al restaurantului până în 1984. În prezent este pensionar.

¹⁰ „Bilanțul de starea în care s-au aflat capitalurile noastre în Magazinul de Cofetărie la 18 aprilie 1865” din „Registru de Catagrafii. 1865–1869” în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2220/1994, dosar 1, f. 18.

pe Gligore să întrebe pe Zender (angrosistul de băuturi prin care făceau comenziile — n.n.) dacă are vreo știință de pomirea lor... ”¹¹.

De altfel frații Capșa au fost printre primii în branșa lor, care, dându-și seama de suflul nou ce se simțea și în acest domeniu mai ales în rândul clienței cu stare din București, au început să alătore produselor tradiționale ale cofetăriei și patiseriei românești și orientale — cozonaci, pișcoturi, dulcețuri, compoturi, lisă de fructe, șerbeturi, baclavale, sarailii, cataifuri, rahat, produse ale cofetăriei și patiseriei franțuzești socotită la acea dată, cea mai fină și cea mai renumită din întreaga lume. Începând din 1856¹², Vasile Capșa pleacă aproape anual în taxid¹³ pentru a-și aproviziona, de preferință de la Paris și Viena, cofetăria, cu produse necunoscute până atunci de români: bomboane fondante, ouă de ciocolată, bomboane fine de ciocolată, caramele, fructe zaharisite. Noile preparate erau însoțite de ambalaje arătoase și sofisticate, totul pentru a satisface gusturile cu care, în timpul călătoriilor în capitala Franței sau studiilor făcute acolo, se deprinsese boierimea românească, lumea mondenă bucureșteană, dar și tânăra noastră burghezie.

A fost și aceasta poate, una din rațiunile pentru care, în octombrie 1864¹⁴, părinții și frații mai mari, ținând cont de talentul și dorința de a învăța cât mai multe în meseria către care dovedea înclinații deosebite, îl trimit pe Grigore Capșa să facă practică și să se specializeze la una dintre cele mai cunoscute și renumite case de cofetărie și patiserie pariziene, Boissier. Timp de patru ani el este elevul maestrului Boissier, dar face, în același timp, stagii mai scurte de pregătire și în laboratoarele altor firme de cofetărie și bucătărie din Paris, recunoscute în toată Europa: Siraudin, Julien și Frascati¹⁵.

Învățăcel încă în ale cofetăriei, dovedindu-se demn atât de încrederea și speranțele investite în el de familie, cât și de renumele profesorului său este admis să concureze, conform cărții de expozant¹⁶, la secțiunea de cofetărie și patiserie (grupa VII, clasa 70, 71 și 72) a Expoziției universale de la Paris din iulie 1867. Era singurul român între 800 expozanți francezi¹⁷ și totuși, pentru

¹¹ Scrisoare /Constantin Capșa/ către Vasile Capșa, 11 august 1864, din „Copier-scrisori 1863–1866”, f. 46 în arhiva Mircea M. Possa.

¹² Ștefan Capșa, *op. cit.*, f. 31 în *loc. cit.*

¹³ Călătorie pe care o făceau negustorii (în străinătate) pentru a vinde sau a cumpăra marfă.

¹⁴ Data plecării lui Grigore Capșa la Paris este controversată. Dimitrie R. Rosetti în *Dicționarul contemporanilor din România*, București, 1898, p. 44 o fixează la 1862. După mărturisirea soției sale Marie Obéline Capșa în *Historique véritable des deux Maisons de Confiserie Capșa à Bucarest*, Paris, 1909, p. 7, anul plecării la Paris ar fi 1863. În „*Casa Capșa 1852–1942*”, f. 65, Ștefan Capșa dă ca an al plecării unchiului său la Paris, 1865. Am luat ca reper, dintr-un album al familiei aflat în arhiva Mircea M. Possa, datele înscrise de însuși Grigore Capșa pe două fotografii ce-l prezintă în acea perioadă: „Depart pour Paris — octobre 1864” și „Retour de Paris — juillet 1867”.

¹⁵ Catalog-reclamă „Maison de Confiserie, Rue Mogoșoaia, no. 26”, București, 1869, p. 3 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of 2 220/1994, dosar 4/1.

¹⁶ Cartea de expozant la Expoziția universală de la Paris din 1867 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of 2 220/1994, dosar 10, f. 38.

¹⁷ Catalog-reclamă „Maison...”, p. 3 în *loc. cit.*

calitatea produselor prezentate, în mare parte tradiționale românești, juriul îl distinge cu două „mențiuni onorabile”¹⁸. Succesul obținut îi facilitează o audiență la împărăteasa Eugenia, soția împăratului Franței Napoleon al III-lea care-i face „o primire amiabilă și cele mai bune încurajări. Ea i-a încredințat personal câteva comenzi de care a fost perfect satisfăcută și încântată să cunoască aceste produse străine și delicioase”¹⁹.

Deși se pare că împărăteasa Eugenia i-a făgăduit titlul de furnizor al Curții imperiale franceze²⁰, iar, în același timp, Casa Boissier ar fi dorit să-l numere printre colaboratorii săi²¹, Grigore Capșa hotărăște să se întoarcă în țară unde dorea să treacă la aplicarea cunoștințelor acumulate căci „ca român simt nevoia pe care o are țara mea de a poseda un stabiliment, unde să se poată găsi zilnic, la orice oră, miile de dulciuri care au făcut renumele celor mai buni cofetari și patisieri francezi”²².

Condițiile oferite de cadrul legislativ creat prin intrarea României în noua etapă istorică începută în 1866, menite să favorizeze dezvoltarea unei industrii naționale și accelerarea comerțului intern și extern al țării, se dovedesc deosebit de propice realizării unei asemenea întreprinderi. Introducerea sistemului monetar național prin legea promulgată la 22 aprilie/4 mai 1867 care prevedea adoptarea sistemului bimetalist al Uniunii monetare latine, punând în circulație nu numai monedele de aramă, ci și pe cele de argint și aur, precum și acceptarea la casele publice a monedelor similare de argint și aur ale Franței, Belgiei, Italiei și Elveției vor contribui nu numai la dezvoltarea economiei naționale, dar și la afirmarea dreptului la suveranitate al țării²³. Eforturile întreprinse pentru înființarea Băncii Naționale a României finalizate în 1880, precum și crearea unei vaste rețele de societăți de credit și asigurare²⁴ care se adăuga deja existentei Case de Depuneri și Consemnațiuni, erau subordonate realizării aceluiași deziiderat. Nu trebuie neglijat faptul că, din februarie 1868, își începe efectiv activitatea Camera de Comerț și Industrie din București care se va dovedi deosebit de activă în protejarea și susținerea comercianților români, extinzându-se mai târziu prin filialele sale județene. Adoptarea la 30 martie/11 aprilie și respectiv la 22 septembrie/4 octombrie 1868 a legilor privind construcția de șosele

¹⁸ Diploma pentru o „mențiune onorabilă” obținută de Grigore Capșa în urma participării la Expoziția universală de la Paris din 1867 la grupa VII, clasa 72 — cofetărie în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of 2 220/1994, dosar 8, f. 3.

¹⁹ Marie-Obéline Capșa, *Historique véritable des deux Maisons de Confitiserie Capșa à Bucarest*, Paris, 1909, p. 8 în arhiva Mircea M. Possa. În aceeași arhivă se află și manuscrisul lucrării.

²⁰ Dr. Nicolae I. Angelescu, *op. cit.*, p. 10.

²¹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 69 în *loc. cit.*

²² Catalog-reclamă „Maison...”, p. 3 în *loc. cit.*

²³ Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)*, București, 1992, p. 67.

²⁴ *Ibidem*, p. 68.

(naționale, județene și comunale) și construirea și exploatarea unei rețele de căi ferate²⁵ a avut drept scop, deși aplicarea lor a întâmpinat numeroase greutăți și neajunsuri, accelerarea dezvoltării industriei și comerțului românesc.

Sub asemenea auspicii favorabile, pentru a-și pune în practică proiectul, Grigore Capșa se asociază cu fratele său Constantin²⁶. Dacă primul avea de partea sa tinerețea, spiritul de inițiativă, curajul și nu în ultimul rând, practica acumulată la Casa Boissier, dar un capital de numai 34 351 lei vechi, cel de-al doilea venea cu experiența pe care i-o dădea vârsta și evident cu un capital mai mare: 89 481 lei vechi²⁷. Împreună închiriază prăvălia cofetarului Ioniță Dumitrescu situată pe Podul Mogoșoaiei nr. 26²⁸ la parterul cunoscutei „Case Slătineanu”²⁹ ce mai adăpostea încă la etaj renumita sală de bal, plătind proprietarilor de atunci ai clădirii, frații Constantin și Dimitrie Anghelovici, o chirie de 4 244 lei vechi³⁰. Totodată, cei doi frați cumpără pentru 4 445 lei vechi³¹ mobilierul, ustensilele și întregul fond de comerț existent în prăvălie și la 23 aprilie 1868³² deschid, sub firma „La doi frați, Constantin și Grigore Capșa”, cofetăria care reprezintă începutul unei prodigioase activități destinată afirmării comerțului și industriei de cofetărie și patiserie din România.

La acea dată cofetăria se întindea numai pe latura dinspre Calea Victoriei cuprinzând „salonul cofetăriei”, unde se făcea vânzarea și „salonul consumației” în care se aflau „unsprezece mese, acoperite cu mușamale cărămizii”³³, întregul local fiind podit cu dușumea de lemn vopsit. Primul an câștigurile au fost mici poate și din cauza confuziei pe care o făceau consumatorii între cele două cofetării Capșa, ceea ce-l determină pe Constantin Capșa să precizeze într-un afiș-reclamă din 1868: „Atragem cu deosebire atențiunea onorabililor vizitatori asupra firmei noastre ca nu cumva din eroare să se caute articolele noastre în fostul magazin, nefiind nicidecum în nici o relație, căci numai magazinul cel nou

²⁵ Vasile Maciu, *Dezvoltarea capitalismului în România între 1864 și 1878 în Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 460–468.

²⁶ Constantin Capșa ieșise în 1867 din asocierea cu fratele său Vasile Capșa, acesta, rămânând până în 1871 când lichidează firma, unicul proprietar al primei cofetării Capșa.

²⁷ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 70 în *loc. cit.* Încă câțiva ani după intrarea în vigoare a legii monetare din 1867, în acte, sumele s-au exprimat în lei vechi care aveau valoare doar ca monedă de calcul. 100 lei vechi echivalau cu 37,037 lei noi, iar 100 lei noi cu 270 lei vechi.

²⁸ Pe parcursul anilor, clădirea în discuție va avea nr. 26, apoi, după 1886 nr. 48 și, probabil din al treilea deceniu al secolului XX, nr. 36.

²⁹ Gheorghe Crutzescu, *op. cit.*, p. 121–126. Face o istorie detaliată a caselor care aparținuseră marelui vornic Radu Slătineanu și a împrejurimilor unde s-au aflat, rând pe rând, diorama lui Mathias Brody, teatrul italianului Eronimo Momolo, cel care închiriază etajul casei Slătineanu, transformându-l în sală de bal.

³⁰ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 70 în *loc. cit.*

³¹ *Ibidem*.

³² Dr. Nicolae I. Angelescu, *op. cit.*, p. 10.

³³ Amănunte desprinsă din amintirile unuia din angajații firmei, Nae Drăghiceanu, mai târziu proprietar al cofetăriei de pe Calea Victoriei nr. 136 în /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 74 în *loc. cit.*

al nostru va fi singurul cu cele mai noi și mai alese lucruri”³⁴. Avertismentul este repetat și de Grigore Capșa la începutul anului următor, 1869, într-un catalog-reclamă al produselor desfăcute de „Casa de Cofetărie — în vechea Casă Slătineanu, în fața Sărindarului. A nu se confunda cu vechea Casă de cofetărie care poartă firma V. Capșa, pe aceeași stradă la nr. 14; cele două case sunt complet separate”³⁵.

Între produsele cu a căror desfacere se lăudau proprietarii noii cofetării se numărau mărfuri aduse direct de la Paris de Grigore Capșa precum „un bogat asortiment de bomboane Boissier veritabile”, castane glasate, fructe confiate, „ciocolată pacheturi și bonboane” de la firmele Marquis, Perron, Masson și Suchard, lichioruri olandeze și franțuzești, vinuri de Bordeaux și Rin, „un asortiment foarte variat și foarte complet de prăjiturile și fursecuri franțuzești” după rețete de la Casele Boissier, Siraudin și Frascati, înghețată, dar și un bogat sortiment de compoturi și dulcețuri autohtone, ca și „cartonaje pentru cadouri”³⁶.

Calitatea și modul de prezentare a acestor produse, ca și solitudinea patronilor, au făcut ca între primii lor clienți de vază să se numere tânărul principe Carol I, ceilalți membri ai familiei princiare și apropiații ei, înalți funcționari ai Palatului. Ca urmare Grigore Capșa primește brevetul cu nr. 39 de furnizor al Curții Princiare și apoi Regale, la numai un an de la înființarea firmei, în iulie 1869³⁷, precum și Medalia „Bene Merenti”, clasa I.

Creșterea sensibilă a încasărilor — de la 39 879 lei vechi în decembrie 1868 la 107 526 lei vechi în aceeași lună a anului 1871³⁸ dau posibilitatea celor doi asociați să facă o serie de investiții necesare: construirea a două cuptoare, „etuve pentru transportat lucruri calde” — pentru comenzile la domiciliu, cumpărarea mai multor articole și forme de plumb de la Vasile Capșa, la desfacerea firmei sale, în 1871, „asigurarea mărfii și edecurilor în contra focului” și chiar „bacșișuri de Anul Nou, 700 lei v.”³⁹. În plus, a fost necesară înlocuirea celor câteva geamuri sparte în timpul manifestației antigermane și antimonarhice din 10–11 martie 1871 reprezentând o replică la banchetul prin care, în Sala Slătineanu, colonia germană din București serba ziua de naștere a împăratului Wilhelm I⁴⁰.

La 3 iulie 1872 „Costache și Grigorie frați Capșa”, plătind lui Ioniță Dumitrescu, devenit între timp proprietar, 18 000 galbeni austrieci, cumpără casa „din suburbia Doamnei Calea Mogoșoaiei, numită Slătineanu vizavi de Biserica Sărindarul, având patru prăvălii în fața podului Mogoșoaiei și trei pră-

³⁴ Afiș-reclamă „Magasin special de confiserie bine assortatu sub firma la doui frați C. și G. Capșa” în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 8, f. 5.

³⁵ Catalog-reclamă „Maison...”, p. 1 în *loc. cit.*

³⁶ *Ibidem*, p. 5–15 în *loc. cit.*

³⁷ Arhivele Statului București, Fond Casa Regală, dosar 77/1866, f. 4.

³⁸ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 79 în *loc. cit.*

³⁹ *Ibidem*, f. 78.

⁴⁰ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României. 1866–1900*, București, 1925, p. 30–31; vezi și Frédéric Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine*, Paris, 1900, p. 226–227.

vălii pe Strada Nouă, iar etajul de sus o sală mare de bal și alte încăperi cu dependențele lor; și se învecinește la fața podului Mogoșoaei cu proprietatea dlui. Grigore Petru, iar în fund cu dl. Dușec fotograful și cu dl. N. Lahovari⁴¹. Noii proprietari primesc totodată „toate actele vechi atingătoare de acest imobil, precum și toate contractele chiriașilor actuali”⁴². Dintre cheltuielile făcute de frații Capșa între 1872 și 1874 și menționate în registrul „Casa Banilor”, ne atrag atenția cele care vizau tocmai modernizarea clădirii ai cărei proprietari deveniseră: plata făcută Companiei de Gaz pentru „aranjarea țevelor pentru două lămpi a 3 focuri și 2 a un foc”⁴³, iar în primăvara lui 1873, pentru lucrările de construcție, după planurile arhitectului Enderle, a celor trei laboratoare — de patiserie și bucătărie franțuzească, de înghețată și de bomboane și fructe confiate, a magaziiilor și serviciilor de expediție — toate în curtea interioară a imobilului, ca și a dependențelor celorlalte prăvălii din componența parterului⁴⁴.

Tocmai într-un asemenea moment greu, când fondurile firmei se subțieră, Constantin Capșa face un gest cu totul nepotrivit: se retrage din asociație la 1 iulie 1874, pretinzând însă plata imediată a sumei ce i se cuvenea în valoare de 293 000 lei noi. Pentru a putea face față cererii fratelui său, Grigore Capșa este nevoit prin actul din 27 august 1874 să ipotecheze imobilul, deci și cofetăria, pentru suma datorată. Abia cinci ani mai târziu el reușește să anuleze ipoteca, fapt consemnat în „Actul de definitivă achitare” din 30 aprilie 1879, semnat de cei doi împiricinați, în care se declară „stînse între dânsii orice pretențiuni reciproce... În consecință, nici unul din foștii tovarăși sau moștenitorii lor nu va avea nici un drept... de a reveni asupra socotelilor definitiv regulate conform inventarului și bilanțului... necontestat și recunoscut de toți... prin achitarea efectuată pe deplin cu interesele lor a ipotecei menționate”⁴⁵.

Alături de semnăturile lui Constantin și Grigore Capșa, pe actul menționat, mai figurează și o a treia: „Marie G. Capșa” care, de la 1 martie 1872, devine asociată la firmă alături de soțul și cumnatul său. După propria-i mărturie, Marie-Obélin Vautier născută, conform extrasului⁴⁶ din actele de stare civilă ale

⁴¹ Act de vânzare a casei Slătineanu de către Ion Dumitrescu fraților Constantin și Grigore Capșa încheiat la 3 iulie 1872 în arhiva Mircea M. Possa.

⁴² Din actele existente în arhiva Mircea M. Possa reiese că în 1856–1857 marele logofăt Ioan Slătineanu își vinde pe bucăți proprietatea următorilor: Dimitrie Marinovici, Costache și Dimitrie Anghelovici, D. Voreas și Ghiță Georgescu. Între 1858–1869 frații Costache și Dimitrie Anghelovici rămân singurii proprietari ai casei pe care o vând, o parte lui Ioniță Dumitrescu și alta, fotografului Franz Dușek, care-și avea acolo atelierul. De la aceștia, în 1872, Constantin și Grigore Capșa o cumpără. Lui Dușek îi plătesc suma de 12 000 galbeni austrieci (cf. /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 81 în *loc. cit.*). Chiriașii fraților Capșa erau în 1874: antreprenorii sălii de bal, Suhăr și Braunstein, birtașul Lazăr Antoniu, fotografului Franz Dușek și Compania de gaz. (cf. /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 82 în *loc. cit.*).

⁴³ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 81 în *loc. cit.*

⁴⁴ *Ibidem*, f. 83 în *loc. cit.*

⁴⁵ „Act de definitivă achitare”, 30 aprilie 1879 în arhiva Mircea M. Possa.

⁴⁶ „Extrait des actes de naissance de l'Etat civil de Wasigny, pour l'année 1845. Acte de naissance de Vautier (Marie-Obéline) née le 15 juillet 1845” în arhiva Mircea M. Possa.

primăriei din comuna natală, la 15 iulie 1845 în localitatea Wasigny, departamentul Ardennes, Franța, l-a cunoscut pe Grigore Capșa în perioada stagiului de la Casa Boissier din Paris, în casa fratelui său⁴⁷, comerciantul Vautier din strada Rivoli. În 1869, când Grigore Capșa revine la Paris cu scopul de a angaja lucrători francezi pentru cofetăria abia înființată, se reîntâlnesc și, la întoarcerea în țară, ea îl însoțește, devenindu-i un ajutor de nădejde în organizarea și administrarea firmei. Căsătoria celor doi s-a oficiat la Circumscripția nr. 1 a Primăriei București la 30 septembrie/12 octombrie 1871, iar pe „24 februarie/1872/ s-a săvârșit Sf. taină a cununiei de prea Sfinția Lui Părintele Ieronim Sevasti vicarul Sf. Mitropolii”⁴⁸, care și face adnotarea pe certificatul de căsătorie.

În momentul în care soții Capșa rămân singurii proprietari ai cofetăriei având în magazin, potrivit inventarului încheiat la 1 iulie 1874⁴⁹, mărfuri în valoare de 101 358,57 lei, laboratoarele firmei erau conduse de câțiva renumiți specialiști în domeniu aduși din Franța. Aceștia erau Louis Duprat, fost contra-maistru al Casei Robi din Geneva și fost șef al Casei Latinville din Paris, Marechal François, șeful laboratorului de înghețată al Casei Siraudin, Detienne Jean Marie, vechiul șef al Casei Marquis din Paris și Viallet, șef de lucrări al Casei Gouache, tot din Paris⁵⁰.

Socotind însă că principala cerință era crearea unei școli românești de meșteri pricepuți în arta cofetăriei și patiseriei autohtone, dar mai ales a celei franceze, Grigore Capșa aduce în laboratoarele sale tineri ucenici români, pe care-i formează sub directa sa îndrumare și a meșterilor francezi, pe parcursul unei practici obligatorii de 6 ani. Între primii s-au numărat: Nicolae Georgescu, cunoscut la început sub numele de „Nicolae Calfa”, vestit lucrător în dulcetuuri, baclavale, sarailii și cozonaci⁵¹, Ioniță Coadeșu, specializat în patiseria fină, Carol Tovarnișcu — în prepararea înghețatei, Alexandru Nicolau, pregătit pentru a deveni cofetar și specialist în fabricarea drageurilor, Ioan Nestor, întâlnit în acte inițial ca „Ioan Calfa” — în arta ciocolatei și cofetăriei și Gheorghe Oprescu (Duță), devenit specialist în patiserie și bucătărie⁵².

Pe lângă grija pe care o manifesta permanent pentru condițiile de muncă și locuit ale lucrătorilor săi, pentru asigurarea hranei și îmbrăcămînții, pentru starea sănătății lor, Gr. Capșa le plătea, celor mai dotați, un stagiu la Paris la una din firmele cu prestigiu în domeniu. Așa se întâmplă în 1875 când, Ioan Calfa — ciocolatier, primește o sumă pentru a pleca la Paris la Casa Machy, urmat

⁴⁷ Marie-Obéline Capșa, *op. cit.*, p. 9 în *loc. cit.*

⁴⁸ Certificat de căsătorie nr. 88 a dlui. „Grigore Capșa, june”, cu dra. „Maria-Obelina Votier, jună” în arhiva Mircea M. Possa.

⁴⁹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 85 în *loc. cit.*

⁵⁰ Biblioteca Academiei Române, Stampe, Af II 186–92, F 70 012.

⁵¹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 79 în *loc. cit.*

⁵² Biblioteca Academiei Române, Stampe, AF II 186–92, F 70 013.

fiind de Gh. Oprescu (Duță) — patisier și de Theodor Gal — bucătar⁵³. Atitudinea prevenitoare, crearea unei ambianțe familiare, dar bazată pe respect și simțul datoriei a constituit, se poate spune, o adevărată politică de personal, atât a întemeietorului firmei, cât și a celor care i-au urmat. Așa se explică fidelitatea multora din lucrători pe care-i întâlnim făcând parte din personalul Casei Capșa decenii de-a rândul. Este cazul lui Gheorghe Oprescu (Duță) care, la aniversarea a 60 de ani de existență ai firmei, sărbătorită în 1913, era „decanul de vechime” al lucrătorilor⁵⁴. Asemenea lui sunt și Ioniță Coadescu, Gh. Ialomiteanu, Theodor Gal, Nae Drăghiceanu și bineînțeles Ștefan Capșa.

Câțiva din lucrătorii talentați și întreprinzători au devenit mai târziu ei înșiși proprietari de cofetării — dovadă a faptului că pregătirea profesională asigurată de Casa Capșa era fără cusur. Unii au ajuns să-și concureze profesorul — precum Ioan Nestor, iar alții, majoritatea — își făceau un titlu de mândrie din a se recomanda ca elevi ai lui Grigore Capșa — ne referim la Nae Drăghiceanu și Niță Ionescu. Acesta din urmă, își amintea cum, după trei ani de practică la cofetăria „Fialkowski”, a putut să-și îndeplinească dorința de-a intra ucenic la Grigore Capșa cu recomandarea cumnatului acestuia, Petre Davidell⁵⁵. Voia să învețe franțuzește și să deprindă meseria. Dar în doi ani de practică, arată el, „am învățat, cu mari dificultăți, câteva din multele rețete de specialități care se țineau strict secrete... pentru că stăpânul se uita cu ochi răi, căci se strica mult material până învățam, iar fiecare lucrător ținea secretul specialității sale, umblând chiar cu greutățile de la cântar în buzunar, să nu poată face altul încercări, sau prinde meșteșugul...”⁵⁶. De altfel, el consideră că, două din motivele pentru care Fialkowski nu a rezistat concurenței făcute de Capșa au fost: risipa și faptul că „era adeptul școlii (de cofetărie — n.n.) germane ceea ce nu a prins la noi”. În plus, la Capșa suprindea plăcut și „modul amabil de a servi clientela; avea personal francez, stilat, care făcea pe om să cumpere vrând, nevrând. Cu încetul și cu multe dificultăți Capșa a înlocuit toți lucrătorii cu români, pe care i-a ajutat să meargă în Franța să se specializeze”⁵⁷. Niță Ionescu părăsește Casa Capșa încercând, fără succes, să încropească o afacere pe cont propriu. Tentativa de a reveni nu-i reușește „căci mai ales Casa Capșa avea un principiu: ținea foarte mult la personal, îl plătea bine, îi făcea toate avantajele, oferea: masă, casă, ajutor de boală, etc. toată viața, ca să nu se divulge secretul afacerii, dar când pleca cineva, nu-l mai primea înapoi”⁵⁸. Aceeași sursă documentară ne semnalează că din 1874–1876 cofetăria Capșa avea laboratoarele împărțite pe

⁵³ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 91 în *loc. cit.*

⁵⁴ Discursul lui Gheorghe Oprescu în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 11/6/c, f.1.

⁵⁵ Singura soră a fraților Capșa, Sofia (1829–1913) a fost căsătorită cu Petre Davidell, funcționar în Ministerul de Externe.

⁵⁶ Dr. Petru Drăgănescu-Brateș, *Figuri din comerțul românesc. Niță Ionescu* în „Revista generală de comerț și contabilitate”, anul XXI, nr. 9–10, septembrie-octombrie 1932, p. 303.

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ *Ibidem.*, p. 304.

șase „secțiuni”, fiecare cu șeful ei, care supraveghea cu atenție desfășurarea activității de producție: „cozonaci și plăcinte, patiserie, bonbonărie și ciocolaterie, fructe glasate, dulcețuri și marmelade, înghețate, care la Paris formează 6 branșe deosebite”⁵⁹.

Din mereu prezentul registru „Casa Banilor” aflăm că în octombrie 1874 firma a suferit câteva mici stricăciuni din cauza izbucnirii unui incendiu, dar care au fost acoperite de despăgubirile Societății de asigurare⁶⁰. Între investițiile făcute în această perioadă, cele mai importante par a fi comandarea unei „pietre de fondant” lui „Stork pietrarul” și practicarea unei intrări pe Podul Mogoșoaiei, dincolo de „salonul consumației”, „un antret care ducea la apartamentele de la etaj”⁶¹. Cu toate că deschiderea oficială a hotelului în aceeași clădire va avea loc abia peste aproximativ zece ani, încă din această perioadă Grigore Capșa trece la restrângerea activității sălii de bal care oricum nu se mai bucura aproape deloc de succes⁶² și începe amenajarea unor camere și apartamente. De cele mai multe ori ocupanții erau membri ai corpului diplomatic sau parlamentari — senatori și deputați — din țară, care serveau și masa în „salonul consumației” cu menu pregătit mai mult „à la minute”. Printre aceștia din urmă, un „Golfineanu și Peșacov din Craiova, Fărcășanu din Râmnicul Vâlcea, Cozadini, Arapu, Urzică din Botoșani, prinții D. și Al. Moruzi, baronul Bellu — ocupau la Capșa apartamente mobilate, închiriate cu luna, într-o vreme când Capșa nu avea încă oțel propriu zis”⁶³.

Alteori, ocazional, apartamentele erau puse la dispoziția unor personalități politice și culturale străine aflate în trecere prin București și care, cunoscând deja renumele firmei, voiau să se bucure de ospitalitatea ei. Așa de pildă, în mai multe rânduri, principele Serbiei, Milan IV Obrenovici sau soția sa, principesa Natalia, singură și, mai târziu, împreună cu fiul lor Alexandru, vor fi în repetate rânduri oaspeți ai Capșei⁶⁴. Încântat și mulțumit de serviciile al căror beneficiar era atât el, cât și familia sa, principele Milan acordă proprietarului brevetul cu nr. 12 de furnizor al Casei princiare a Serbiei la 25 martie 1875 „informat de moralitatea și buna conduită a Dlui. Grigore Capșa Cofetar”, pentru „reputația pe care-o merită în specialitatea sa „și” vrând să-i dea o dovadă a Protecției sale”⁶⁵.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 303.

⁶⁰ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 88 în *loc. cit.*

⁶¹ *Ibidem*, f. 89.

⁶² În „Mefistofele. Revistă umoristică și comică” din 1876 era publicată o poezie în care, fosta sală Slătineanu, personificată, se lamenta:

„Dar acum mă plâng amar
Contr-acei cofetar
Care-mi luă toată dulceața
Și-mi scurtă repede viața”.

⁶³ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 93 în *loc. cit.*

⁶⁴ „L'Independance Roumaine”, anul 20, nr. 5925 din 19 octombrie 1896, p. 2.

⁶⁵ Brevet de furnizor (cofetar) „al Curții Alteței Sale Serenissime Prințul Serbiei Milan Obrenovici IV” în arhiva Mircea M. Possa.

Dar, începând cu primăvara lui 1877, la Capșa se va derula adevărata paradă a unor înalte personaje politice mai ales din Rusia, dar și din alte țări, în special din Balcani, simțindu-se și aici efervescența care cuprinsese Bucureștii și întreaga țară, în preajma intrării României în războiul împotriva Turciei, pentru dobândirea independenței noastre statale. Nu este mai puțin adevărat că localul era pregătit pentru asemenea pretențioase vizite, el suferind o serie de îmbunătățiri care-i dădeau un aspect mai plăcut și îmbietor. Din însemnările unuia din lucrători, Nae Drăghiceanu, aflăm că „salonul consumației” fusese proaspăt tapetat, încălzit de o sobă cu gaz aerian, iar mesele, care rămăseseră tot unsprezece la număr, erau acoperite la prânz și seara, peste mușamale, cu fețe de masă de olandă albă. Se servea ceai, cafea, ciocolată, aperitive, dar și prânzul și cina⁶⁶. Deși Grigore Capșa însuși recunoaște mândru că „prevellia mea au fost și este totdeauna înaintea tuturilor celorlalte”⁶⁷, este totuși impresionat de rangul celor care-i calcă pragul.

Într-o scrisoare pe care i-o trimite la 12/24 iulie 1877 lui Ioan Nestor, plecat încă la Paris la specializare, după ce își arată temerea că „din cauza evenimentelor cari se petrec pre aci” nu va putea merge la Paris după marfă, deși ar fi nevoie, adresându-i rugămintea ca în cazul în care nu are o ofertă mai bună acolo, să se întoarcă la cofetăria Capșa „fiind sigur de îndeplinirea dorințelor tale”, îi prezintă un tablou al evenimentelor. „Pre aci pre la noi s’au petrecut lucruri foarte importante... acum însă sunt cu totul extraordinare”⁶⁸, apreciază Grigore Capșa. Și continuă nominalizând: „să vezi pre Marele Împărat al Rusiei plimbându-se pe stradele noastre, Prințul Milan al Serbiei, toți mari Duci ai Rusiei⁶⁹ și alte o sumă de personaje mari din toată Europa cari vin în diferite misiuni aci cu ocazia Resbelului”⁷⁰. Comerciantul nu uită să evalueze profitul pe care îl are firma datorită alesei clientele menționate: „Săptămâna aceasta am avut mai multe recepțiuni ale marelui Prinț Gorceakov⁷¹, adică dejunuri, prânzuri și o soară. Împăratului i-am vândut mai multe lucruri în timpul șederii lui la Ploești și la București”⁷². În finalul scrisorii înving însă sentimentele patriotice și încrederea în victoria armatei române, pregătită să intre în luptă: „Cât despre iubita noastră patrie sperăm a eși cu Independența definitivă și scăpați de tributul ce până acum îl plăteam sălbaticilor de turci... Oștirea noastră acum, este mândră și gata a trece Dunărea și a da piept cu tiranul care de atâta timp ne bântue și credem și sperăm tot Românul că rezultatul va fi un memoriu plin de Victorie Nemuritoare!”⁷³.

⁶⁶ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 92 în *loc. cit.*

⁶⁷ Copia mecanică a scrisorii lui Grigore Capșa către Ioan Nestor, 12/24 iulie 1877 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 8/7, f. 1v.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Marele Duce Nicolae, fratele țarului Alexandru II și comandant suprem al armatei ruse. El și suita sa aveau rezervate în „salonul consumației” de la Capșa, mesele 1 și 2.

⁷⁰ Copia mecanică a scrisorii... în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 8/7, f. 1v.

⁷¹ Mihail Dimitrievici Gorceakov, ministrul de externe al Rusiei în acea perioadă.

⁷² Copia scrisorii... în *loc. cit.*, f. 1v.

⁷³ *Ibidem*, f. 2.

Urmare firească a cuceririi independenței naționale, proclamarea Regatului Român la 14 martie 1881, reprezintă unul din evenimentele cu profunde semnificații și implicațiile cele mai serioase pentru dezvoltarea ulterioară a țării. Programul serbărilor ce i-au fost dedicate, desfășurat între 10 și 13 mai 1881, consacra ziua de 11 mai defilării celor 43 de „care simbolice”⁷⁴ pentru devenirea istorică și economică a României. Regele Carol I și regina Elisabeta urmau să asiste „în estrada construită în fața Palatului Academiei la ora două după amiază, la defilarea cortegiilor istorice ale corporațiilor, ale Dobrogei, studenților, coloniilor străine”⁷⁵. „Carul alegoric al cofetarilor — restauratorilor... compus, executat și înscenat de Grigorie Capșa” se numără printre cele mai inspirate, alături de cele ale Societății de tramvaie, turnătoriei Lemaître sau braseriilor Oppler și Luther reunite⁷⁶, ceea ce îl determină pe Carol Popp de Szathmary să și-l aleagă ca subiect pentru una din reușitele sale acuarele⁷⁷.

Ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea au însemnat pentru Casa Capșa — cofetărie, iar mai apoi și restaurant și hotel, nu numai consolidarea definitivă a prestigiului ei, care a situat-o mult de-asupra concurenței⁷⁸, dar și adevărata-i perioadă de glorie, când a început să fie socotită „inima orașului, topografic și moral”⁷⁹, dar și „buricul țării și cronica ei vie”⁸⁰, intrând definitiv în istorie. Urmașii n-au avut de făcut decât să continue, până în 1948, când destinul țării s-a răsfânt și asupra celebrei firme, ceea ce realizează Grigore Capșa în acest răstimp, să vegheze la respectarea regulilor pe care le impusese în organizarea întregii activități. Începând din 1878, Capșa este legată, în felul ei specific, de toate evenimentele importante, politice și culturale, care marchează viața Capitalei și a României.

În primăvara anului 1878 Vasile Alecsandri câștigă, cu poezia „Cântecul ginteii latine”, concursul organizat de Societatea limbilor romanice la Montpellier, în Franța. Premiul îi este decernat de un prestigios „juriu compus din Mistral, Tourtoulon, Quintana, Obedenaru și Ascoli”⁸¹. Între manifestările prin care românii și-au arătat entuziasmul față de succesul repurtat de poet, s-a numărat și banchetul dat în onoarea sa de „amicii literaturii”, inițiativa aparținând mai multor reprezentanți ai corpului didactic. Din Comitetul de organizare făceau parte: dr. Carol Davila, Vasile Boerescu, V. A. Urechea, Const. Esarcu, V. Constantinescu și Gr. Vulturescu⁸², iar alcătuirea, realizarea și servirea

⁷⁴ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I (1871–1884), București, 1935, p. 294.

⁷⁵ „L'Indépendance Roumaine”, anul 5, nr. 1 097 din 29 aprilie (11 mai) 1881, p. 2.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 1 096 din 28 aprilie (10 mai) 1881, p. 1.

⁷⁷ „Cortegiul carului alegoric al cofetarilor-restauratorilor defilând înaintea Maj. S. Regelui pe Boulevardul Elisabeta cu ocaziunea Festivității încoronării la 11 mai 1881. Compus, executat și înscenat de Grigorie Capșa”, acuarelă de Carol Popp de Szathmary în arhiva Mircea M. Possa.

⁷⁸ Th. Bauer, *Călăuza Bucureștilor (Guide de Bucharest)*, București, 1882, p. 93–94. La acea dată în Capitală erau 35 cofetării.

⁷⁹ Paul Morand, *Bucarest*, Paris, 1935, p. 163.

⁸⁰ Gheorghe Crutzescu, *op. cit.*, p. 127.

⁸¹ G. C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, Ediția a III-a, București, 1975, p. 506.

⁸² „Pressa”, anul XI, nr. 123 din 4 iunie 1878, p. 1.

menu-ului⁸³ au fost încredințate lui Grigore Capșa. Banchetul, la care au participat 500 de persoane, a avut loc în seara zilei de 3 iunie 1878 în sala Teatrului Național și „s-a deschis cu intonarea «Cântului latinității» de un cor de 300 inși acompaniat de orchestra dlui. Wiest”⁸⁴. După cum remarcă și presa prezentă la banchet, dintre toate preparatele aflate „pe masa bogat încărcată”, asistența, dar și sărbătoritul au fost impresionați de „simbolul poeziei, o uriașă liră de patiserie”⁸⁵ pe care pricepuții lucrători ai Capșei o așezaseră în dreptul lui Vasile Alexandri.

În aceeași impunătoare sală a Teatrului Național, câțiva ani mai târziu, la 22 martie 1881 este organizat tot cu concursul firmei condusă de Grigore Capșa, „banchetul dat în onoarea dlui. I. C. Brătianu de Comerciul Capitalei”⁸⁶. Banchetul se voia o expresie a solidarității unei întregi clase de cetățeni ai Bucureștilor „formată din oameni ai ordinii prin excelență”, cum afirma ziaristul Grigore Ventura de la „L’Independance Roumaine”, față de Ion C. Brătianu. La 2 decembrie 1880, Președintele Consiliului de miniștri fusese victima unui atentat la ieșirea de la Cameră, al cărui autor, fostul profesor Ioan Pietraru⁸⁷, funcționar la Ministerul de Finanțe, judecat la începutul lui martie 1881 primise o condamnare de 20 de ani muncă silnică. Omagiul adus de comerțul capitalei lui Brătianu putea fi considerat și „o expresie colectivă și solemnă a sentimentului public care a văzut în actul lui Pietraru începutul unui rău social contra căruia societatea românească trebuie să se ridice...”⁸⁸.

Încă de la sfârșitul lui februarie, dând amănunte despre organizarea banchetului, presa anunța că cel „însărcinat cu dineul este Capșa. Suficient pentru a prooroci că el va fi excelent, suculent, delicios”⁸⁹. La banchet, la care au fost invitate peste 300 de persoane, au luat parte, pe lângă „comercianții principali ai capitalei”, autoritățile civile și militare, consiliul municipal al Bucureștilor, redactorii principalelor ziare și „o mulțime de alte persoane aparținând diferitelor clase ale societății au asistat”⁹⁰, lojile fiind ocupate de sexul frumos. Poate tocmai din cauza acestei afluențe de public, sala devenind neîncăpătoare, iar mișcărilor personalului care servea fiind evident îngreunate, dineul are o serie de scăderi. Cel puțin așa afirmă același Grigore Ventura (semnând cu numele său anagramat — Arutnev) care, încă de la începutul banchetului, protestase vehement nemulțumit de locul care-i fusese destinat la masă: „Mulți din cei care

⁸³ Menu-ul „Banchetului în onoarea poetului V. Alexandri dat de amicii literaturii” în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 9, f. 1.

⁸⁴ „Pressa”, anul XI, nr. 123 din 4 iunie 1878, p. 1. Poezia a fost pusă pentru prima oară pe muzică chiar în 1878, de către compozitorul italian Marchetti.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Menu-ul și programul banchetului dat de comercianții bucureșteni în onoarea lui I. C. Brătianu în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 10/7, f. 1–4.

⁸⁷ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I (1871–1884), București, 1935, p. 283.

⁸⁸ „L’Independance Roumaine”, anul 5, nr. 1 071 din 25 martie (6 aprilie) 1881, p. 1.

⁸⁹ Ibidem, nr. 1 050 din 28 februarie (12 martie) 1881, p. 2.

⁹⁰ Ibidem, nr. 1 070 din 24 martie (5 aprilie) 1881, p. 1.

veniseră cu intenția de a mânca au fost decepționați. De această dată Capșa... a rămas sub reputația sa. Serviciul a fost prost făcut. Au fost dezordini. Părți întregi din mese au rămas fără să vadă mai multe preparate”⁹¹.

Nu aceeași părere au avut beneficiarii „festinului” pregătit de Capșa pentru banchetul dat la 7 iunie 1881 în onoarea membrilor societății și a participanților la expoziția Societății „Concordia Română” din 1880. Înființată la 28 mai 1878⁹², „Concordia Română”, avându-l ca președinte pe C. Porumbaru și printre cei mai activi membri ai săi pe Dimitrie Butculescu, se dorea un sprijin și un promotor al industriei naționale, încurajând pe industriașii și comercianții români talentați „desbrăcați de pasiuni politice” și dezvoltându-le „spiritul de asociațiune și muncă”. Una din modalitățile folosite de numita societate pentru atingerea scopurilor sale deja mărturisite, era aceea de punere în valoare a produselor activității membrilor săi „prin inaugurarea unor serii de expozițiuni industriale și comerciale”⁹³ începând cu 1 septembrie 1880. Inițiativa bucurându-se de un real succes, Comitetul societății hotărâște să-l sărbătorească prin organizarea unui banchet, după distribuirea medaliilor expozanților câștigători.

Banchetul urma să aibă loc la 7 iunie 1881 în localul „Concordiei Române” din Calea Rahovei nr. 16, delegatul societății în acest scop este numit Dimitrie Butculescu, iar „cotisațiunea... de 20 lei de persoană și subscripțiunea se face la dnul. Gr. Capșa, cofetar și culinar domiciliat Calea Victoriei”⁹⁴. Lui îi revine alcătuirea și pregătirea menu-ului care urma să cuprindă numai preparate și produse românești⁹⁵. La 8 iunie 1881 Dimitrie Butculescu îi trimite lui Grigore Capșa o scrisoare plină de entuziasm: „Festinel nostru a fost abundent, succulent și demn de un maestru culinar precum dumneavoastră. Nu numai că ne-ați oferit deliciale artei culinare, dar ați știut, prin finețea și rafinamentul variatelor dumneavoastră produse să ne provocați bucuria, strălucirea și sentimentul de fericire care face să palpitate inima oricărui om ce-și iubește țara”⁹⁶. Pe lângă mulțumirile personale ale lui D. Butculescu, membrii Societății „Concordia Română” și membrii juriului expoziției îi trimit un „act de mulțumire” însoțit de cartea festinului și de semnăturile lor: D. Butculescu, C. Porumbaru, T. Maiorescu, C. Davila, Thoma Constantinescu, N. Carpati, ș.a. „Distinsul nostru cofetar și culinar Grigore Capșa” este felicitat „pentru gustul fin și delicat... pentru arta, luxul și abundența... pentru essecutarea corectă a cărții acestui festin... pentru primul festin redactat românește, pregătit de un român meritos pentru această societate românească”⁹⁷. În ianuarie 1882, „nefiind complete toate semnăturile”, Grigore

⁹¹ Ibidem.

⁹² „Pressa”, anul XI, nr. 120 din 1 iunie 1878, p. 2.

⁹³ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/42, f. 1.

⁹⁴ Ibidem, pachet II/139, f. 25.

⁹⁵ Ibidem, pachet II/83, f. 3.

⁹⁶ Ibidem, pachet II/85, f. 1.

⁹⁷ „Act de mulțumire” al Societății „Concordia Română” în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 8/6, f. 1.

Capșa îi trimite lui Dimitrie Butculescu „actul de mulțumire” cu rugămintea „să faceți a se subsemna de cei ce nu au scrisu încă”⁹⁸.

Începând din 1873 și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, Casei Capșa i se datorează organizarea a peste treizeci de banchete⁹⁹, toate apreciate laudativ.

O contribuție substanțială la consolidarea prestigiului firmei o va aduce asigurarea bufetelor și serviciului pentru numeroasele baluri și petreceri ale propripetendadei bucureștene care nu putea să apeleze în asemenea cazuri decât la „boerescul Capșa”. Martor fidel al acestor manifestări, Mișu Văcărescu — Claymoor, el însuși un obișnuit al Capșei și semnatarul rubricii „Cronica mondenă”, devenită mai târziu „Carnet du High-Life” din „L'Independance Roumaine”, semnaleză pe rând toate aceste succese, timp de aproape un sfert de veac.

La sfârșitul lui ianuarie 1880, la balul dat de dl. și dna. Nicolae Lahovary cu ocazia căsătoriei fiului lor Jean Lahovary cu Emma Mavrocordat, cronicarul vorbește de un „bufet splendid, atât de splendid cât noi n-am mai văzut niciodată la București. Ni s-a spus că domnul Capșa s-a ocupat de organizarea lui. Un asemenea bufet... face cea mai mare onoare excelentului nostru cofetar al cărui maestru, Boissier, poate pe drept să fie mândru”¹⁰⁰.

Situația evoluează în aceeași notă pozitivă, astfel încât, în aprilie 1896, scriind despre balul organizat imediat după Paști în casa generalului G. Manu la care au participat și „Altețele lor Regale Prințul Ferdinand și Principesa Maria”, Claymoor își informează cititorii că, în ce privește bufetul „Casa Capșa a făcut minuni” transformându-l într-un „loc de desfătare”, iar la supeul de la ora 1 dimineața, mesele sunt încărcate cu „frigărurile aurii” și celelalte bunătăți culinare având aceeași proveniență. Nu mai puțin impresionează modul de așezare al mesei unde „în fața fiecărui conviv, încadrat de trandafiri, liliac și muguri este așezat menu-ul” care va stârni un „concert al furculițelor”, ca și „marea distribuție de buchete de flori, cocarde, ouă de Paști cu surprize și încântătoare bibelouri”¹⁰¹ care a avut loc dimineața. Toate aceste impresii și comentarii legate de viața lumii elegante și mondene a Bucureștilor în ultimele decenii ale secolului trecut și în care Grigore Capșa și firma sa ocupau un loc cu totul special, Mișu Văcărescu-Claymoor le va aduna în binecunoscuta sa lucrare¹⁰².

Revenind la banchetul „Concordiei Române” din 1881 remarcăm printre preparatele servite o prăjitură concepută de Gr. Capșa pentru această ocazie: „Deliciul Concordiei Capșa”. Crearea de preparate speciale cu ocazia unor evenimente deosebite sau purtând numele personalităților care i-au trecut pragul, va deveni încă una din particularitățile care singularizau Capșa printre celelalte case de comerț bucureștene cu același profil. Așa au apărut prăjiturile „Carol I” și „Constanța”¹⁰³ (1896) cu ocazia inaugurării canalului Porțile de Fier și, res-

⁹⁸ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/139, f. 24.

⁹⁹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 173–174 în *loc. cit.*

¹⁰⁰ „L'Independance Roumaine”, anul 4, nr. 732 din 20 ianuarie (1 februarie) 1880, p. 2.

¹⁰¹ Ibidem, anul 20, nr. 5 739 din 2(14) aprilie 1896, p. 2.

¹⁰² Mihai Văcărescu, *La vie à Bucarest, București, /1883/.*

¹⁰³ „L'Independance Roumaine”, anul 20, nr. 5 894 din 17(29) septembrie 1896, p. 1; nr. 5 925 din 19(31) octombrie 1896, p. 2.

pectiv, a punerii pietrei fundamentale a noului port Constanța, bomboanele „Alexandre” și „Boris”¹⁰⁴, cu același prilej, marcând prezența în portul de la Marea Neagră a regelui Alexandru al Serbiei și a Marelui Duce Boris Vladimirovici, fratele țarului Nicolae II, bomboanele de ciocolată „François Joseph” și „Le Souverain”¹⁰⁵ fabricate cu ocazia vizitei făcute la București în septembrie 1896 de împăratul Austro-Ungariei, crema „Princesse” și înghețata „Princesse Marie”¹⁰⁶, dedicate tinerei și frumoasei soții a principelui Ferdinand sau ciocolata „Sans-Gêne” și salata „Francillon”¹⁰⁷, purtând numele unor roluri jucate de Réjane și Sarah Bernhardt cu ocazia turneelor făcute în România de aceste mari actrițe franceze. Și lista ar putea continua la nesfârșit.

Către mijlocul deceniului nouă al secolului trecut „salonul consumației” de la Capșa devenise neîncăpător. În el se întâlneau oameni politici de toate nuanțele, ziaristi, partizani ai unuia sau altuia dintre partidele politice sau dizidențele acestora, tineri care nu făceau politică dar care, după patinaj sau alte sporturi practicate în Cișmigiu, veneau aici, oameni de litere, actori și cronicari artistici care purtau controverse asupra unor spectacole urmărite pe scena Teatrului Național din vecinătate sau, chiar numai simplii consumatori din propiendada Bucureștilor care-și satisfăceau gusturile rafinate cu apreciatele produse ale cofetăriei. Așa încât, înfățișarea „salonului” la anumite ore din zi nu era lipsită de pitoresc, iar atmosfera devenea uneori explozivă.

Poate și din aceste motive, dar mai ales pentru extinderea afacerilor care deveniseră înfloritoare, Grigore Capșa pornește în 1886 la realizarea unor reparații serioase și mari schimbări în însăși structura fostei Case Slătineanu. În salonul cofetăriei și vânzării mărfurilor se deschide restaurantul, cuprinzând doar partea din spate a sălii actuale și având ușa de intrare pe Strada Nouă (astăzi Edgar Quinet). Sala era rece, întunecoasă, placată cu marmură roșie, din care cauză în epocă i se dăduse numele de „mormântul faraonilor”¹⁰⁸. Dușumelele sunt înlocuite cu parchet, pereții încăperilor sunt zugrăviți cu ulei, iar în locul sobelor de gaz aerian sunt construite sobe de teracotă. Aceste modificări care însemnau tot atâtea noutăți în materie de decorațiuni interioare vor singulariza Capșa printre întreprinderile similare, așa cum o va face instalarea în 1890 a primului telefon particular din București¹⁰⁹. El folosea în primul rând ca mijloc rapid de comunicare între imobilul din Calea Victoriei și proprietatea din Șoseaua Kisselef unde, pe lângă locuința particulară a familiei Capșa, se afla și grădina de legume și fructe destinată aprovizionării restaurantului și cofetăriei.

¹⁰⁴ Rețete păstrate de la Casa Capșa în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Menu-ul banchetului organizat la 11 mai 1906 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 9, f. 5.

¹⁰⁷ „L'Indépendance Roumaine”, anul 20, nr. 5 925 din 19(31) octombrie 1896, p. 2.

¹⁰⁸ Gheorghe Crutcescu, *op. cit.*, p. 130; vezi și George Potra, *op. cit.*, p. 407.

¹⁰⁹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 113 în *loc. cit.*

În cursul verii și până toamna târziu, după ora 5 după amiază mai ales, când lumea bună se întorcea din plimbările de la șosea, restaurantul și cofetăria se prelungeau prin mesele de pe trotuar, care, după modelul marilor cofetării pariziene, neobișnuit atunci la noi, formau terasa. „Terasa avea un acoperiș lat, de pânză vărgată, cu franjuri pe margine”¹¹⁰ și consta într-un număr de „măsuțe rotunde cu placă de marmură și scaune ușoare din trestie de mare, la care puteau sta clienții cât mai aproape de lumea care trecea, spre a o vedea și a fi văzuți”¹¹¹. De obicei vara doamnele evitau să treacă pe „trotuarul lui Capșa, unde erai ca pe genunchii bărbaților”¹¹². Atunci când mesele de pe „terasă” se ocupau, „sumedenie de lume era servită chiar în elegantele echipage, care erau înșirate toată strada zisă Nouă” și „până în dreptul teatrului Bossel”¹¹³, iar François Marechal, maître d’hotel, era nevoit să facă apel și la personalul laboratoarelor pentru a mulțumi toată clientela¹¹⁴. Din inițiativa lui Grigore Capșa, în timp, sălii restaurantului i se vor adăuga trei saloane particulare — le-am putea numi separeuri, în care, cei ce se fereau de indiscreții să poată fi apărați, apoi un salonaș al doamnelor și „salonul cel mic” de la etaj — toate noutăți în domeniu.

Între cei care frecventau vestitele saloane de la Capșa s-au numărat, pe lângă personajele politice amintite deja și multe glorii, cu precădere ale teatrului dramatic și liric francez: Jeanne Hading, Le Bargy, Blanche Toutain, Cora Laparcerie, Ysaye, Suzanne Deprés, Réjane și Sarah Bernhardt¹¹⁵. În ce-o privește pe ultima, în timpul celui de-al doilea turneu al său în România, în primăvara lui 1893, locuiește chiar în hotelul Capșa primindu-și admiratorii în cofetărie care acum ocupa fostul „salon al consumației”. Presa vremii amintea de succesul pe care l-a avut actrița mai ales în spectacolele „Fedora” și „La Tosca” de Sardou sau în „Jeanne d’Arc” de Barbier¹¹⁶. Spectacolele au loc în sala Teatrului Național, care „în toate serile... e plină de toată aristocrația bucureșteană și altă lume ce se acață de lumea înaltă. Se spunea — și așa era — că au fost femei care și-au ipotecat casele ca să-și poată cumpăra diamante, toalete și plăți loja în care să figureze la celebrele reprezentațiuni”¹¹⁷. La plecarea din București, recunoscătoare pentru atmosfera plăcută de care se bucurase, Sarah Bernhardt oferă lui Grigore Capșa o fotografie reprezentând-o în piesa lui Alexandre Dumas-fiul, „Francillon”, cu o dedicație cât se poate de măgulitoare: „Domnului Capșa, în amintirea bunei și amabilei sale ospitalități”¹¹⁸.

¹¹⁰ George Potra, *op. cit.*, p. 407.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² Gheorghe Crutzescu, *op. cit.*, p. 133.

¹¹³ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 120–121 în *loc. cit.*

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 115.

¹¹⁶ Maria Ioniță, *O sursă documentară inedită și originală din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României: Cartea de impresii a Casei Capșa în „Revista muzeelor” nr. 6–7/1990*, p. 34.

¹¹⁷ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II (1885–1900), București, 1928, p. 149–150.

¹¹⁸ Cartea de impresii a Casei Capșa, Muzeul Național de Istorie a României, nr. inv.

În primăvara anului 1897, oaspete al Capșei este o somitate medicală — doctorul savant berlinez Ernest Victor Leyden, chemat la București în sprijinul medicilor curanți ai principelui Ferdinand, bolnav de febră tifoidă¹¹⁹, doctorii Buicliu, Cantacuzino și Kremnitz. Sosit în capitală pe 21 mai 1897, dr. Leyden face în aceeași seară un consult principelui și „găsi că tratamentul aplicat de doctorii români este escelent și că diagnoza fusese perfect exactă”¹²⁰ și că bolnavul este aproape în perioada de convalescență. Zăbovind încă 3–4 zile în București, dr. Ernest Leyden vizitează orașul, audiază o conferință a dr. Gh. Marinescu la Institutul bacteriologic, iar în seara zilei de 26 mai participă la dineul oferit în onoarea sa, de dr. Victor Babeș și soția acestuia, la restaurantul Capșa și la care sunt invitați și doctorii Calinderu, Leonte, Marinescu și Măldărescu, precum și generalul Teodori¹²¹.

Odată cu deschiderea restaurantului, în anul 1886, Grigore Capșa termină de amenajat și inaugurează oficial hotelul. Fără a afișa un lux exagerat ca de altfel și restaurantul, hotelul reușește să impresioneze chiar și mediile ultraelegante românești și străine mai ales prin atmosfera tihnită, patriarhală aproape, prin ambianța plăcută, calmă care te făcea să te simți „acasă”, camerele individualizându-se nu atât prin numerele lor, cât mai ales prin numele celor ce le locuiau, uneori ani de-a rândul. Plasându-și unul din personaje între obișnuiții Capșei, Ionel Teodoreanu afirma de pildă că: „Nici-un hotel din București nu e mai puțin hotel decât Capșa... Nu-i nimic ostentativ modern... Chelnerii cu frac firesc, ostentit cât trebuie, dar cu rufe albe care bucură ochiul au buna cuviință... sunt îndatoritori. Nu servesc bacșișul, ci boerul... Cristalurile strălucesc ca într-o gospodărie cu lumină mare la ferestrele mari, și cântă cu glas de primăvară... Nu-i zgomot mult... iar încăperile... cu paturi vechi, cu vechi oglinzi... cu canapele din alt timp, pentru taifas, pentru lectură lungă, cu mesele ovale, cu așternutul de olandă... cu lighene... cu covoare... sunt fiecare «odaia mea»... E un hotel în care te cufunzi cu somn cu tot, într-un odihnitor odinioară”¹²². Consecvent propriilor convingeri, Grigore Capșa aduce la direcția hotelului pe francezul Bourdell, fost director al celebrului „Café Anglais” din Paris¹²³, iar până la formarea unui personal românesc calificat, valetii și cameristele — „madamele”, vor fi tot francezi.

După modificările interioare ale imobilului având ca rezultat noua înfățișare a restaurantului și apariția hotelului, se trece și la îmbunătățirea aspectului său exterior: întreaga fațadă, la parter este îmbrăcată în lemn de stejar natur care, pentru a fi apărat de intemperii este vopsit în ulei¹²⁴.

Cea mai inspirată schimbare pe care Grigore Capșa o operează în anatomia firmei poate fi considerată aceea de înființare, în 1891, a cafenelei, într-o

¹¹⁹ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/139, f. 312.

¹²⁰ „Dreptatea”, anul II, nr. 391 din 22 mai 1897, p. 3.

¹²¹ Ibidem, nr. 397 din 30 mai 1897, p. 1.

¹²² Ionel Teodoreanu, *Fundacul Varlamului*, București, 1938, p. 109–110.

¹²³ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 115 în *loc. cit.*

¹²⁴ George Potra, *op. cit.*, p. 407.

sală situată pe colțul clădirii unde funcționase farmacia Bruss. Schimbarea aceasta a pornit de fapt din dorința de a-i separa pe „salonarzi” sau „chambriști” cum le spunea Mișu Văcărescu reprezentanților vechii boierimi care veneau la Capșa pentru a-și lua prânzul tihnit, a cocheta și a răsfoi ziarele franțuzești, de gălăgioșii ziariști, politicieni și scriitori care veneau acolo pentru a discuta politică și artă, a-și căuta subiecte și chiar a-și scrie articolele, a schimba amabilități sau bârfe și mai puțin pentru a consuma. De altfel, dintr-un bilanț al anilor 1891–1892 reiese că din totalul încasărilor care se ridicau la suma de 605 126 de lei, 265 500 proveneau din cofetărie, 130 828 de lei — din restaurant, 136 521 de lei — din hotel și numai 72 278 de lei din „consumație”, cum apărea cafeaua în actele contabile¹²⁵. De fapt, localul cafelei n-a fost niciodată numit așa de proprietarii săi și n-a avut firmă ca atare, rămânând cunoscut în memoria orală și scrisă a contemporanilor sub expresia consacrată „în colț la Capșa”. Cafeaua i-a sporit lui Grigore Capșa, după cum s-a văzut, nu atât veniturile bănești cât numărul clienților și faima, ajungând în scurt timp un fel de prelungire a parlamentului, a redacțiilor bucureștene, dar și un fel de al doilea foier al Teatrului Național, o adevărată „cafenea literară” și chiar un atelier de pictură ad-hoc constituit. Capșa devenea astfel o dovadă vie a realității că, la acel fine de veac, „cafenelele, berăriile și cofetăriile din centrul Bucureștilor... erau — ca și cele ale Vienei sau Parisului — pe lângă niște localuri de adunare și de siestă ale cetățenilor cu trai mai deosebit și adevărate focare de viață mai aleasă pentru pătura intelectuală” care „însuflețeau mai liber activitatea culturală”¹²⁶.

Printre primii, recunoscuți unanim ca „stâlpii de la Capșa”¹²⁷, au fost Radu Văcărescu, om politic, Alexandru Florescu (Floflo), ziarist, diplomat și autor dramatic, Constantin (Tantin) Bălăceanu, Iancu Cretzeanu („Rața”), Mihai Laptew, ofițer de carieră, Soutzo („Cap de mort”), Popa Miculescu, Alexandru Ghica („Rapineau”) având „îndeletniciri picturale”, Costică Izvoranu, Alexandru (Sacha) Blaremburg, ofițer de carieră și Mihai Văcărescu-Claymoor¹²⁸, cronicarul recunoscut al vieții mondene bucureștene.

Pe la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea putea fi întâlnit la Capșa „mai ales vara, octogenarul Costache Bălcescu, fost ministru sub Cuza Vodă (și fratele lui Nicolae Bălcescu — n. n.)... la o măsuță pe trotuar, își lua cafeaua cu lapte și își fuma tradiționala țigară de havana de întâia calitate de care nu se despărțea niciodată”¹²⁹.

Prezențe obișnuite erau și „baronul de Herz, unchiul scriitorului cu același nume, ginere lui Beizadea Mitică Ghica, fost ofițer în armata austriacă”¹³⁰ sau omul politic conservator Mișu Deșliu, „un capșist nestrămutat. Foarte mare apă-rător al sănătății sale, nu bea niciodată apă obicinuită și nici răcită la gheață,

¹²⁵ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 117 în *loc. cit.*

¹²⁶ George Costescu, *Bucureștii Vechiului Regat*, București, 1944, p. 381.

¹²⁷ Gheorghe Crutzescu, *op. cit.*, p. 132.

¹²⁸ *Ibidem.*

¹²⁹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III (1901–1910), București, 1936, p. 121–122.

¹³⁰ *Ibidem.* p. 122.

avea întotdeauna în păstrare o sticlă de apă de Evian la temperatura camerei”¹³¹. Dintre oamenii politici care petreceau timp îndelungat în cofetăria și în cafeneaua Capșa, notă aparte făceau conservatorul Nicolae Filipescu, director-proprietar al ziarului „Epoca” și liberalul Anastase Stolojan, om de vastă cultură și bun vorbitor. În timp ce primul „perora în grupul său ca un simplu «frondeur» politic și nu oferea niciodată sticle de șampanie”¹³², cel de-al doilea „aduna în jurul său pe reporterii ziarelor de toate culorile politice și ținea conferințe. De cele mai multe ori oferea și sticle de șampanie căci... era un mare iubitor al buneii mâncări și băuturi”¹³³. „Conu Năstase” Stolojan se număra, încă din perioada 1881–1884, printre clienții cărora Capșa le onora comenzi substanțiale la domiciliu, începând cu fursecuri, prăjituri, fructe confiate, cozonaci, pateuri, șampanie, vin, rom, până la serviciu complet (mâncăruri, băuturi, personal pentru servit) pentru diverse ocazii¹³⁴.

Deși aflată în elita comerțului de alimentație publică bucureștean, Capșa practica prețuri moderate. „Un dejun bun, cu vin bun, cu bogăție de feluri, costa cel mult între 8 și 10 lei”, ne spune Constantin Bacalbașa¹³⁵, iar de la Titu Maiorescu, participant la o masă de cununie, aflăm că a fost „bun prânz de la Capșa a 20 de franci de persoană, fără vinuri”¹³⁶. În același timp erau executate expediții, mai ales cu produsele de cofetărie, în toată România, cu scutiri de taxe de transport și ambalaj, precum și în Rusia, Turcia, Serbia, Austro-Ungaria¹³⁷.

Considerată ca fiind „cercul exclusivist al scriitorilor și gazetarilor politicei militante”¹³⁸, cafeneaua Capșa îi avea în permanență ca oaspeți pe George Em. Lahovary și Grigore Ventura, director-proprietar și, respectiv, redactor la „L'Independance Roumaine”, I. G. Valentineanu, director al ziarului „Reforma”, N. T. Orășanu, directorul unui impresionant număr de reviste de satiră politică, Victor Ionescu, director-proprietar al ziarului „Acțiunea”, frații Constantin, Ion și Anton Bacalbașa¹³⁹, ș.a.

Cum la Capșa, cu precădere în ale sale „saloane particulare”, aveau loc împăcări între oameni politici cu vederi diferite, fuziuni, campanii electorale, se făceau și desfășeau guverne și liste ministeriale, ziariștii prezenți aici erau primii care preluau știrile, devenite, de cele mai multe ori realitate și le difuzau. În noiembrie 1896 de pildă, retragerea guvernului liberal prezidat de Dimitrie A.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ Note de comandă ale Casei Capșa pe numele „Stolojan”, noiembrie 1881–martie 1884 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of 2 220/1994, dosar 3, f. 1–4.

¹³⁵ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III (1901–1910), București, 1936, p. 122.

¹³⁶ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. I (1855–1880), București, f.a., p. 270.

¹³⁷ Reclamă „Gregoire Capșa, Fabrique de confiserie et de chocolat, glacier et patissier renomme” în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of. 2 220/1994, dosar 10/13, f. 1.

¹³⁸ George Costescu, *op. cit.*, p. 378–381.

¹³⁹ *Ibidem*.

Sturdza devenise iminentă¹⁴⁰ și se discuta necesitatea unui nou guvern. După o întâlnire prelungită a parlamentarilor liberali, „către 12 și jumătate noaptea, dl. Aurelian a venit să-l găsească pe dl. Fleva la Capșa și amândoi au urcat la dl. Scorțescu care locuiește în acest hotel și au rămas la el timp de o oră”¹⁴¹. În urma întrevederii, Nicolae Fleva spunea tuturor celor pe care-i întâlnea — și erau mulți având în vedere că restaurantul și cafeneaua erau deschise și noaptea — că se va forma un guvern liberal prezidat de P. S. Aurelian căruia el îi va da sprijinul în formarea cabinetului¹⁴². Ziarele anunțau știrea în dimineața următoare, iar ea se dovedea întemeiată¹⁴³.

Trecând în revistă scriitorii și artiștii plastici care s-au perindat în aceeași perioadă prin cafeneaua-cenaclu de la Capșa, nu-i putem uita pe Dimitrie Rosetti-Max, cu ironia sa fină și plină de spirit¹⁴⁴ și pe Duiliu Zamfirescu, un bun cunoscător al naturii umane¹⁴⁵, pe poeții Cincinat Pavelescu și Dimitrie Naum¹⁴⁶, sau pe artiștii plastici de talent care au fost Constantin Jiquid, Nicolae Grant¹⁴⁷ și Alexandru C. Satmary¹⁴⁸.

Permanent preocupat de perfecționarea artei sale, de calitatea și modalitatea de prezentare a produselor, de scăderea, pe cât posibil, a prețurilor — totul pentru satisfacerea dorințelor și pretențiilor clientelei, Grigore Capșa construiește în toamna anului 1893 un nou „laborator special pentru ciocolată... complectând fabrica prin o instalație specială pentru chocolată dirigeată ca și celelalte de un șef emerit”¹⁴⁹. Ca urmare, începând cu 15 noiembrie 1893, se punea în vânzare în magazinul din Calea Victoriei nr. 48 (fost nr. 26) „chocolata Capșa” fabricată în noile laboratoare ce fuseseră instalate la proprietatea familiei Capșa de pe Șoseaua Kisselef¹⁵⁰, iar calitatea celorlalte produse de cofetărie —

¹⁴⁰ Titu Maiorescu, *Istoria contimporană a României. 1866–1900*, București, 1925, p. 343–348. Plecarea guvernului prezidat de D. A. Sturdza a fost determinată, în principal, de problema creată prin amestecul mitropolitului Ghenadie în administrarea Așezămintelor brâncovenesti.

¹⁴¹ „L'Independance Roumaine”, anul 20, nr. 5 956 din 25 noiembrie (3 decembrie) 1896, p.1.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți. 1866–1916*, București, 1994, p. 95–97.

¹⁴⁴ Cartea de impresii a Casei Capșa, M.N.I.R., nr. inv. 88 172, f. 43, însemnare autografă a lui Dimitrie Rosetti:

„C’ășa s’alege în a lumii piață,
Eroii cu salutul... după moarte,
Iar norocoșii cu triumfu-n viață”.

¹⁴⁵ Idem, f. 39, însemnare autografă a lui Duiliu Zamfirescu: „Caracterele oamenilor sunt ca vinurile închise: te găsești totdeauna înaintea unei etichete și, în general, e bine să nu bei butelca până la fund, fiindcă, chiar atunci când vinul corespunde cu eticheta, dai de drojdie”.

¹⁴⁶ George Costescu, *op. cit.*, p. 381.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Cartea de impresii... în *loc. cit.*, f. 73. Desen în creion — biserică cu turlă și clopotniță — semnat de Al. Satmary.

¹⁴⁹ „Timpul”, anul 15, nr. 256 din 19 noiembrie/1 decembrie 1893, p. 3.

¹⁵⁰ Ibidem, p. 4.

bomboane de ciocolată, bomboane fondante, fructe zaharisite, prăjiturile, fursecuri asortate se îmbunătățea, înregistrându-se totodată și o scădere de preț la unele dintre ele¹⁵¹.

Dacă am face un bilanț al activității Casei Capșa în decursul primei sale jumătăți de veac de existență, 1896 ar putea fi socotit anul de vârf în care cunoscuta firmă a dovedit cu prisosință că „nu există nici-o sărbătoare fără ea”¹⁵².

Întreprinderii lui Grigore Capșa îi revine onoarea ca, în timpul serbărilor prilejuite de inaugurarea canalului Porțile de Fier, la 14/26 septembrie 1896, în prezența regelui Carol I, a împăratului Austro-Ungariei Franz Iosef I și a regelui Serbiei Alexandru¹⁵³, să pregătească și servească mai întâi dineul oficial de la Tumu-Severin și apoi dejunul din 16/28 septembrie 1896 în trenul imperial¹⁵⁴ care-i ducea pe cei trei monarhi la București. După aprecierea contemporanilor, în timpul vizitei la București a suveranului austro-ungar, Casa Capșa se număra printre clădirile cele mai frumos ornate și luminate de pe Calea Victoriei, alături de Regia tutunului, Ministerul de Finanțe, Monitorul Oficial, Jockey Club, Hotelul Continental¹⁵⁵, ș.a. Pe lângă bomboanele purtând numele împăratului Franz Iosef, „delicioase cum numai Casa Capșa știe să facă”¹⁵⁶, ea pune în circulație cu această ocazie „niște superbe albume, îmbrăcate în satin bogat ilustrat. Ilustrația poartă sus portretele Împăratului (Franz Josef — n.n.) și Regelui (Carol I — n.n.), în centru Castelul Peleş și ca ancadrament drapelurile austriece și românești”¹⁵⁷.

Cu ocazia punerii pietrei fundamentale a noului port Constanța, timp de trei zile — 16/28–18/30 octombrie 1896 — Casa Capșa este omniprezentă. În prima zi servește un dejun deosebit la Cernavodă unde trenul invitaților face o escală, în sala cea mare în care, cu un an înainte, tot ea asigurase „festinul inaugurării Podului de la Cernavodă (Carol I)”¹⁵⁸. În seara aceleiași zile, după festivitatea oficială la care participă, alături de membrii familiei regale române, regele Alexandru al Serbiei și fratele țarului Nicolae II, Marele Duce Boris Vladimirovici¹⁵⁹, Capșa asigură conținutul culinar și buna servire a banchetului de gală, însuși Grigore Capșa supraveghind totul. Fiecare invitat are surpriza ca în fața tacâmului să găsească „o cutie neagră... conținând medalia comemorativă bătută cu acest prilej..., un album conținând vederi ale vechiului și viitorului port și menu-ul... obișnuit al Casei Capșa, scris în litere de aur cu inițialele regale”¹⁶⁰. A doua zi cunoscuta firmă bucureșteană asigură menu-ul „meselor

¹⁵¹ Ibidem, p. 3. Bomboanele de ciocolată urmau să coste în loc de 20 lei, 16, bomboanele extrafine amestecate de ciocolată în loc de 16 lei, 14, etc.

¹⁵² „L'Independance Roumaine”, anul 20, nr. 5 925 din 19/31 octombrie 1896, p. 2.

¹⁵³ Ibidem, nr. 5 894 din 17/29 septembrie 1896, p. 2.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 1.

¹⁵⁵ Ibidem, nr. 5 895 din 18/30 septembrie 1896, p. 1.

¹⁵⁶ Ibidem, nr. 5 894 din 17/29 septembrie 1896, p. 1.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem, nr. 5 925 din 19/31 octombrie 1896, p. 1.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem, p. 2.

regale servite pe fluviu (Dunăre — n.n.)”¹⁶¹, iar pe 18/30 octombrie servește dejunul pe vasul „Orientul” unuia din „clienții” obișnuiți de-acum ai săi — regele Alexandru. Cu acest prilej i se oferă înaltului personaj noile creații ale cofetăriei Capșa care aveau menirea de a-i aminti de anii când, adolescent fiind, se numărase, la București, alături de mama sa, printre oaspeții Casei: ciocolată „Alexandre” și bomboanele „Alexandre” care erau prezentate într-o cutie cu portretul regelui pe capac. La rândul său, încântat și mulțumit de serviciile oferite de Capșa, tânărul monarh al Serbiei, decorează cu ordinul „Tacowo”, pe câțiva din membrii personalului¹⁶².

Proșperitatea și vitalitatea Casei Capșa, constant ridicate la cumpăna dintre veacuri sunt evidente, cu toate dificultățile datorate crizei financiare ce a urmat secetei cumplite din 1899¹⁶³. Între 1899–1900 încasările se ridică doar la suma de 702 300 de lei din care din vânzările cofetăriei provin 406 272 lei, 130 954 de lei aduce restaurantul, 87 531 lei hotelul, iar cafeneaua 77 543 de lei¹⁶⁴.

După 1900, serviciile Capșei sunt la fel de solicitate și apreciate, fie că este vorba de balurile din înalta societate, culminând cu cele de la Palatul Regal¹⁶⁵, de inaugurarea, în iarna lui 1901, a „sueurilor Réjane”¹⁶⁶ ce aveau loc după reprezentațiile de la Teatrul Național ale unor actori străini celebri, sau de organizarea unor „chermeze” de binefacere, precum cea a societăților „Obolul” și „Materna”, la 21 mai 1902¹⁶⁷, în parcul Palatului Cotroceni, sub înaltul patronaj al principesei Maria.

Dacă prestigiul Casei Capșa din perioada în discuție a fost probat cu prisosință de numărul și calitatea celor care o frecventau, consolidarea și recunoașterea oficială a acestuia, transformarea lui Grigore Capșa într-o „glorie națională” au făcut-o numeroasele concursuri naționale și internaționale la care a participat, câștigând importante premii.

Drumul început încă în perioada specializării la Paris prin obținerea celor două mențiuni onorabile la Expoziția universală din capitala Franței din 1867 este continuat prin participarea, în 1873, la Expoziția universală de la Viena. La 31 ianuarie 1873, ministrul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor Publice, Nicolae Kretzulescu îi adresează rugămintea de a lua măsuri pentru pregătirea unor exponate, „în secțiunea română a expozițiunii de la Vienna dorind a figura și uă colecțiune aleasă de cofeturi”¹⁶⁸. Răspunzând solicitării, Grigore Capșa obține, la 18 august 1873, pentru produsele prezentate, Medalia de Merit¹⁶⁹, iar

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 122 în *loc. cit.*

¹⁶³ *Ibidem*, f. 139.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Ibidem*, f. 141.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*, f. 143.

¹⁶⁸ Arhivele Statului București, Colecția Documente muntenești, pachet CLXXIX/26, f. 1.

¹⁶⁹ Diploma acordată fraților Capșa la Expoziția universală de la Viena din 1873 în arhiva

membrii Comisiei Române a expoziției îi adresează, printr-un act oficial, felicitări pentru „produsele confecționate la București care... au părut demne să rivalizeze cu tot ceea ce a trimis Parisul mai elegant și mai perfect în arta cofetăriei”¹⁷⁰. Actul este semnat de Comisarul general al secției române a expoziției de la Viena: — Nicolae Kretzulescu și de membrii Comisiei — Cezar Bolliac, Petrache Poenaru, P. S. Aurelian, I. Polizu Micșunești, I. Ioanide, C. I. Stăncescu.

În același an, 1873, obține și Medalia de aur a expoziției organizată la Paris¹⁷¹.

Doi ani mai târziu, în 1875, la Expoziția internațională de la Paris juriul îi decernează lui Grigore Capșa Medalia de aur pentru „bomboane, dulceață detrandafiri și diverse produse”¹⁷².

Participarea sa la „Expozițiunea de Arte și Industrii Române din anul 1880 a Societății «Concordia Română»”¹⁷³ ale cărei premii se distribuie în ziua de „31 mai 1881 în sala Ateneului celui vechiu”¹⁷⁴, este răsplătită cu două diplome de onoare pentru „cofetărie fină”¹⁷⁵ și „produse de artă culinară”¹⁷⁶.

La 1 noiembrie 1881 juriul concursului de agricultură și industrie organizat de „Comițiul agricol al județului Ilfov”, îi acordă Medalia de aur pentru „conserve și fructe lisate din țară”¹⁷⁷.

Anul 1882 ni-l relevă, încă odată, pe Grigore Capșa, ca deschizător de drumuri. Societatea Philomatică din Bordeaux organizează în acest an o „Expozițiune Generală a produselor de agricultură, de industrie, de arte industriale”¹⁷⁸, care urma să găzduiască într-una din secțiuni o „expoziție universală de vinuri, spirtoase, lichioruri și băuturi fermentate”¹⁷⁹. Întrucât înștiințarea producătorilor și virtualilor expozanți români s-a făcut cu mare întârziere, Ministerul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor Publice anunță, la 3/15 martie 1882, că proprietarilor sau comercianților doritori de a participa la expoziția de la Bordeaux, „guvernul le va procura transportul produselor cu calea ferată gratis, până la hotarele țării”¹⁸⁰. În aceste condiții, singurul român care expune produse vinicole la Bordeaux este Grigore Capșa care și obține o medalie de bronz¹⁸¹. Faptul nu este lipsit de importanță, căci, prin intermediul său, ajung să fie cunoscute și

¹⁷⁰ Actul de felicitare al Comisiei române a Expoziției universale de la Viena în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁷¹ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 84 în *loc. cit.*

¹⁷² Diploma obținută de Grigore Capșa la Expoziția internațională de la Paris din 1875 în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁷³ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/82, f. 1.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 2.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Diploma acordată lui Grigore Capșa la concursul de agricultură și industrie din 1881 în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁷⁸ Arhivele Statului București, fond Regia exploataților agricole și zootehnice, dosar 723/1882, f. 1.

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ Ibidem, f. 23.

¹⁸¹ Dr. Nicolae I. Angelescu, *op. cit.*, p. 11.

apreciate în Franța și apoi în toată Europa vinurile românești, iar producătorii noștri de vinuri vor începe să-și găsească debușee în străinătate.

Succesul de la Bordeaux, dar și alegerea sa în juriul special¹⁸² al secției de produse de cofetărie la Expoziția cooperabilor din țară deschisă la București în toamna lui 1883, îl determină, ca și aici, să se prezinte tot cu produse vinicole. Obține diploma de onoare clasa I „pentru vinuri de Cotnar”¹⁸³. În același an primește o diplomă de onoare și la Expoziția universală de la Paris¹⁸⁴.

De altfel, începând din 1883, Grigore Capșa va fi prezent la toate expozițiile cooperabilor români organizate prin grija inițiatorului și promotorului mișcării cooperatiste din România, Dimitrie Butculescu.

La 4 noiembrie 1884, ziarul „Cooperatorul român”, organul societăților cooperative, publica listele medaliaților expoziției organizată la Iași în octombrie același an. În cadrul secțiunii a VI-a, figura și Grigore Capșa care primise „diploma de onoare clasa I-a... pentru cofetărie”¹⁸⁵, juriul fiind format din Petru Poni — președinte, dr. T. Philipescu, dr. Riegler, T. Bonciu, N. Codreanu și I. Cătănescu — membri¹⁸⁶. O medalie de aur obține Gr. Capșa și în urma participării la expoziția cooperabilor din 1886¹⁸⁷, prima de acest fel amenajată în Cișmigiu.

Dimitrie Butculescu făcea, la 12 ianuarie 1894, un apel călduros către toți industriașii din România, îndemnându-i să participe cu produsele lor la „exposițiunea din București a cooperabilor din țerra”¹⁸⁸, care urma să se inaugureze la 14 august același an în Cișmigiu, lucrările de construcție a unor pavilioane speciale pentru expozanți fiind conduse de arhitectul Ioan Socolescu¹⁸⁹. Până la urmă, deschiderea expoziției are loc abia la 29 august, oficiată „de către Principele Ferdinand, Președintele ei de onoare”¹⁹⁰, iar la 4 noiembrie primește vizita regelui Carol I și reginei Elisabeta¹⁹¹. Printre participanții la expoziție care cu acest prilej oferă daruri suveranilor, se numără și „Grigorie Capșa”¹⁹², cadoul său fiind evident „chocolată”. Prin intermediul Șefului Casei Militare Regale, generalul Vlădoianu, sunt adresate mulțumiri în scris celor care au prezentat „daruri auguștilor noștri suverani cu ocazia visitei ce au făcut expozițiunii”¹⁹³.

¹⁸² Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/151, f. 64.

¹⁸³ Diploma conferită lui Grigore Capșa de juriul Expoziției cooperabilor din țară la 6 decembrie 1883 în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁸⁴ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 110 în *loc. cit.*

¹⁸⁵ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/159, f. 23v.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 115 în *loc. cit.*

¹⁸⁸ Arhivele Statului București, fond Butculescu, pachet II/139, f. 203.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁹⁰ *Ibidem*, f. 211.

¹⁹¹ *Ibidem*, f. 255.

¹⁹² *Ibidem*, pachet II/176, f. 1.

¹⁹³ *Ibidem*, pachet II/139, f. 256.

Printre expozițiile internaționale la care produsele Capșei și realizatorul lor au obținut însemnate succese au fost cele organizate la Paris în 1889 și, respectiv, 1900.

În cadrul celei dintâi la care Comitetul național român era condus de prințul George Bibescu¹⁹⁴, Grigore Capșa a concurat în grupa VII, clasa 72 — cofetărie, obținând, din partea unui prestigios juriu internațional Medalia de aur¹⁹⁵. Cât despre expoziția universală de la Paris din 1900 la care Comisarul general al părții române, după demisia lui Petru Poni¹⁹⁶, a fost numit Dimitrie Olănescu¹⁹⁷, ea a încununat activitatea industriașului și comerciantului român cu trei medalii de aur și două „Grand Prix”-uri, unul fiind obținut în cadrul grupei X, clasa 60¹⁹⁸, unde concureau produse de cofetărie și ciocolată. Cu această ocazie G. Dervilly, prin articolul „L’Hôtel Grégoire Capsa, à Bucarest”, publicat în revista „L’Encyclopédie Contemporaine” din 15 iunie 1900¹⁹⁹, face cunoscute, în termeni laudativi, cititorilor francezi, biografia și realizările lui Grigore Capșa. Ziaristul parizian remarcă în primul rând locul onorabil ocupat de acesta „la marea expoziție industrială din 1900”²⁰⁰ adăugând că, datorită inițiativei sale lăudabile, „astăzi... Bucureștii posedă un stabiliment de confiserie și patiserie, care este în stare să rivalizeze cu cele mai mari case de felul acesta din Paris... Boissier, Marquis, Potel și Chabot... și ocupă primul rang printre marile case de alimentare, prin îngrijirea dată tuturor preparațiilor delicate care constituie luxul mesei”²⁰¹. G. Dervilly subliniază, în mod deosebit, meritele lui Grigore Capșa în impulsivarea industriei alimentare din România, serviciile aduse societății românești, dar și celei franceze, căci „multe din cele mai mari stabilimente pariziene și-au procurat în diferite împrejurări, lucrători de la Casa Capșa care deveniseră măștrii”²⁰².

Întreprinderea începută modest de Grigore Capșa în 1868 s-a transformat prin talentul organizatoric și activitatea sa neobosită, prin stăpânirea perfectă a meseriei și dorința-i permanentă de progres, într-una dintre cele mai renumite case de comerț pe profil din România, ajungând cunoscută și apreciată în multe țări din Europa. Nu este mai puțin adevărat că prestigiul firmei s-a răsfrânt asupra creatorului ei, acoperindu-l de onoruri binemeritate.

¹⁹⁴ Ibidem, f. 152.

¹⁹⁵ Diploma acordată lui Grigore Capșa la Expoziția universală de la Paris din 1889 în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁹⁶ Arhivele Statului București, fond R.E.A.Z., dosar 1161/1896, f. 1.

¹⁹⁷ Ibidem, f. 31.

¹⁹⁸ Diploma prin care lui Grigore Capșa i se acordă „Grand Prix” la grupa X, clasa 60 în arhiva Mircea M. Possa.

¹⁹⁹ „L’Encyclopédie Contemporaine”, nr. 436 din 15 iunie 1900, p. 77 în arhiva Ștefan Lăzărescu, M.N.I.R., of 2 220/1994, dosar 10/5.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Ibidem.

După cum am precizat deja, la 12 iulie 1869, la doar un an de la înființarea cofetăriei, i se acordă titlul de furnizor al Curții Princiare (mai târziu Regale) și este distins cu medalia „Bene Merenti” clasa I. Începând din 1878 și până în 1900 este răsplătit pentru munca, solitudinea și succesele sale cu numeroase decorații românești și străine: „Steaua României” — până la gradul de ofițer, „Coroana României” — ajungând la gradul de comandor, ofițer al „Legiunii de onoare” franceze și comandor al ordinului sârbesc „Tarcowo”²⁰³.

Recunoscându-i meritele și competența, „Societatea științifică europeană” fondată la Smirna în 1849 îl alege, în cadrul reuniunii de la Paris din 1885²⁰⁴, printre membri săi, iar la 25 iunie 1889 este admis, cu aceeași calitate, în Academia Națională Agricolă, Manufacturieră și Comercială a Franței²⁰⁵.

Poziția economică și socială pe care o are în societate, statura sa morală, îi impun o serie de obligații pe care și le asumă și îndeplinește cu responsabilitate.

La 26 mai 1874, comandantul companiei a II-a din Batalionul I al Gardei Civice din Culoarea de Roșu — București, căpitanul Cătuneanu, îl anunță că, „având în vedere recomandățiunea făcută de mine în urma petițiunii d-voastră prin care îmi alăturați certificatul Onor Tribunalului Ilfov... domnul Președinte al Consiliului de recensământ al Gardei Civice colonel Calotescu... v-a și însumat între gardiști... considerând că voiți a face serviciu în această companie...”²⁰⁶. Totodată i se mulțumește pentru „suma de 30 lei noi avansată de d-voastră pentru susținerea muncii legiunei”²⁰⁷. Peste câțiva ani, în 1880, îl întâlnim făcând parte din „corpul officiarilor din legiunea II-a a Gardei Civice (Roșu) București”²⁰⁸.

Un incendiu devastator căruia îi cade pradă Circul Kremser de pe Bulevardul Elisabeta din București (în prezent Bulevardul Mihail Kogălniceanu) are loc la 4 ianuarie 1882. În folosul sinistraților, dar și al săracilor se ține, la 21 ianuarie la Teatrul Național, Balul Presei al cărui beneficiu de 37 000 de lei a fost împărțit între cele două categorii de dezavantajați ai soartei. De organizarea balului s-a ocupat un Comitet condus de prințul George Bibescu, printre membri săi numărându-se și Grigore Capșa²⁰⁹.

În decursul anilor, în mai multe rânduri, el este desemnat, prin tragere la sorți, să facă parte din rândul juraților chemați să se pronunțe în procese de răsunet, precum cel din martie 1886 — „procesul crimei din strada Soarelui”²¹⁰.

²⁰³ Necrologul lui Grigore Capșa, decembrie 1902 în arhiva Mircea M. Possa; vezi și George Potra, *op. cit.*, p. 406.

²⁰⁴ Reclamă „Gregoire Capșa, Fabrique de...” în *loc. cit.*

²⁰⁵ Diploma de membru al Academiei Agricole, Manufacturiere și Comerciale din Franța, 25 iunie 1889 în arhiva Mircea M. Possa.

²⁰⁶ /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 89 în *loc. cit.*

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ Biblioteca Academiei Române, Stampe, F. VII 25.280–92.

²⁰⁹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I (1871–1884), București, 1935, p. 310.

²¹⁰ *Idem*, vol. II (1885–1901), București, 1928, p. 25. Inculpați erau soții Miulescu (el fost înalt funcționar în poliție), ce-și omorâseră chiriașa — pe Maria Popovici —, pentru o sumă de bani.

Membru al Partidului Conservator, în 1891 Grigore Capșa intră în politica militantă fiind ales, pe parcursul a două legislaturi, senator al Colegiului I al Capitalei²¹¹. Inaugurând rubrica „Un bucureștean pe zi”, ziarul „Adevărul” îi făcea portretul la 13 iunie 1897, numindu-l „o instituție bucureșteană, un monument... de zaharicale”²¹². Cu umor, se aprecia că „are un singur cusur: s-a apucat să facă politică conservatoare. E bine însă... căci are cu ce îndulci toate partidele...”²¹³. În calitate de senator, la 2 iulie 1899 i se solicită chiar, de către I. Broșteanu din Bacău, protecția pentru nepotul acestuia, director la Școala Comercială din București, căzut pradă unor intrigi ale colegilor. Semnatarul scrisorii îl roagă, dacă este cazul, să intervină pe lângă Take Ionescu „ministru de care depinde școala acum”²¹⁴, căci va ținea seamă de cuvântul D-tale că ești din majoritate”²¹⁵.

În același an, 1899, Grigore Capșa devine membru în Consiliul Comunal²¹⁶, primar al Capitalei fiind Nicolae Filipescu.

Confrații de bransă, socotindu-l pe bună dreptate cel mai bun dintre ei, îl alege în 1896, Președinte al Camerei de Comerț și Industrie din București „într-o vreme când problema dobânzilor prea urcate și transportul prea costisitor al fabricatelor indigene îngrijorau în gradul cel mai înalt pe comercianții și industriașii români”²¹⁷. Deși nu va ocupa această funcție decât câteva luni, reușește, prin intervenția sa hotărâtă, să determine înființarea unei sucursale a Băncii Naționale la Giurgiu²¹⁸.

Sigur că eforturile depuse de el pentru propășirea firmei se traduc printr-o stabilă și înfloritoare situație financiară, suficient pentru a proba această afirmație fiind chiar și un singur exemplu. În 1897, la căsătoria uneia din fiicele sale — Margareta, cu avocatul Constantin Hagi Theodorache, el îi asigură prin actul dotal o zestre de 315 000 lei, constând din „I. Trusou, argintărie și mobilier în valoare de cincisprezece mii lei; II. Numerar trei sute mii lei”²¹⁹, în condițiile în care, cu puțin timp în urmă, își căsătorise pe rând celelalte două fete — Ana și Sofia, iar fiul său Anton era student în drept.

Dar în ultimă instanță, deși răsfățat al soartei, Grigore Capșa rămâne un om obișnuit. Chinuit pe de-o parte de o hernie de disc²²⁰ și se pare și de... dia-

²¹¹ George Potra, *op. cit.*, p. 406.

²¹² „Adevărul”, anul X, nr. 2 857 din 13 iunie 1897, p. 2.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 103. Take Ionescu — ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice.

²¹⁵ Biblioteca Academiei Române, Mss., S $\frac{49}{DCLXV}$, f. 1v.

²¹⁶ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II (1885–1901), București, 1928, p. 203.

²¹⁷ Dr. Nicolae I. Angelescu, *op. cit.*, p. 12.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ „Act dotal” al Margaretei Capșa în arhiva Mircea M. Possa.

²²⁰ Marie-Obéline Capșa, *op. cit.*, p. 14.

bet²²¹, iar pe de altă parte puternic marcat de moartea, în 1899²²², a unicului fiu, la numai 21 de ani, din cauza tetanosului contractat în urma unui stupid accident la călărie, se stinge din viață la 23 decembrie 1902. Potrivit ultimei sale dorinți, întrucât cel pe care-l pregătise de copil pentru preluarea afacerilor nu mai exista, conducerea întreprinderii revine unuia din gineri, Nicolae Zanne²²³ care, susținut de extrem de devotatul ei personal în frunte cu Ștefan Capșa²²⁴, va asigura stabilitatea și prosperitatea firmei ce poartă, din 1903, numele „Casa Gr. Capșa”.

²²¹ Mircea M. Possa, *Calea Victoriei nr. 36: Capșa în „Cotidianul”* din 4 iunie 1992, p. 5.

²²² /Ștefan Capșa/, *op. cit.*, f. 139 în *loc. cit.*

²²³ *Ibidem*, f. 145.

²²⁴ Ștefan Capșa este unul din cei doi fii ai lui Constantin Capșa și singurul din familie care, după unchiul său, a mai îmbrățișat meseria de cofetar. După moartea fratelui său în 1890, Grigore Capșa se va îngriji de creșterea și educarea celor doi nepoți, Gheorghe și Ștefan.

COMUNITĂȚILE ETNICE MINORITARE DIN ȚĂRILE SUD-EST EUROPENE ȘI STATUTUL LOR LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

DANIELA BUȘĂ

Punte de legătură între Occident și Orient, zona sud-est europeană a constituit de-a lungul istoriei atât leagănul a două dintre cele mai semnificative civilizații ale lumii — cea greacă și cea bizantină —, cât și o arie de sporit interes pentru diplomația europeană, un spațiu de manifestare a rivalităților dintre marile puteri și chiar unul de cucerire. Devenit putere europeană pentru câteva secole după căderea Constantinopolului, Imperiul Otoman a înglobat în granițele sale cea mai mare parte a zonei sud-est europene, astfel încât și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, harta etnografică a Turciei europene conținea o diversitate de elemente: turci, bulgari, greci, aromâni, sârbi, albanezi, evrei, ce locuiau zone mai mult sau mai puțin întinse. Aceștia nu trăiau etnic izolați, ci veneau în contact, se ciocneau, trăiau în armonie, chiar dispăreau dintr-un loc pentru a apare în altul, făcând dificilă delimitarea în spațiu. Iată de ce este aproape imposibil să avansăm ca sigură preponderența unui element, sub un anumit raport, chiar dacă, la o primă vedere, s-ar părea că preponderența numerică ar fi un argument indiscutabil. O analiză atentă ne dezvăluie însă diversitatea criteriilor, de la idiom la religie, populație școlară, conștiință etnică liber exprimată, importante, desigur, fiecare în parte, dar relevante numai împreună. În toată perioada de ocupație, influența otomană s-a manifestat, mai mult sau mai puțin pregnant, în viața de fiecare zi a tuturor acestor elemente, abuzurile, nedreptățile, inechitățile dezvoltând în rândul acestora o atitudine de subminare a autorității statale. Iată de ce, din punct de vedere istoric sud-estul Europei a constituit o arie instabilă, de altercații și cuceriri, perioadele de acalmie fiind dacă nu inexistente cel mai adesea foarte scurte. Un lucru însă este cert: cu toate luptele interne, fragmentările, continuitatea ocupației străine și a intervențiilor marilor puteri, naționalitățile nu au dispărut, nu s-au asimilat unele pe altele, ci au reușit să coexiste, să-și păstreze fondul sufletesc viu, dar și propria individualitate, deși unele au cunoscut perioade extrem de dificile.

Încă de la creare, în componența Imperiului Otoman intrau creștini și musulmani. Teoretic, Poarta a avut o atitudine tolerantă față de religia creștină. Practic însă, musulmanii îi socoteau pe creștini inferiori, obligându-i la o serie de îndatoriri, la practicarea unor profesii considerate nedemne pentru un supus

al lui Alah, lipsindu-i de drepturi civile și politice sau forțându-i să treacă la islamism. Nu se poate omite faptul că au existat și creștini ce au renunțat la religia lor în favoarea celei a ocupantului din dorința de a parveni în societate¹. Dar cei mai mulți dintre sârbii din Bosnia, grecii din Creta sau bogomilii din Bulgaria au adoptat islamismul, de multe ori din nevoia de supraviețuire. Apartenența confesională, în cadrul unei varietăți etnice, a făcut ca pe tot parcursul secolului al XIX-lea și nu numai, religia, mai curând decât etnia, să funcționeze ca o linie de separație între supușii sultanului. Astfel, musulmanii, fie turci sau bulgari, bosniaci, albanezi, cretani, convertiți la islamism, alcătuiau clasa dominantă, în timp ce creștinii, exceptându-i pe catolici, erau socotiți împreună greci pentru că recunoșteau autoritatea spirituală a patriarhului ecumenic și alcătuiau restul populației.

Referitor la Patriarhatul ecumenic se cuvin câteva precizări. Până la mijlocul secolului trecut, biserica greacă și Patriarhia din Constantinopol erau considerate autoritățile supreme pe plan spiritual ale celei mai mari părți a populației nemusulmane din imperiu. Preceptele unui stat islamic interziceau, de altfel, amestecul acestuia în vreun fel în altă sferă confesională. Singura ingerință admisă era emiterea de berate de către sultan, adresate deținătorilor înalțelor ranguri bisericești. Pe baza lor, cei din urmă își extindeau autoritatea asupra unei zone sau etnii. Ei dispuneau de autonomie deplină în raporturile cu enoriașii. În perioada menționată, jurisdicția Patriarhiei din Constantinopol se întindea asupra a 108 eparhii (dioceze), dintre care 80 aveau rangul de mitropolii (55 în Peninsula Balcanică). Mult timp înaltele ranguri ecleziastice de arhiepiscopi și mitropoliți erau ocupate de greci. Acest fapt, ca și oficierea slujbei în limba greacă, de multe ori neînțeleasă de auditoriu, explică de ce în lupta de afirmare și eliberare națională a popoarelor din sud-estul Europei aspectului confesional, alături de cel educațional și cultural, i-a revenit un rol important. În Imperiul Otoman recunoașterea naționalității se făcea în primul rând prin recunoașterea bisericii naționale, așa încât lupta pentru independența națională a îmbrăcat aspectul luptei pentru independența bisericii, ceea ce a provocat, nu de puține ori, conflicte cu Patriarhia ortodoxă din Constantinopol. Unul dintre cele mai importante a fost generat de crearea, cu sprijinul Rusiei, în 1870, a exarhatului bulgar, rupt de Patriarhia de la Constantinopol în 1872². Diferendul ecleziastic

¹ W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors (1801–1927)*, Cambridge, 1927, p. 213; N. Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei*, București, 1987, p. 61; *The Balkans in transition* (edited by Charles and Barbara Jelavich), Berkeley and Los Angeles, 1968, p. 115–145.

² Până la sfârșitul anilor '60 ai secolului trecut Rusia, ce se erijase în apărătoarea creștinismului în Balcani, sprijinise Patriarhatul Ecumenic din Constantinopol sub a cărui autoritate spirituală se aflau toți creștinii din posesiunile otomane. Ea socotea că uniți astfel, aceștia erau mai puternici în fața dușmanului comun, Imperiul Otoman, și serveau mai eficient planurilor ei de penetrație spre Constantinopol. Înfrângerea revoltei din Creta în 1869 a adus însă din acest punct de vedere o schimbare. Grecia, ce atribuia insuccesul în mare parte Rusiei, s-a orientat spre celelalte mari puteri, în ideea sensibilizării lor față de cauza greacă. În această situație, Rusia și-a schimbat atitudinea față de Patriarhatul Ecumenic din Constantinopol. Susținând originea comună a slavilor și apartenența la aceeași biserică, ea a făcut presiuni asupra Porții pentru o biserică bul-

greco-bulgar a stat la originea unora dintre conflictele interbalcanice, destul de numeroase și acute în ultimele trei decenii ale secolului trecut.

Generoasele idei ale revoluției franceze ce au adus în prim-plan egalitatea socială, dreptatea și dreptul la autodeterminare s-au răspândit cu repeziciune în întreaga Europă, constituind tot atâtea justificate aspirații pentru națiunile ei, mai ales pentru cele în curs de afirmare, aflate sub diferite forme de stăpânire străină. În declin evident de mai bine de un secol, cu structuri învechite și erodate de cauze interne și externe, Imperiului Otoman i-a fost tot mai dificil să facă față luptei de eliberare a popoarelor din cuprinsul său, presiunii diplomatice a marilor puteri în vederea adoptării unui regim mai liberal, dar mai ales Rusiei și rivalei acesteia în Balcani, Austro-Ungaria. În ajunul războiului din 1877–1878, Sublima Poartă deținea în sud-estul Europei teritorii, aflate sub administrație directă constituite în 5 eyaleturi (vilaeturi): Rumelia, Bosnia, Silistra, Creta și Gezair, precum și teritorii autonome: România, Serbia și Muntenegu.

Pași importanți pe calea modernizării interne, făcuți sub presiunea marilor puteri, Hâtîșeriful din 1839 de la Gülkhâne ce a inaugurat epoca reformelor (Tanzimat)³ și Firmanul din 18 februarie 1856⁴ nu au reușit să aducă schimbări semnificative și necesare în statutul naționalităților imperiului. Situația s-a complicat în 1875, când populația creștină din Herțegovina și apoi din Bosnia s-a răsculat împotriva turcilor. Acțiunea a avut deopotrivă un caracter antifeudal și național-religios și s-a bucurat de simpatia și sprijinul sârbilor, bulgarilor și

gară de sine stătătoare. La 28 februarie 1870, sultanul a semnat firmanul prin care se crea exarhatul bulgar, condus de cel mai bătrân dintre mitropoliți, ce prezida și Sinodul. Teoretic, exarhatul rămânea subordonat Patriarhiei din Constantinopol. Practic însă, divergențele dintre biserica greacă și cea bulgară făceau imposibilă subordonarea. Ruptura dintre ele a devenit definitivă în 1872 când biserica bulgară a fost declarată schismatică. Vezi Elisabeth Barker, *Macedonia. Its Place in Balkan Power Politics*, London, 1979, p. 62; Emile Haumant, *Les origines de la lutte pour Macedoine 1855–1872*, Paris, 1932, p. 1–25; Charles and Barbara Jelavich, *The establishment of the Balkan National State 1804–1920*, Seattle and London, 1977, p. 209; D. Djordjević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Beograd, 1965, p. 101; Hristo-Hristev, N. Gancev, *Bălgarskoto Văzrajdanje*, Sofia, 1969, p. 212–214; W. Miller, *op. cit.*, p. 345.

³ Hâtîșeriful prevedea ca legislația, de orice natură: politică, socială, militară să respecte siguranța averii, vieții și cinstei supușilor, indiferent de religie. Se puna astfel, temelia unei reglementări juridice bazată pe recunoașterea egalității în drepturi a cetățenilor imperiului, fie ei musulmani, creștini sau israeliți. Vezi Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 318–319; N. Ciachir, *op. cit.*, p. 126; detalii privind reformele Tanzimatului vezi la Eduard Engelhardt, *La Turquie et la Tanzimat*, Paris, 1982, p. 35–43.

⁴ Datat 18 februarie 1856, cu o săptămână înainte de deschiderea lucrărilor Congresului de la Paris ce puna capăt războiului Crimeei, „Firmanul de redresare”, confirmând linia inaugurată în 1839, lărgea drepturile supușilor nemusulmani. Astfel, pentru „toate comunitățile creștine sau religiile nemusulmane”, sultanul garanta „toate privilegiile spirituale și imunitățile”. Supușii creștini puteau ocupa funcții în aparatul de stat, puteau beneficia de educație civilă și militară și li se promitea echitabilitatea la plata taxelor fiscale. Pentru a se pune capăt nemulțumirilor și chiar scandalurilor izbucnite ori de câte ori se puneau problema numirii unui nou patriarh, de la această dată înaltul rang ecleziastic era deținut pe viață. Vezi: W. Miller, *op. cit.*, p. 298–299; Edmond Chertier, *Reformes en Turquie*, Paris, 1858, p. 36–40.

muntenegrenilor, cuprinși, la rândul-le, în 1876, de revoltă. Devenit incendiar și amenințând să nu mai poată fi controlat, spațiul balcanic și în special posesiunile otomane, trebuiau pacificate. Această misiune a revenit marilor puteri, reunite într-o conferință, în decembrie 1876, la Constantinopol, cu scopul forțării Imperiului Otoman de a întreprinde reforme în direcția ameliorării situației populației creștine. Dar reuniunea a devenit inutilă datorită adoptării, chiar în ziua deschiderii ei, a Constituției otomane, operă a marelui vizir, Mithat Pașa⁵, ce devansa propunerile de reformă ale marilor puteri. Noul act recunoștea ca otomani pe toți supușii sultanului indiferent de religie (art. 8). Aceștia erau egali între ei (art. 17), se bucurau de libertate individuală, cu condiția de a nu se prejudeca libertatea celuilalt (art. 9), libertatea individuală fiind declarată „absolut inviolabilă” (art. 10)⁶. Eșuarea Conferinței de la Constantinopol, stadiul de proiect în care a rămas Constituția, dar mai ales interesele marilor puteri în zonă au grăbit declanșarea războiului ruso-româno-turc din 1877–1878.

În ciuda pierderilor severe suferite în urma conflictului și a hotărârilor Congresului de la Berlin, Imperiul Otoman a reușit, grație voinței marilor puteri, să se mențină pe continent și după 1878, dar controlul său direct s-a exercitat nuanțat și în unele cazuri temporar, numai asupra Macedoniei, Albaniei, Rumelei Orientale, Cretei și altor insule din Mediterana Răsăriteană. În încercarea de a evita dezmembrarea totală, de a găsi căile și metodele de regenerare și reorganizare, Poarta a căutat, pe plan extern, să speculeze rivalitatea dintre marile puteri și să se apropie de Germania, iar pe plan intern să dezvolte curentul otomanismului, bazat pe ideea egalității în drepturi a tuturor supușilor în cadrul unei patrii otomane. Urmărind integrarea naționalităților și crearea unei națiuni otomane, se ieșea de fapt din sfera concepției otomaniste, așa cum fusese ea prefigurată prin Constituția din 1876, ce consfințea principiul egalității juridice, dar menținea deosebiri între grupările etnico-religioase. Nici gradul de evoluție social-economică și nici situația politică a Imperiului Otoman nu corespundeau însă ideii de națiune otomană, astfel încât toate tentativele de reformă în acest sens nu au dat rezultatele scontate, ideologia otomanistă dovedindu-se artificială. Ca atare, la începutul secolului XX, locul acesteia a fost luat de pan-islamism, ce preconiza unirea tuturor musulmanilor într-un califat sau într-o confederație islamică⁷.

Încercările de reformă vizau punerea în vigoare a unor legi mai vechi, fie reactualizarea lor, sau elaborarea altora care să acorde drepturi civile și politice reale populației majoritare indiferent de religie. Astfel, dacă art. 23 al Tratatului de pace de la Berlin prevedea, referitor la Creta, obligativitatea Porții de a-i aplica Regulamentul organic din 1868, cu modificările de rigoare, art. 13, în schimb, plasa Rumelia Orientală sub directa autoritate politică și militară a sul-

⁵ Detalii privind împrejurările adoptării Constituției otomane din 1876 și conținutul ei vezi la R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1855–1876*, Princeton, 1963, p. 362–407; J. P. Garnier, *La fin de l'Empire Ottoman (du Sultan Rouge à Mustafa Kemal)*, Paris, 1973, p. 45.

⁶ Vezi textul în *Documents diplomatiques. Affaires d'Orient*, Paris, 1877, p. 273.

⁷ Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, p. 341–345 și 353–355.

tanului, reprezentat aici de un guvernator creștin. Art. 23 mai preciza că restul provinciilor Turciei europene urmau să beneficieze de o organizare asemănătoare, detaliile fiind stabilite de comisii speciale, în componența cărora intra și elementul autohton⁸. Aceste referiri priveau desigur Macedonia, Tracia, Albania și o parte din Epir. Ele au rămas însă literă moartă.

Acceptat în octombrie 1878, Pactul Halepa, denumit astfel după o suburbie a Canneei unde se semnase, constituia de fapt o aplicare a art. 23 al Tratatului de la Berlin și, cu unele modificări, a Regulamentului organic al Cretei din 1868 prin care se acordau drepturi politice și civile creștinilor. Potrivit acestuia, din cei 80 de membri ai adunării generale, alese de localnici, 49 erau creștini și numai 31 musulmani. Limba greacă devenea limbă oficială și trebuia să fie folosită în toate domeniile vieții publice. Perceperea impozitelor se făcea în mod egal, jumătate din sumele anuale obținute astfel fiind destinate nevoilor locale. Guvernatorul general al insulei era numit pe cinci ani⁹. Anularea, în cea mai mare parte, a acestor concesiuni prin firmanul din 1889, ce readucea în prim-plan inegalitatea pe motive religioase¹⁰, teroarea și crimele comise de autorități la adresa grecilor, dar și de trupele de jandarmi, alcătuite din musulmani, deținerea funcției de guvernator general (vali) numai de musulmani în perioada 1889–1894 au stat la baza izbucnirii revoltei cretanilor din 1896. Ea evidenția încă o dată criza gravă și ireversibilă a Imperiului Otoman, neputința lui de a se reforma, cu toate presiunile marilor puteri și speranțele puse în reformă de unii membri ai guvernului. Nici revenirea la prevederile Pactului Halepa, la cererea expresă a Marii Britanii, Franței, Italiei și Rusiei, nici promisiunile de acordare a unei largi autonomii¹¹ nu au dus la stingerea conflictului. El a devenit acut în primăvara anului 1897 prin proclamarea unirii cu Grecia și declanșarea războiului greco-turc. Înfrângerea Greciei, intervenția marilor puteri ce se pronunțaseră pentru menținerea integrității Imperiului Otoman, dar și importanța pe care Sublima Poartă și nu numai ea o acordau Cretei, au făcut ca insula să rămână în continuare sub stăpânire otomană. Sub presiunea puterilor europene și aplicând binecunoscuta politică ezitantă și a jumătăților de măsură în problema drep-

⁸ Vezi *Tratatul de la Berlin urmat de protocoalele Congresului*, București, 1878, p. 6–8.

⁹ W. Miller, *op. cit.*, p. 410.

¹⁰ Conform firmanului din 1889, guvernatorul general (vali) era numit de sultan pe o perioadă nedefinită, multe din atribuțiile adunării generale au fost anulate, iar numărul membrilor redus simțitor; jandarmii erau recrutați dintre locuitorii altor provincii ale imperiului, vorbitori de limba turcă, deși limba oficială în Creta era greaca.

¹¹ În urma discuțiilor, marile puteri, de comun acord „cu menținerea integrității acestei nefericite țări cât mai mult cu putință”, au cerut sultanului să consimtă la unele concesiuni. Propuse de cretani și agreeate și de sultan, acestea erau: numirea unui guvernator creștin pe o perioadă de 5 ani cu acordul marilor puteri, ocuparea funcțiilor publice în proporție de 2/3 de creștini, acordarea de largi prerogative adunării generale (nici o lege nu putea fi aplicată fără a fi votată de aceasta), instituirea unei comisii europene însărcinată cu reorganizarea jandarmeriei și a sistemului fiscal. Vezi: Eduard Driault et Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, vol. IV, Paris, 1925–1926, p. 327–328; G. Streit, *La Question Crétoise au pont de vue international* în „Revue generale du Droit International Public”, IV, 1897, p. 97–104.

turilor naționalităților, Poarta a fost nevoită să se declare de acord cu un regim autonom și, fapt foarte important, să accepte, în noiembrie 1898, numirea prințului George, al doilea fiu al regelui elen, în postul de guvernator al Cretei¹². Chiar dacă nu decisivă, această măsură a avut totuși semnificația sa, constituind primul pas pe calea unirii grecilor. La 16/28 aprilie 1899 a fost promulgată Constituția ce garanta tuturor cetățenilor libertatea religioasă, a învățământului, a opiniilor, inviolabilitatea domiciliului.

Fără a le nominaliza, Tratatul de la Berlin atinsese, este adevărat foarte vag, prin art. 23, așa cum s-a arătat, și situația Albaniei și Macedoniei. Cu toate protestele albanezilor, nici una dintre marile puteri nu aduseseră în discuție, la Berlin, problema lor. De altfel, chiar gazda și marele artizan al acestei reuniuni, cancelarul Bismarck, socotea națiunea albaneză inexistentă¹³. Potrivit opiniilor participanților, albanezii nu existau, ci, după religia practică, erau musulmani și ortodocși, adică turci și greci. În aceste condiții, lupta poporului albanez, având ca finalitate recunoașterea și afirmarea națiunii, a îmbrăcat forme diferite, cu intensități și durată variate¹⁴. Cu toate eforturile naționaliștilor albanezi, unirea, autonomia statală, recunoașterea limbii albaneze ca limbă oficială folosită în administrație, justiție și învățământ au rămas până la sfârșitul secolului tot atât de deziderate neatinsse, dar cerute cu insistență Porții și marilor puteri.

În privința Macedoniei se cuvin câteva explicații. Definit ca spațiu geografic mărginit la nord de Munții Sar, la est de Munții Rodopi, la sud de Marea Egee și Munții Pind, iar la vest de lacul Ohrid, în componența căruia intrau orașele: Salonic, Kastoria, Serres, Ohrida, Monastir, Macedonia constituia și o arie de o diversitate etnică deosebită. Turci, bulgari, greci, sârbi, albanezi, aromâni, evrei și țigani trăiau în orașele și satele ei, fără ca vreunul dintre aceste elemente să dețină preponderența în toate criteriile de evaluare. Astfel, potrivit unor afirmații, la mijlocul secolului al XIX-lea, slavii ar fi reprezentat 3/5 din totalul celor două milioane de locuitori¹⁵. După unii autori, aromânii, în 1894, constituiau a patra parte din întreaga populație¹⁶. Cu toții erau supuși otomani de religie musulmană sau creștină. Datorită serviciului religios oficiat pentru cei din urmă în limba greacă, mulți dintre europeni erau convinși de naționalitatea greacă a locuitorilor acestui teritoriu, cu atât mai mult cu cât biserica greacă controla învățământul și influența în sfera culturală. După crearea exarhatului bulgar în 1870 și mai ales după schisma din 1872, supremația bisericii grecești încetează.

¹² *British and Foreign State Papers*, vol. 91, p. 471; note, London, December 29, 1897, Salisbury to Goshen. Pentru situația Cretei după războiul greco-turc din 1897 vezi: G.S. Papadopoulos, *England and the Near East 1896-1898*, Thessaloniki, 1969, p. 195-225; Eduard Driault et Michel Lhèritier, *op. cit.*, p. 462-467.

¹³ K. Frasheri, *Histoire d'Albanie*, Tirana, 1964, p. 139.

¹⁴ *Ibidem*, p. 140-142 și 162-165; Vezi și *Histoire de l'Albanie des origines a nos jours* (sous la direction de S. Pollo et A. Puto), Roanne, 1974, p. 143; N. Ciachir, *op. cit.*, p. 172-173.

¹⁵ Emile Haumant, *op. cit.*, p. 1.

¹⁶ Al. Rubin, *Les roumains de Macédoine*, Bucarest, 1913, p. 98.

Ruptura între cele două biserici s-a dovedit în timp a avea repercusiuni mult mai complexe și profunde, transformând Macedonia, mai ales după 1878, într-un teritoriu disputat de Bulgaria, Grecia și Serbia. La aceasta au contribuit în bună măsură și largile concesiuni făcute bulgarilor prin firmanul de constituire a exarhatului din februarie 1870. Ele constau în subordonarea bisericii bulgare de eparhii cu populație sârbă (Niș și Piroto), de zone în Dobrogea cu populație predominant românească și de teritorii în Tracia și Macedonia. Acest fapt a lezât, din punct de vedere spiritual, drepturile sârbilor, românii, aromânilor și chiar ale grecilor. Antropologi, lingviști, psihologi din cele trei țări vecine, devenite rivale, reclamau, în favoarea propriei naționalități, acest spațiu. Argumentele erau diverse, dar motivul era unul singur și anume, cel ce controla sau încorpora Macedonia putea obține o poziție cheie, de vârf, în Peninsula Balcanică, atât din punct de vedere teritorial, economic, geografic, dar și strategic și demografic.

Importanța Macedoniei, în context zonal și european, era just evaluată de marile puteri. Cele mai multe dintre ele nu au putut accepta intrarea Macedoniei în componența statului bulgar și au acționat în vederea revizuirii Tratatului de la San Stefano și menținerea acesteia în componența Imperiului Otoman. După unele păreri, în 1878, la Berlin, marile puteri au ignorat cu bună știință dorința de emancipare națională prin „omisiunea” chiar a unei stipulații care să se refere concret la obligativitatea Porții de a numi un guvernator creștin¹⁷.

Ambiguitatea prevederilor Tratatului de la Berlin referitoare la statutul populației, neputința guvernului otoman de a impune reforme care să aducă schimbări radicale și de esență, amestecul marilor puteri europene au transformat Macedonia după 1878 „într-un măr al discordiei între statele balcanice”¹⁸, religia, cultura și învățământul constituind terenurile preferențiale de confruntare. Astfel, în virtutea dreptului istoric și pornind de la ipoteza că oricine se afla sub autoritatea Patriarhatului Ecumenic era elen, Grecia îi considera pe toți locuitorii greci, deși zona cea mai bine reprezentată a acestui element era sudul Macedoniei. Obținerea Thesaliei și a unei părți din Epir și granița comună cu Macedonia, îi îndreptăteau speranțele.

Socotindu-i pe locuitorii bulgari, deci dependenți de exarhat, principatul bulgar a început, mai ales după 1878, o susținută propagandă religioasă în nordul, centrul și chiar sudul Macedoniei. Cum în zona de graniță populația era bilingvă, emisarii bulgari au intrat în conflict, de multe ori violent, cu unii slavofoni ce se considerau greci¹⁹. De altfel, nici sultanul și nici unele dintre marile puteri (la început Rusia, dar mai apoi Marea Britanie și Austro-Ungaria)

¹⁷ Politica Marii Britanii în Balcani a fost determinată de numeroși factori, dintre care unii depășeau cu mult sfera sud-est europeană. Aceștia decurgeau din lupta pentru supremație dintre marile puteri în Marea Mediterană, Africa, Orientul Apropiat. Pentru a-și păstra poziția deținută în aceste zone, Marea Britanie a sprijinit integritatea Imperiului Otoman și a ignorat lupta de emancipare națională a unor popoare sau naționalități din Balcani. Vezi Elisabeth Barker, *op. cit.*, p. 63; G. M. Trevelyan, *Istoria ilustrată a Angliei*, București, 1975, p. 773; D. Djordjević, *op. cit.*, p. 58.

¹⁸ D. Djordjević, *op. cit.*, p. 166.

¹⁹ S. M. Sophocles, *A history of Greece*, Thessaloniki, 1961, p. 346.

nu erau străine de ofensiva bulgară²⁰. Practicând politica concesiilor religioase către una sau alta dintre naționalități, Sublima Poartă spera să-și mențină teritoriile europene. Iată de ce, în 1890, cu toată opoziția Rusiei²¹ și a Patriarhatului Ecumenic de la Constantinopol, ce amenința cu schisma și închiderea bisericilor ortodoxe din teritoriile otomane, sultanul acorda bulgarilor încă două berate de episcopi la Ohrida și Usküb²². Aceștia li se vor adăuga alte două în 1897, în schimbul neutralității Bulgariei față de conflictul greco-turc²³.

Ocuparea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria, cât și tratatul secret încheiat cu dubla monarhie în 1881 au constrâns Serbia, sub presiunea puternice sale vecine, să renunțe la visul de unire a tuturor slavilor sudici în jurul său. Existența unui stat autonom bulgar excludea și soluția extinderii Serbiei spre răsărit. Singura alternativă rămânea spre sud, spre Marea Egee și se referea la teritoriul Macedoniei, unde Serbia intra în rivalitate cu autoritatea otomană, dar și cu grecii și bulgarii. Argumentele lingvistice și antropologice, care încercau să convingă străinătatea de justetea aspirațiilor, nu au putut suplini lipsa, pe plan religios, a unor instituții puternice, comparabile cu Patriarhatul sau exarhatul.

Cultura și în special învățământul au constituit, alături de sfera confesională, principalele terenuri de confruntare. Astfel, încă din 1871 la Atena luase ființă o asociație al cărei scop era răspândirea alfabetului grec și înființarea de școli în Macedonia. Aceștia i se adaugă, în 1884, „Societatea Chiril și Metodiu” la Sofia, în 1886 „Societatea Sfântului Sava” la Belgrad și în 1894, tot la Atena, „Ethnike Hetairia”²⁴. În domeniul învățământului, propaganda și măsurile bulgarilor s-au dovedit cele mai eficace. De altfel, imediat după încheierea Congresului de la Berlin, diplomația principatului bulgar a stabilit ca obiective prioritare, pe lângă realizarea unității statale, infiltrarea în Macedonia cu direcțiile și metodele ei, învățământul fiind una dintre acestea²⁵. Așa se explică de ce

²⁰ Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, p. 209.

²¹ Rusia, protectora tradițională a fraților bulgari, slavi și ortodocși, a apreciat unificarea Bulgariei drept o încălcare flagrantă a prevederilor Tratatului de la Berlin, cu atât mai mult cu cât ea s-a făcut fără știrea Petersburgului. În dorința de a readuce principatul sud-dunărean sub influența și controlul său, Rusia reușea în august 1886 să provoace o lovitură de stat și să-l determine pe principele Alexandru Battemberg să abdice. Acest fapt a avut un efect invers, orientarea Bulgariei spre Viena. La propunerea acesteia, prințul Ferdinand de Saxa Coburg a fost acceptat și instalat oficial principe al Bulgariei. În fața acestei situații Rusia a socotit că singura modalitate de pedepsire a cetezanței bulgarilor era nerecunoașterea principelui Ferdinand și a acțiunilor sale de politică externă, ceea ce s-a și întâmplat în perioada iulie 1887–primăvara 1896.

²² W. Miller, *op. cit.*, p. 443.

²³ Vesna Nicolova, *La Bulgarie et les pays voisins pendant la guerre gréco-turque (1897)*, in “Bulgarian Historical Review”, nr. 4, 1981, p. 34.

²⁴ Charles and Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 211.

²⁵ Alexandr Trajanovski, *L'activité politico-educatrice de L'Exarhat en Macédoine dans les premières années avant et après la fondation de l'Organisation Révolutionnaire Macedo-Odrinienne Secrète* în volumul *Macédoine*, Skopje, 1981, p. 187–199.

în 1885–1886, în Macedonia existau 306 școli bulgare cu 358 profesori și 18 500 elevi. La începutul ultimului deceniu al secolului trecut numărul școlilor crescuse la 781, iar cel al profesorilor și elevilor la 1 220, respectiv 26 000²⁶. La aceeași dată grecii aveau 227 de școli cu 379 profesori și 14 200 elevi, iar sârbii 217 școli cu 510 profesori și 10 000 elevi²⁷.

Din păcate, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea rivalitatea dintre Grecia, Bulgaria și Serbia s-a acutizat. Alături de campania de convertire lansată de agenții, profesorii, unii intelectuali bulgari, coroborată cu competiția dintre rivali, manifestată pe plan cultural, violența a constituit, la rândul-i, unul dintre aspecte. Incursiunile organizate pe teritoriul Macedoniei de bulgari, de altfel cele mai numeroase, au făcut multe victime. La rândul lor, grecii și sârbii au răspuns tot cu violență, ciocnirile devenind tot mai numeroase către sfârșitul secolului. Problema macedoneană și-a avut propriul rol și cu prilejul crizei cretane și al războiului greco-turc²⁸. Situația dezastruoasă a finanțelor grecești²⁹ și dorința marilor puteri de a păstra *statu-quo*-ul în zonă³⁰, au determinat Grecia, după 1897, să sprijine, la rândul-i, această alternativă.

Cât privește interesul manifestat de România, mai cu seamă după 1878, ce nemulțumea deopotrivă pe greci, bulgari sau sârbi³¹, el avea ca obiect sprijinul acordat aromânilor pe plan religios și cultural, în direcția afirmării ființei naționale. Acest ajutor a dat naștere la o serie de analize și interpretări din partea unor istorici asupra momentului, cauzelor, cât și a perspectivelor acțiunii

²⁶ D. Djordjević, *op. cit.*, p. 108.

²⁷ *Ibidem*, p. 169–170.

²⁸ Vezi Kste Bitoski, *The Attitude of the Kingdom of Greece toward Macedonia and the Macedonian Revolutionary Organization (1893–1903)* în vol. *Macédoine*, p. 223–243.

²⁹ Împrumuturile contractate de Grecia după 1878, cât și perspectiva plății imediate a sumei de 4 000 000 lire otomane datorate Sublimei Porți drept despăgubire în urma războiului din 1897, au secătuit bugetul statului. Pentru plata despăgubirii și a dobânzilor la împrumutul din 1881, articolul 2 al tratatului de pace prevedea instituirea unui control financiar extern asupra finanțelor grecești. Cu această misiune a fost însărcinată o comisie internațională, cu sediul la Atena, alcătuită din reprezentanți ai Marii Britanii, Franței și Rusiei. Ea strângea și administra veniturile statului, aproba bugetul și achita datoriile. Vezi A. Vacalopoulos, *Histoire de la Grèce moderne*, Roanne, 1975, p. 199; John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950*, Bloomington, 1982, p. 214.

³⁰ Adversare timp de un deceniu în sud-estul Europei, Rusia și Austro-Ungaria au ajuns în 1897 la o înțelegere privind respectarea *statu-quo*-ului în zonă. Vezi P. Renouvin, E. Preclin, G. Hardy, *L'époque contemporaine II. La paix armée et la Grande Guerre 1871–1919*, Paris, 1947, p. 49–52; Gheorghe Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță 1878–1914*, București, 1979, p. 186. De asemenea, pentru rolul celor două puteri în sud-estul Europei vezi și Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*, Berkeley, 1962; Barbara Jelavich, *A century of Russian Foreign Policy 1814–1914*, Philadelphia, 1964; Idem, *The Habsburg Empire in european affairs 1814–1918*, Chicago, 1969.

³¹ Pentru detalii vezi Ilie Bărbulescu, *România față de sârbi și bulgari mai ales cu privire la chestiunea macedo-română*, București, 1905.

României³². Asupra statutului populației aromâne, răspândite de altfel și în alte zone ale Peninsulei Balcanice, vom reveni cu precizări.

Prin hotărârile adoptate, Congresul de la Berlin s-a dovedit a fi preocupat mai mult de diminuarea cât mai substanțială a poziției și influenței Rusiei, obținute prin pacea de la San Stefano, decât de rezolvarea în spiritul realității și dreptății a dorințelor exprimate, nu o dată, de popoarele zonei și cu atât mai îndreptățite acum de participarea lor directă în conflict și de jertfele umane. Fără a se opri în mod direct și expres asupra problemei recunoașterii naționalităților, prevederile Congresului au cuprins, totuși, și câteva referiri la acest aspect. Astfel, în cazul celor trei state devenite independente: România, Serbia și Muntenegru, articolele 44, 35 și 27, ce se refereau la fiecare caz în parte, stipulau într-o formă unică, următoarele: „Deosebirea de credințe religioase și de confesiuni nu se va putea opune nimănui ca motiv de excludere sau incapacitate încât privește exercitarea drepturilor civile și politice, admiterea la demnități publice, funcțiuni și onoruri sau exercitarea diferitelor profesii și industrii în orice localitate ar fi. Libertatea și practica exterioară a tuturor cultelor vor fi asigurate tuturor locuitorilor, ca și străinilor și nu li se va putea pune nici o piedică atât la organizarea ierarhică a diferitelor comunități religioase cât și la raporturile lor cu capii spirituali”. În cazul României, textul de mai sus era completat cu următoarea precizare: „Naționali tuturor puterilor, comercianți sau alții, vor fi tratați fără deosebire de religieune, pe piciorul unei desăvârșite egalități”³³.

Restrângerea suprafețelor Imperiului Otoman și limitarea autorității sultanului ca urmare a modificărilor produse în sud-estul Europei, făceau ca, logic, în intenția statelor semnatare ale Tratatului de la Berlin, primii vizați de aceste prevederi să fie musulmanii, ce intrau în componența unor state creștine. De altfel, articolele 1 și 13 folosesc apelativul „creștin” pentru guvernele din Bulgaria și Rumelia Orientală ce mai păstrau încă dependența față de Poartă. Musulmanilor li se adăugau evreii.

Conform datelor furnizate de unii istorici³⁴, la 1876 populația Imperiului Otoman se ridica la 10 360 026 locuitori dintre care 5 739 082 nemusulmani. În provinciile europene trăiau, după unii, 70 000 de evrei, după alții 100 000 de evrei, împărțiți inegal și anume: cca. 1 000 în Bosnia, 5 000 în Herțegovina și peste 8 000 în Bulgaria³⁵. Așa cum am arătat, legislația otomană nu făcea deosebire de religie între supușii nemusulmani.

³² Unii istorici ce au abordat acest aspect au evidențiat caracterul compensativ, alții pe cel hegemonic, iar alții nu s-au pronunțat. Vezi în acest sens William Miller, *op. cit.*, p. 442; Nicolae Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866–1880)*, Paris, 1923, p. 236; Michel Lhèritier, *L'évolution des rapports greco-roumains depuis un siècle (1821–1931)* în volumul *Melanges N. Iorga*, Paris, 1931, p. 7–9; N. Ciachir, *op. cit.*, p. 265–266.

³³ *Tratatul de la Berlin urmat de protocoalele Congresului*, p. 7–10; *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. IX, București, 1955, p. 378–383.

³⁴ A. Ubicini și Pavet de Courteil, *Etat present de l'Empire Ottoman*, Paris, 1876, p. 20.

³⁵ Isidore Loeb, *La situation des israelites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris, 1877, p. 1–2.

În 1865, din totalul populației Serbiei de 1 108 568 locuitori, 1 101 685 erau sârbi și vlahi, de religie ortodoxă și 1 805 evrei, cei mai mulți de rit spaniol³⁶. Legea din 1861, ce limita dreptul evreilor de deplasare în țară și restrângea aria de practicare a negoțului, a avut drept consecință diminuarea numărului lor la jumătate (210 familii în 1869 față de 450 familii în 1861) și stabilirea lor în cea mai mare parte în Capitală³⁷. Constituția din 29 iunie/11 iulie 1869 a continuat să conțină prevederi restrictive la adresa diferitelor comunități etnice minoritare. Deși garanta egalitatea sârbilor în fața legii și recunoștea inexistența diferitelor culte religioase, ea decreta religia ortodoxă dominantă. Teoretic, toți locuitorii beneficiau de drepturi civile și politice, practic însă acestea erau recunoscute numai sârbilor³⁸.

În România, conform datelor oferite de recensământul din 1860, trăiau 4 424 961 locuitori din care 135 000 evrei³⁹. În 1876 unii autori estimau populația țării la 5 041 535 locuitori din care 265 000 evrei⁴⁰. La acea dată, presa românească avansa cifra de 400 000–500 000 evrei⁴¹. Constituția din 1866, prin articolul 7, ce limita dreptul de obținere a cetățeniei numai la locuitorii de „rit creștin”, îi excludea practic pe evrei și musulmani de la dobândirea de drepturi civile și politice. Departe de a fi asimilați, aceștia beneficiau, conform articolelor 11 și 21 de libertate de conștiință, se bucurau de protecția garantată de legi persoanele străine aflate pe teritoriul țării.

Deși întreaga formulare a articolelor Tratatului de la Berlin prin care se condiționa recunoașterea independenței României, Serbiei și Muntenegrului și autonomia Bulgariei nu implica probleme și nu da naștere la interpretări, aplicarea lor, de fiecare stat în parte, a generat reacții diferite din partea puterilor europene, în funcție de interesele celor din urmă.

Simpla acceptare a prevederilor Congresului de la Berlin a fost suficientă pentru ca Germania, Marea Britanie, Franța, Austro-Ungaria, Rusia și Italia să recunoască independența Muntenegrului și să stabilească relații diplomatice. La fel și asigurarea dată de Skupština de la Belgrad, în iulie 1878, privind dorința de a acorda, prin lege, drepturi civile și politice tuturor locuitorilor regatului sârb indiferent de religie. Fără a se angaja la respectarea unui termen anume, Serbia amâna sistematic revizuirea Constituției sub diferite pretexte. În septembrie 1879, o nouă amânare a provocat o vie nemulțumire în rândul corpului diplomatic acreditat la Belgrad. Acuzațiile diplomaților străini privind intenția Serbiei de a se sustrage prescripțiilor Tratatului de la Berlin au fost respinse de șeful guvernului, Iovan Ristić. Acesta i-a asigurat pe reprezentanții puterilor europene, ce recunoscuseră independența Serbiei încă din primăvara anului 1879, de hotărârea guvernului țării sale de a-și respecta angajamentele luate, însă „nu socotește prudent să abordeze această problemă în circumstanțele

³⁶ A. Ubicini, *Les serbes de Turquie*, Paris, 1865, p. 34.

³⁷ Isidore Loeb, *op. cit.*, p. 20.

³⁸ *Ibidem*, p. 23–24.

³⁹ *Ibidem*, p. 96.

⁴⁰ M. Obedenaru, *La Roumanie economie*, Paris, 1876, p. 399.

⁴¹ Isidore Loeb, *op. cit.*, p. 96.

actuale, spiritele găsimu-se foarte surescitate ca urmare a recoltelor proaste⁴². Motivației de mai sus trebuie adăugată și o alta. Primul ministru sârb aștepta soluționarea aceleiași probleme întâi de guvernul și Parlamentul de la București. Cert este că argumentele sale „au satisfăcut din plin pe reprezentanții străini și nimeni nu se gândește astăzi să conteste guvernului dreptul de a fixa perioada în care el va considera oportun să convoace Marea Skupština”, scria în noiembrie 1879 reprezentantul României la Belgrad, Lascăr Catargi⁴³.

Atitudinea binevoitoare a marilor puteri în cazul Muntenegrului și Serbiei se explică prin dorința celor dintâi de a îndepărta definitiv posibilitatea refacerii vechilor influențe și poziții deținute până la război de Rusia, dar mai ales prin interesul crescând al monarhiei habsburgice asupra Balcanilor. De altfel, în toamna anului 1879 Viena era în plină campanie de atragere a Serbiei în sfera sa de interese economice și politice, primii pași în acest sens fiind făcuți încă din timpul Congresului de la Berlin. Aceeași atitudine a fost dictată și din considerente interne privind statele vizate, între care desigur componenta etnică a populației și ponderea minorităților.

În Bulgaria, Constituția liberală din 1879, ce prevedea egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor indiferent de credința religioasă, ca și asigurările date de puterea suzerană privind respectarea acestui principiu, au satisfăcut exigențele marilor puteri. Acestea au recunoscut autonomia principatului, stabilind relații diplomatice, în ciuda evidentelor abateri de la litera Constituției, cele mai cunoscute vizând populația musulmană destul de numeroasă la sudul Dunării.

Lucrurile au stat diferit în România. Dacă din punct de vedere religios evreei nu constituiau o problemă, ei păreau a deveni una din punct de vedere social și economic, mai ales pentru unele regiuni ale țării, arăta memoriul întocmit de guvernul român și remis marilor puteri⁴⁴. Conștient de necesitatea revizuirii articolului 7 din Constituție, în sensul acordării de drepturi politice și civile locuitorilor României, indiferent de credințele lor religioase, guvernul țării spera ca, prin memoriu, să obțină acordul semnatarilor Tratatului de la Berlin, pentru naturalizarea individuală și la cerere, și nu pentru una colectivă. Ceea ce jena vizibil guvernul erau mai ales presiunile unora dintre marile puteri, aparent în direcția aplicării ad litteram a articolului 44, în realitate pentru rezolvarea cât mai avantajoasă a unor aspecte ale relațiilor reciproce⁴⁵.

⁴² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare Arh. M.A.E.), fond Arhiva istorică (în continuare A.I.), vol. 281, f.98, rapport no. 52, Belgrad, le 8/20 Septembre 1879, L. Catargi à Boerescu.

⁴³ Ibidem, f.113, rapport no. 63, Belgrade le 7/12 Novembre 1879, L. Catargi à Boerescu.

⁴⁴ Vezi textul memoriului în *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 2 (14) septembrie 1878 până la 17 (29) iulie 1880* prezentate Corpurilor legiuitoare în sesiunea anului 1880–1881, București, 1880, p. 112–124.

⁴⁵ Germania, prin cancelarul Bismarck, nu s-a mulțumit cu aplicarea articolului 44. Pentru recunoașterea independenței României ea punea o condiție, necuprinsă în textul Tratatului de la Berlin, dar a cărei importanță era decisivă și anume răsucumpărarea de către statul român a căilor ferate construite de consorțiul Strousberg și preluate, după falimentul acestuia, de grupul bancar Bleichröder-Hanseman. Vezi în acest sens Gheorghe Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner,

Începute în primăvara anului 1879, lucrările Adunării Constituante au fost finalizate în toamna aceluiași an după îndelungi discuții⁴⁶. În ședințele din 6/18 octombrie și 11/23 octombrie 1879, Adunarea Deputaților și Senatul au votat proiectul de modificare a Constituției⁴⁷. Redactat într-o formulare nouă, articolul 7 abroga inegalitatea pe considerente religioase a locuitorilor ce solicitau naturalizarea în România. În același timp, respingea naturalizarea în grup, cu excepția celor ce participaseră activ la războiul de independență și legifera naturalizarea individuală, la cerere, după un stagiul de 10 ani, ce putea fi mult micșorat sau chiar eliminat în situații prevăzute de lege⁴⁸. Sub acest aspect, articolul 7 constituia un compromis între punctul de vedere al marilor puteri și cel al cerurilor politice și opiniei publice românești.

Intrată în componența României în schimbul sudului Basarabiei, atribuit Rusiei ca urmare a presiunilor insistente, Dobrogea, cu cei 15 625 km² și 225 km de litoral, constituia un câștig atât economic, politic, teritorial, geografic, dar și demografic. Dacă avem în vedere statistica întocmită în 1875 de administrația otomană, populația Dobrogei se ridica la 227 000 locuitori dintre care 55 668 locuitori trăiau la sate. Aceeași sursă ne informează și asupra componenței etnice a populației și anume: 51 273 tătari, 32 887 români, 28 681 turci, 24 045 cerchezi, 20 357 bulgari, 8 143 ruși, 1 734 nemți etc.⁴⁹. Doi ani mai târziu, în octombrie 1877, Rusia sub a cărei administrație provizorie se afla Dobrogea, întocmea, prin Marele Stat-Major al armatei ruse, o statistică potrivit căreia populația însuma, de această dată, numai 84 000 locuitori, adică cca. 16 000 familii, dintre care 5 542 române, 4 570 bulgare, 3 267 ruse, 544 grecești, 496 germane, 222 turce, 131 tătare etc.⁵⁰. Deși după unii istorici elementele bulgare,

op. cit., p. 32–48; Gheorghe N. Căzan, *Recunoașterea internațională a independenței României. Stabilirea relațiilor diplomatice cu țări europene 1878–1880 în Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București, 1967, p. 19–59; Gh. N. Căzan și Ion Gheorghiu, *Acțiunea diplomatică a guvernului român pentru punerea în aplicare a hotărârilor Congresului de la Berlin privind independența României în volumul Din lupta poporului român pentru independență*, Universitatea din București, 1977, p. 185–195; M. Dinu, O. Gavriș, C. Paraschiv, *Dezvoltarea relațiilor internaționale ale României. Acțiuni diplomatice dedicate recunoașterii și consolidării independenței după Congresul de la Berlin în volumul Diplomația română în slujba independenței*, București, 1977, p. 238–265; R. Neagu, I. Voicu, *Unele aspecte diplomatice ale recunoașterii independenței naționale a României și Congresul de la Berlin* în loc. cit., p. 218–237; Șerban Rădulescu-Zoner, *Poziția internațională a României după Congresul de la Berlin. Premise ale unei opțiuni în S.M.I.M.*, vol. VI, p. 48–54.

⁴⁶ *Vezi Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, 1983, p. 271.

⁴⁷ *Vezi „Monitorul Oficial”* (în continuare M.O.) nr. 227, 7/19 octombrie și nr. 237 din 16/28 octombrie 1879.

⁴⁸ *Documente oficiale din corespondența diplomatică...*, p. 153–154. Solicitantul trebuia să adreseze guvernului o cerere în care să specifice capitalul de care dispunea și profesia. Puteau fi scutiți de stagiul de zece ani cei ce introduceau „industrii și invenții utile”, fondau mari întreprinderi comerciale sau industriale, ca și cei născuți și crescuți în România din părinți stabiliți aici și care nu beneficiau de protecție străină.

⁴⁹ Arh. M.A.E., fond A.I., vol. 102, f. 14–23.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 27–28.

turce sau găgăuze ar deține supremația numerică⁵¹, Dobrogea rămânea un străvechi pământ românesc, locuit de o diversitate de naționalități, dintre care românii aveau ponderea cea mai însemnată. Pe locul secund se aflau bulgarii, locuitori ai plaselor Măcin, Babadag, Sulina, Hârșova, Constanța, în număr de 29 000 în 1880⁵², pentru ca la începutul secolului nostru să ajungă la 38 839⁵³. Urmau lipovenii, turcii, tătarii, grecii, germanii, evreii, țigani, armenii etc. Primele patru categorii dețineau la începutul secolului XX ponderi între 5% și 2%⁵⁴.

Preluarea Dobrogei de către administrația românească, drepturile și îndatoririle populației ei, dar mai ales statutul acesteia din urmă, s-au bucurat de o deosebită atenție din partea suveranului României și executivului de la București. Încă din 14 noiembrie 1878, regele Carol I lansa din Brăila o proclamație către locuitorii Dobrogei, asigurându-i pe toți în general că „viața, onoarea și proprietatea sunt puse sub scutul unei Constituțiuni pe care ne-o răvnesc multe națiuni străine” și pe musulmani în special că „dreptatea României nu cunoaște deosebire de neam și de religione. Credința voastră, familia voastră vor fi apărate deopotrivă ca și ale creștinilor”⁵⁵. Transpuse în practică în perioada imediat următoare, aceste garanții constituționale au determinat o bună conlucrare între autoritățile românești, venite să preia administrația Dobrogei și populația autohtonă. Astfel, Legea de organizare a Dobrogei din martie 1880 a căutat să asigure condiții similare de dezvoltare cu restul țării. Ea garanta libertatea de practicare a tuturor cultelor, fără excepție și egalitatea în drepturi civile și politice a tuturor locuitorilor Dobrogei cu cei din restul României, accesul acestora la funcții politice și administrative⁵⁶. În sprijinul celor afirmate stă și prezența în fruntea a 22 de primării, din totalul de 37 al județului Constanța, a primarilor musulmani⁵⁷. De asemenea, localnicii erau scutiți de armată pe o durată de 10 ani, iar tinerilor musulmani li se permitea alcătuirea unor companii și escadroane separate, ca și portul la uniformă a unor accesorii specific musulmane (fesul și turbanul)⁵⁸. Cât privește delicata și anevoioasa problemă funciară, ce consta în primul rând în înlocuirea legislației otomane cu cea românească, ea a beneficiat de o primă reglementare în iunie 1880⁵⁹ și a fost completată ulterior în 1882, 1888, 1903, 1910 și 1912⁶⁰. Tratatamentul corect al administrației românești l-a mulțumit chiar

⁵¹ W. Miller, *op. cit.*, p. 392.

⁵² G. Brătescu, *Populația Dobrogei în volumul 50 de ani de viață românească în Dobrogea*, București, 1928, p. 242.

⁵³ M. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 328.

⁵⁴ Gh. Brătescu, *op. cit.*, p. 236.

⁵⁵ Vezi textul proclamației în G. Ilioniu, *Culte în Dobrogea în volumul 50 de ani de viață românească în Dobrogea*, p. 608.

⁵⁶ Vezi *Legea de organizare a Dobrogei din martie 1880 în loc. cit.*, p. 721.

⁵⁷ Vezi „Farul Constanței” din 17 august 1880 apud N. Ciachir, *op. cit.*, p. 253.

⁵⁸ Vezi nota nr. 56.

⁵⁹ Vezi M.O. nr. 125 din 5/17 iunie 1880.

⁶⁰ Prin legea din 1882 și modificările aduse în 1910 și 1912, proprietatea funciară în Dobrogea era reglementată. Ulterior, prin legile din 1888 și 1903 au fost împroprietăriți subșterii cu un stagiu de 12 ani și cei ce au participat la campania din 1877–1878.

și pe sultan, musulmanii din Dobrogea exprimându-și nu o dată satisfacția față de guvernarea de la București.

În spiritul aceleiași toleranțe și înțelegeri se înscrie și protocolul anexat convenției comerciale româno-elene încheiată în decembrie 1900, prin care se acorda persoană juridică comunităților grecești din: Brăila, Galați, Calafat, Mangalia, Constanța, Tulcea, Sulina, Giurgiu. Toate acestea, cu excepția Mangaliei posedau biserici și școli proprii unde slujba religioasă și predarea se făceau în limba greacă. De asemenea, pentru a se evita o reactualizare a afacerii Zappa, ce zdruncinase serios relațiile reciproce⁶¹, protocolul cuprindea și lista tuturor imobilelor, precizându-se care dintre ele puteau fi achiziționate⁶².

Am văzut care era statutul comunităților etnice minoritare în România. Socotim util să supunem atenției și tratamentul de care se bucurau românii din celelalte țări sud-est europene. După cum se știe, românii trăiau și trăiesc și astăzi în statele vecine: Serbia și Bugaria. În Serbia, ei locuiau compact pe malul Dunării, în dreptul județului Mehedinți, între Morava și Timoc și dispersat între Niș și Belgrad. Conform datelor oferite de statistica țării vecine și analizate de geograful George Vâlsan, în 1859 numărul românilor atestați în patru județe ale Serbiei era de 122 593, pentru ca el să crească în 1884 la 149 713 și în 1895 la 159 510 și să scadă apoi în 1990 la 122 429⁶³. Cifrele oferite de alți cercetători pentru sfârșitul de secol, în zona Timocului, au fost de 123 000 români în 1898 și 150 000–200 000 români în 1900⁶⁴. Analizând aceste date și coroborându-le cu propriile informații și cercetări, George Vâlsan considera că numărul româ-

⁶¹ Stabilit la nordul Dunării, grecul Vangelis Zappa, originar din Epir, a devenit în scurt timp proprietarul unei mari averi atât mobile, cât și imobile. În 1844, a obținut cetățenia română. Moare în 1865, lăsând ca executor testamentar pe ruda sa Constantin Zappa. Prin decesul acestuia din urmă, în 1891, problema succesiunii rămânea deschisă. Avera era disputată de statul român și rudele din Grecia ale defunctului. Cum legile române interziceau dreptul de proprietate asupra bunurilor imobiliare persoanelor ce nu dețineau cetățenia română, procesul deschis pentru soluționarea cauzei a fost pierdut de moștenitorii prezumtivi. Nemulțumit de sentință, guvernul elen a purtat discuții cu guvernul român pe parcursul aproape a unui an (sfârșitul 1891–toamna 1892). Afacerea Zappa s-a transformat dintr-o problemă juridică într-una politică, cu implicații deosebite asupra relațiilor româno-elene. În fața poziției ferme a guvernului român, guvernul grec și-a rechemat ambasadorul la 3 octombrie 1892, urmând ca interesele Greciei să fie reprezentate la București de ministrul Rusiei, Fonton. Ca urmare, ministrul român părăsea și el postul, interesele României la Atena fiind reprezentate de ministrul Italiei. Vezi Michel Lhéritier, *op. cit.*, p. 583–584; C. Velichi, *Les rapports roumano-grecques pendant la période 1879–1911*, în "Revue des études sud-est européennes", t. VII, nr. 3, 1969, p. 527–537; "L'Indépendance roumaine" din 11/23 și 13/25 octombrie 1892.

⁶² Vezi textul convenției româno-elene în M.O. nr. 236, 23 ianuarie/5 februarie 1901, p. 9 505.

⁶³ George Vâlsan, *Românii din Bulgaria și Serbia* în volumul *România și popoarele balcanice*, București, 1913, p. 22.

⁶⁴ G. Weigand, *Die rumänischen Dialekte*, Leipzig, 1900, p. 15 apud George Vâlsan, *op. cit.*

nilor ar fi mult mai mare și anume între 260 000–300 000⁶⁵. Deși aparent era tolerant, consemnează același autor, în realitate statul sârb ducea o politică de de-naționalizare. Astfel, nu existau școli în limba română, învățătorilor de naționalitate română interzicându-le exprimarea în limba maternă, ca și elevilor care erau pedepsiți dacă încălcau interdicția; în satele românești erau numiți notari dintre sârbii șovini. La graniță erau distruse toate publicațiile în limba română aduse de cei ce veneau din România. Aceeași politică era practică și de biserică, mitropolitul interzicând prin circulară botezul cu nume românești, iar preoții din zona Craina ducând o adevărată cruciadă împotriva cărților românești⁶⁶.

În Bulgaria, românii trăiau în așezările situate de-a lungul Dunării, de la râul Timoc până la Silistra, dar și în câteva enclave din interior: Plevna, Vrața. Numeric erau inferiori celor din Serbia: în 1887, conform recensământului, erau 71 699 români⁶⁷, 86 000 români la cumpăna dintre cele două secole⁶⁸ și 95 000 în ajunul izbucnirii primului război balcanic⁶⁹. Material, situația acestora era mult mai bună decât a celor din Serbia. În școli predarea se făcea și în limba română.

De incontestabilă origine latină fiind denumiți valahi de turci, cuțovlahi (kutzovlahi) de greci și aromâni sau macedo-români de ei înșiși⁷⁰, românii din posesiunile europene ale Imperiului Otoman locuiau în grupuri compacte în Macedonia, Epir (vilaietele Monastir, Ianina și Salonic) și Albania (districtele Durazzo, Avlona și Berat). Lipsa unui serviciu riguros de statistică demografică, cât și denumirile diferite sub care erau cunoscuți aromânii au îngreunat demersul în direcția aprecierii lor numerice. Fără a ne propune să analizăm în detaliu acest delicat aspect, ne mărginim, sub rezerva celor menționate mai sus, să amintim că, potrivit unor estimări, în Turcia europeană trăiau, în perioada supusă atenției, 1 000 000–1 200 000 aromâni⁷¹, reprezentând în 1894 a șaptea parte din totalul populației⁷². Cu toate acestea, ca și în cazul altor naționalități ce locuiau în posesiunile rămase sub stăpânirea otomană și după 1878, prevederile Tratatului de la Berlin erau ca și inexistente, exceptând referirile ambigue ale articolului 23. Considerați greci de străinătate, datorită oficerii slujbei religioase în limba greacă și desfășurării procesului de învățământ, în cea mai mare

⁶⁵ George Vâlsan, *op. cit.*, p. 24; vezi și L. T. Boga, *Românii din Macedonia, Epir, Tesalia, Albania, Bulgaria și Serbia*, București, 1913, p. 31 (dă cifra de 226 220).

⁶⁶ George Vâlsan, *op. cit.*, p. 25–26.

⁶⁷ Th. Ivantschoff, *Résultats définitifs de recens de la population du principauté de Bulgarie*, Paris, 1903, p. 63.

⁶⁸ G. Weigand, *Rumänien und arumänen*, Leipzig, 1900, p. 43.

⁶⁹ George Vâlsan, *op. cit.*, p. 16; vezi și L. T. Boga, *op. cit.*, p. 23. (numărul românilor este estimat de ultimul la 90 000).

⁷⁰ Al. Rubin, *op. cit.*, p. 31; Pericle Papahagi, *Aromânii din punct de vedere istoric, cultural, politic în volumul România și popoarele balcanice*, p. 29; Michel N. Romanos, *Points de vue et thèses quant au nom, l'origine et la langue de Kutzo-Valaques*, Athènes, 1984.

⁷¹ N. Popillian, *Românii din Peninsula Balcanică*, București, 1885, p. 20; Al. Rubin, *op. cit.*, p. 86.

⁷² Al. Rubin, *op. cit.*, p. 98.

parte, tot în această limbă, aromânii au început abia după 1878, cu sprijinul constant și eficace al României⁷³, să se manifeste ca naționalitate distinctă în imperiu. Acțiunea statului român avea ca obiect crearea de școli și biserici și recunoașterea unui ierarh religios.

Primul pas pe calea afirmării aromânilor a fost făcut chiar în 1878 când, printr-un ordin al marelui vizir li se recunoștea dreptul de a beneficia de protecția otomană și de a înființa școli⁷⁴. Astfel, la sfârșitul secolului al XIX-lea aromânii beneficiau de 118 unități de învățământ, dintre care 114 școli primare, două școli de comerț, o școală normală și un liceu. Acestea erau frecventate de 4 193 elevi, instruiți de 288 cadre didactice⁷⁵. Atât populația școlară, cât și unitățile de învățământ erau inferioare numeric în comparație cu cele ale bulgarilor, grecilor sau sârbilor.

Recunoașterea unui ierarh religios, printr-un act semnat de sultan, echivala cu recunoașterea însăși a naționalității. Pe lângă atribuții confesionale, capul bisericii dobânda și pe cele laice: deschidea școli, era reprezentat prin delegații săi în consiliul administrativ ce funcționa în fiecare sat. De asemenea, tot de competența acestuia erau căsătoria, nașterea și moștenirea. Absența sa îi constrângea pe aromâni să apeleze la episcopii și preoții greci, mult mai puțin toleranți decât autoritățile otomane. Nu de puține ori în decursul lungilor și dificilelor tratative, al căror subiect era tocmai folosirea limbii aromâne în biserici și crearea de episcopate, reprezentanții României erau convinși că obținuseră câștig de cauză. Dar totul rămânea în stadiu de promisiune.

Criza generalizată și tot mai acută, intensificarea luptei de eliberare națională a popoarelor din componența sa, cât și dorința de supraviețuire în limitele teritoriale fixate la Berlin în 1878, au determinat Imperiul Otoman să adopte, încă de la începutul ultimului deceniu al secolului trecut, o atitudine mai binevoitoare față de aromâni. Astfel, în noiembrie 1891, sultanul promitea, cu prilejul unei audiențe solicitată de reprezentantul României la Constantinopol, M. Mitilineu, că va studia posibilitatea acordării statutului juridic aromânilor⁷⁶, iar în ianuarie 1893 ministrul otoman al justiției îl înștiința pe patriarh de decizia Sublimei Porți de a apăra drepturile „poporului valah”⁷⁷. Problema episcopatului nu-i putea fi indiferentă nici sultanului, după cum el însuși ținea să precizeze

⁷³ Problema aromânilor a început să-i preocupe pe românii de la nordul Dunării, încă din prima jumătate a secolului trecut. În 1860, guvernul român intervenea pe lângă cel otoman pentru înființarea unei școli pentru aromâni. În 1863, la cererea primului ministru, Mihail Kogălniceanu, Adunarea legislativă hotărâ ca o parte din bugetul statului să fie destinat sprijinirii bisericii și culturii aromânilor. Vezi N. Ciachir, *op. cit.*, p. 287–288.

⁷⁴ Const. Papanace, *Fermentul aromân (macedo-român) în sud-estul european* în volumul *Noul album macedo-român*, I, Freiburg, 1959, p. 15.

⁷⁵ Al. Rubin, *op. cit.*, p. 282; N. Ciachir, *op. cit.*, p. 288.

⁷⁶ Arhivele Statului București, fond Casa regală, dosar 19/1891, f. 1. Vezi și Nicolae Ciachir, *România și țările balcanice în perioada 1878–1900* în „Revista de istorie” nr. 2, 1980, p. 348; Beatrice Marinescu, *Romania and south east Europe at the end of the 19th century* în “Revue des etudes sud-est européennes”, t. XXI, nr. 4, 1983, p. 329.

⁷⁷ Al. Rubin, *op. cit.*, p. 328.

în noiembrie aceluiași an, dar ea trebuia rezolvată cu mult tact pentru că „nu va fi nici oportun, nici prudent, în stadiul actual al lucrurilor, pentru o putere musulmană să violeze privilegiile bisericii grecești în Orient”⁷⁸. De altfel, demersul guvernului de la București în favoarea populației aromâne născuse o adevărată adversitate din partea episcopilor și a preoților greci, care amenințau cu excomunicarea și învinuiau de conspirație la adresa autorității otomane.

Alegerea, la 6 noiembrie 1896, a mitropolitului Antim și admiterea de burseri români la liceul otoman din Constantinopol implicau o recunoaștere indirectă a naționalității, fără a rezolva însă problema confesională. Aparent se imprima un curs favorabil definitivării în cel mai scurt timp a statutului aromânilor. Conflictul greco-otoman din 1897, concentrarea de trupe sârbe și bulgare la granița imperiului, ca și frământările continue din Macedonia au transformat recunoașterea naționalității într-o monedă de schimb. Astfel, cu prilejul negocierilor româno-otomane, începute în noiembrie la Constantinopol, în vederea încheierii unei convenții comerciale, partea otomană a condiționat rezolvarea problemei aromânilor de semnarea unui tratat de alianță bilateral⁷⁹. Respingând oferta, guvernul român făcea cunoscut sultanului și guvernului imperial, în aprilie 1897, că, în schimbul recunoașterii mitropoliei aromâne și a capului acesteia, era gata să acorde cultului musulman un loc în București, să contribuie la zidirea unei moschei și să asigure punerea în practică a noi măsuri, dovezi de bunăvoință față de musulmanii din Dobrogea⁸⁰. Sublima Poartă considera toate aceste propuneri insuficiente, de vreme ce sultanul și marele vizir, în ciuda unor promisiuni, îi îndrumau pe aromâni spre tratative directe cu patriarhatul grec care, se știe, respingea orice aluzie la acest subiect.

Abia la începutul secolului XX, acțiunea aromânilor a avut sorți de izbândă, presiunile României, răscoala din Macedonia din 1903, sprijinită de Grecia, Bulgaria și Serbia și înfrântă violent de trupele otomane, ca și acordul de la Mürzsteg⁸¹, din octombrie același an, au contribuit din plin la aceasta. Potrivit iradelei din 9/22 mai 1905, sultanul, „luând în seamă rugile înălțate spre tronul imperial de supușii săi aromâni”, era de acord „ca pe temeiul drepturilor civile de care ei se bucură ca și ceilalți supuși musulmani, comunitățile lor să-și

⁷⁸ *Ibidem*, p. 239.

⁷⁹ Arh. M.A.E., fond Convenții comerciale, vol. 87, Turcia, f. 186, Legation royale de Roumaine, note no. 236, Pera, le 21 Fevrier/5 Mars 1897, Djuvara à C.I. Stoicescu.

⁸⁰ Vezi N. Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei...*, p. 289–290.

⁸¹ În 1903 în Macedonia a izbucnit o puternică răscoală antiotomană, soldată cu proclamarea republicilor de la Krusevo și Stranega. Acțiunea, la care a participat în număr mare și populația aromână, a fost înăbușită brutal de autoritățile otomane, fapt ce a provocat neliniște în rândul marilor puteri. Două dintre acestea, Austro-Ungaria și Rusia, interesate, se știe, de zona balcanică, au încheiat la 2–3 octombrie 1903 acordul de la Mürzsteg prin care se angajau să supravegheze efectuarea de reforme cu caracter moderat. În cazul în care Imperiul Otoman refuza sau tergiversa punerea lor în aplicare, Viena și Petersburgul prevăzuseră chiar alternativa autonomiei Macedoniei sub controlul puterilor europene. Conducerea urma să fie încredințată unui guvernator creștin. Pentru detalii vezi *Diplomatische Aktenstücke über die Reformation in Makedonien (1902–1903)*, Wien, 1906.

poată alege muhtari (n.n. primari) în conformitate cu regulamentele în vigoare, așa cum e obiceiul pentru celelalte comunități, membrii români să fie primiți în consiliile administrative; autoritățile imperiale să înlesnească profesorilor numiți de aceste comunități inspectarea școlilor lor și îndeplinirea formalităților prevăzute de legile Imperiului pentru deschiderea de noi așezăminte școlare”. În baza acestei legi, guvernul otoman cerea a doua zi patriarhului ecumenic ca aromânii „să nu mai fie împiedicați de a-și celebra slujba religioasă prin preoții lor proprii și în limba națională, nici de a se sluji de aceasta în învățământ”⁸².

Cu aceasta rezolvarea problemei comunităților etnice minoritare din sud-estul Europei nu se încheiase; continuau să existe naționalități lipsite de drepturi civile și politice, dornice să-și păstreze obiceiurile, limba și să-și exercite cultul religios. Pentru unele dintre guvernele statelor din zonă și în special pentru cel otoman și austro-ungar, toate aceste dorințe erau taxate drept concesiile dăunătoare menite a le slăbi propria autoritate. De altfel, chiar recunoașterea existenței minorităților naționale era percepută de multe ori în relațiile internaționale drept element de slăbiciune. El s-a dovedit ca atare atunci când drepturile comunităților minoritare au fost ignorate sau încălcate sistematic.

⁸² Apud Alexandru Lahovary, *Amintiri diplomatice (Constantinopol 1902–1906)*, București, 1935, p. 62.

DOCUMENTE EXTERNE REFERITOARE LA ANUL REVOLUȚIONAR 1821 ÎN SUD-ESTUL EUROPEI. JURNALUL LUI GRIGORIE STROGANOV, AMBASADOR AL RUSIEI LA POARTĂ

LUCIA TAFTĂ

Evenimentele revoluționare ale anului 1821 petrecute în Sud-Estul Europei — revoluția română condusă de Tudor Vladimirescu și Eteria greacă condusă de Alexandru Ipsilanti — au intrat, într-un timp relativ scurt de la desfășurarea lor, în conștiința și memoria istorică a contemporanilor. Ele s-au remarcat ca un factor decisiv atât în planul istoriei locale — acolo unde s-au produs —, cât și în planul istoriei universale, dând naștere la procese și coordonate istorice noi. Ne referim la procesul desprinderii unor popoare, grec și român, de sub jugul unei mari puteri, Imperiul otoman, și al renașterii lor naționale prin constituirea ulterioară a statelor lor moderne. De asemenea, semnalăm schimbarea opțiunii și coordonatelor acțiunilor diplomatice ale marilor puteri, ce-și asumaseră „Sfânta păzire” a ordinii europene pe baza principiilor „legitimității” și al echilibrului de forțe.

În mare măsură, aceste fapte și fenomene au făcut obiectul unui număr deja impresionant de producții istoriografice. Cu toate acestea, bogăția — substanțială și în prezent — a materialului documentar permite în continuare să fie relevate noi aspecte istorice sau să fie aprofundată cunoașterea multora dintre ele devenite de acum „clasice”: acțiunile unor lideri ai mișcărilor de eliberare eteriste și române, relațiile lor cu reprezentanții unor mari puteri interesate în conflict, îndeosebi cu Turcia și Rusia, ca și contextul internațional în care s-au produs evenimentele revoluționare din anul 1821 din Europa de Sud-Est.

Cercetările arhivelor oferă și astăzi date și ipostaze noi ale momentului 1821, regăsite, de pildă, în corespondența ambasadei Rusiei la Constantinopol. Puțin cunoscută, datele ei sunt de primă mână, putând duce, prin coroborarea lor cu cele ale cancelariei și administrației ruse, dar și ale altor cabinete europene, la interpretări și nuanțe noi ale crizei orientale din 1821.

În istoriografia română, corespondența menționată a fost publicată și utilizată fragmentar de către Andrei Oțetea¹ și cercetătorul Marian Stroia². Există un

¹ Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821, București, Editura Științifică, 1971.

² Marian Stroia, Documente noi privitoare la evenimentele din 1821 în Principatele românești: M. Șufu și Eteria, în „Revista istorică”, 1994, nr. 3–4, pag. 313–318.

volum de documente externe consacrat revoluției din 1821, realizat și publicat de către Direcția Generală a Arhivelor Naționale, în colaborare cu specialiști de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”³, care prezintă materiale de arhivă austriece, engleze, franceze, italiene și turcești, precum și unele rapoarte ale ambasadorului rus Stroganov.

Alte informații — așa cum este izvorul documentar pe care îl publicăm acum — au fost foarte puțin cercetate. Andrei Oțetea a utilizat câteva fragmente din el într-o lucrare din 1971 consacrată revoluției din 1821⁴. Este vorba de jurnalul ambasadorului Rusiei la Poartă — Grigorie Alexandrovici Stroganov — care privește o serie de evenimente desfășurate pe parcursul lunilor februarie-iulie 1821.

Jurnalul a fost îndosariat la Arhiva Centrală a Actelor Vechi din Moscova (Ț.G.A.D.A.) și a fost microfilmata de către Arhivele Naționale din București. El este deosebit de important, întrucât este un jurnal politic al unui reprezentant al unei mari puteri, ce consemnează aproape zilnic activitățile ambasadei ruse de la Constantinopol — ale întregului personal, în special ale lui Gr. A. Stroganov — legate de situația provocată de cele două revoluții, atât în lumea musulmană, cât și în „concertul” diplomației europene.

Ambasada Rusiei, în această primă jumătate a anului 1821 s-a aflat în poziția de mediatore principală între Turcia și răzvrățiți, mai ales că o parte a personalului era de origine greacă.

Scriș la persoana întâi, jurnalul putea fi alcătuit chiar de Stroganov, care avea o solidă cultură occidentală. Dintr-un studiu mai recent al lui E. P. Kudravecova⁵, se știe că acesta a primit, împreună cu fratele său, o solidă educație și cultură de la Gilbert Romm, filosof revoluționar și membru al Convenției franceze, a călătorit și studiat în Franța și Elveția. Iar cariera diplomatică și-a început-o în Occident, în 1804, când a fost trimis la Madrid. În 1813 a fost trimis în Suedia, pe lângă Bernadotte, fostul general napoleonic. În 1816 și-a început misiunea diplomatică în Imperiul Otoman⁶.

Dar există și posibilitatea ca acest document să fi fost redactat de către unul din funcționarii de limbă franceză, în special de către cei doi frați Franchini. Din alte izvoare — corespondența ambasadei franceze la Poartă — se știe că cei doi frați François Eugène și Antoine Franchini erau considerați ca „cei mai perfecți funcționari diplomatici care au existat” în Turcia, aflați în serviciul Rusiei. Chiar și aici, la ambasada rusă, unde au fost mai bine plătiți de cât de

³ *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*. Documente externe, București, Ed. Academiei, 1980, (intocmit de I. Gămulescu, C. Moraru, G. Penelea, P. Cernovodeanu, V. Costache).

⁴ *Tudor Vladimirescu...*, p. 294–295

⁵ *Rosiiskii poslanik v Constantinopole, G. A. Stroganov, în Portreți rosiiskih diplomatov*, sbornik naucinâh trudov, Moskva, 1994, p. 27–46.

⁶ *Ibidem*, p. 31–44; Gr. A. Stroganov, fiul unui nobil de mai joasă extracție, îmbogățit în urma unor afaceri cu diverse materiale din Ural, s-a bucurat de o frumoasă carieră de funcționar imperial; în timpul ambasadei la Constantinopol avea titlul de baron, iar mai apoi, în 1826, i s-a conferit acela de conte și ordinul Sfântului Andrei cu diamante; s-a sfârșit din viață la 86 de ani, în 1857, cu gradul de obercamerier și membru al Consiliului de Stat.

Franța, din serviciul căreia au plecat, erau nemulțumiți și ademeniți cu oferte „magnifice” de către alte puteri, între care și Anglia. François Eugène primise de la regele Franței, Ludovic al XVIII-lea, crucea de onoare, iar lui Antoine i se acordase aceeași cinste mai înainte de către Napoleon I, dar Talleyrand întârziase cu trimiterea ei⁷.

Important pentru studiul nostru este că Gr. A. Stroganov s-a aflat implicat în calitate de mediator în criza orientală.

Noi am constatat o anumită concordanță între poziția țarului și a cabinetului rus și acțiunile practice ale trimisului lor la Poartă. Dar în același timp, și o anumită influență a acestuia din urmă asupra celor dintâi, în special după teroarea declanșată de turci asupra grecilor și creștinilor din Imperiul otoman. Gr. A. Stroganov a fost cel ce s-a lovit aproape zilnic de necesitatea implicării, cel puțin din motive umanitare, în apărarea populației creștine. De aici simpatia și neutralitatea binevoitoare a ambasadorului și a înrâuririi — prin rapoartele și actele sale — a cabinetului rus. Este ceea ce constată și E. P. Kudravțeva în studiul său⁸.

De altfel, sursa documentară sprijină acest punct de vedere în chiar o primă parte a însemnărilor dintre 22 februarie și 30 aprilie, dar și prin informațiile și notele care curg până spre sfârșitul lunii iulie 1821. Ne referim la cele două etape ale crizei orientale și ale atitudinii diplomației europene: 1. revoltele populațiilor creștine din Imperiul otoman, dezamorsarea lor de către puterile constitutive ale „Sfintei alianțe”, teroarea dezlănțuită de autoritățile turcești față de „raiale” și chiar față de alți creștini, ducând la lipsa de securitate atât a supușilor marilor puteri la Constantinopol, cât și a teritoriului ambasadelor lor; 2. declararea ultimatum-ului Rusiei către Poartă și pregătirea și desfășurarea conferințelor puterilor europene pentru rezolvarea crizei orientale.

Însemnările lui Gr. A. Stroganov, putem deci conchide, constituie și un jurnal al crizei orientale, cel puțin pentru prima jumătate a anului 1821. Se pot lămuri multe lucruri, sub aspect diplomatic mai ales, de ce atât Rusia, cât și alte mari puteri europene — din start defavorabile vreunei mișcări revoluționare ce urmărea schimbarea statu-quo-ului, dezavuându-le în consecință — și-au schimbat poziția și s-au plasat, mai întâi din motive umanitare, în favoarea apărării vieții și averii popoarelor creștine răsculate, a acordării de amnistie și mai apoi pentru acordarea unor mai vechi drepturi încălcate, mergând până la emancipare.

De altfel se observă aceste lucruri și din alte surse documentare: rapoartele altor diplomați străini la Constantinopol, austrieci, englezi, napolitani, francezi. Multe date de acolo concordă cu cele relevate de însemnările lui Stroganov. Noi le-am cercetat și pe acestea tocmai pentru a fi siguri de veridicitatea izvorului nostru documentar.

Notarea evenimentelor în jurnal începe cu data de 22 februarie, cu parvenirea știrilor din Principatele Române privind extinderea revoltei lui Tudor

⁷ *Arhivele Naționale București, Microfilme Franța, Ministère des Affaires Etrangères, Archive Diplomatique Turquie, rola 68, c. 32–33.*

⁸ E. P. Kudravțeva, *Op. cit.*, p. 41–44.

Vladimirescu, din corespondența consulului Pini și comunicarea lor Porții, în atmosfera tensionată deja aci, prin schimbarea ministrului de externe Djanibeffendi cu Hamid-bey și a dragomanului Ioan Callimachi cu Constantin Moruzi. În acest context, aflăm apoi, că se instala la 25 februarie noul ambasador englez, lordul Strangford.

Atmosfera explodează la Constantinopol la începutul lunii martie, când autoritățile turcești au descoperit, datorită propriilor acțiuni ale eteriștilor în Principate și găsirii corespondenței lor secrete, planurile de bulversare ale întregului Imperiu otoman, incluzând și incendierea capitalei acestuia.

Baronul Stroganov a fost și el la curent cu aceste lucruri. Corespondența consulului rus în Principate, Pini, i-a dat informații certe. În pachetul diplomatic trimis se afla o serie de memorii către persoana sa de la Ipsilanti și scrisori ale acestuia către rude din Constantinopol, cu sfaturi de a părăsi Capitala. Ele fuseseră redactate în virtutea mentalului grec că rușii sunt sprijinitorii și apărătorii lor, deși aceștia îi dezavuaseră. De asemenea, la începutul lunii martie, ambasadorul rus primise vizita neașteptată și „precipitată” a spătarului Nicolae Șuțu, fratele domnului Mihail Șuțu al Moldovei și agentul său la Poartă, care l-a implorat să-l ajute, întrucât se descoperiseră planurile eteriștilor și acțiunile domnului Moldovei, la sosirea lui Alexandru Ipsilanti⁹.

Așadar, ambasadorul rus s-a văzut implicat personal. Aceași asistență i-a cerut-o, spune el, peste două zile, tânărul Caragea, fiul fostului domn.

Pe de altă parte, autoritățile turcești, deși aveau o anumită teamă de Rusia, îl suspectau și îl priveau cu iritare pe Stroganov, considerând că țarul și miniștrii săi îi încurajează raialele rebele. De aceea, reprezentantul rus s-a grăbit să aducă la cunoștință autorităților turcești datele despre Tudor Vladimirescu și Alexandru Ipsilanti, ca și despre greci în general, „omîtând” însă, după expresia sa, pasajele prea „compromițătoare”.

Pe măsura adâncirii conflictului, Poarta trece la pedepsirea și reprimarea insurgenților. Întrucât mulți creștini de origine sârbă, greacă, bulgară, ce făceau comerț în cuprinsul Imperiului otoman, cu patente de supuși ruși, ca și o serie de funcționari fanarioți și rude ale eteriștilor au căutat refugiul pe teritoriul neutru al ambasadei ruse, baronul Stroganov se confruntă aproape zilnic cu cârmuirea otomană, solicitând uneori cruțarea vieții unor persoane, alteori ridicarea pedepsei sau chiar procurarea de pașapoarte pentru transfugi.

Lunile martie și aprilie sunt perioade de extremă răzbunare atât din partea autorităților, cât și a populației musulmane din Constantinopol. Reprezentanți de marcă ai lumii fanariote, boierii Scanavi, Manu, Rizo și Fotino sunt luați de la domiciliul lor și decapitați la 17 martie (s.v.), iar capetele lor sunt expuse la Poarta Seraiului, cu inscripții acuzatoare, de trădare a suzeranului legitim, sultanul.

⁹ Andrei Oțetea, *Op. cit.*, p. 293; *Revoluția din 1821*, Documente externe, notă a Porții privind problemele ce vor fi explicate de către cârmuire elciului Rusiei, p. 227; James Farsolas, *Rolul Eteriei în pregătirea revoluției de la 1821*, în „Revista de istorie” nr. 2/1979, p. 231–258; Marian Stroia, *Op. cit.*

În zilele de 18 și 19 martie, după decizia stăpânirii, se proceda la *înarmarea tuturor musulmanilor pentru apărarea credinței*, adică se declara *jihad* -ul. După însemnările din jurnal, teroarea este generală, nu numai pentru „nenorocitele raiale”, dar chiar și pentru străini.

Semnul acestei stări este relevat prin înarmarea ienicerilor și hotărârea lor de a-și purta cu ei marmitele, simbol de mare război. Autoritățile turcești nu doreau însă decât ațâțarea fanatismului, iar nu un război declarat cu vreo putere. De aceea, consemnează mai departe ambasadorul, acelor ieniceri care au făcut excese „li s-a ridicat de deasupra brațului epiderma cu marca tatuată a companiei lor”. Miniștrii otomani înțeleg să-și rezerve pentru ei marile pedepse, cum este decapitarea dragomanului Constantin Moruzi, a fraților Hangerli, a marinarilor greci din flota otomană care sunt spânzurați de către marele capudan-pașa, și în cele din urmă uciderea patriarhului grec — patronul bisericii ortodoxe din Europa de sud-est — în ziua de Paști, la 10 aprilie s.v. Noul vizir chiar i-a savurat omorârea, fumându-și pipa timp de câteva ore lângă cadavrul lui.

Dar autoritățile otomane aveau nevoie de fanatizarea populației lor „pentru a-și intimida dușmanii și pentru a-i urgisi”, după cum arăta viconte Viella, însărcinatul cu afaceri al Franței la Poartă, într-un raport către Paris, din 24 aprilie 1821¹⁰. Efectele acestei fanatizări au fost devastatoare și umilitoare chiar și pentru funcționarii turci. Hallet-effendi a fost nevoit să plătească pe loc gloatei ce-i asediase locuința suma de aproape 5 000 de piaștri.

Locuințele și bisericile europenilor („francii”), atât ale populației de rând ce locuia și exercita acolo diverse meserii de mai bine de un secol, cât și ale agenților marilor puteri au fost jefuite. Ambasadorul rus însuși — după cum se scrie în jurnal — a trebuit să se mute la Pera împreună cu cancelaria comercială și cu o mare parte a arhivelor ambasadei.

Această demență colectivă a fanaticilor musulmani a mers până la acostarea și omorârea pe uliți a trecătorilor europeni. Un negustor rus a fost asasinat chiar de către garda orașului ce trebuia să facă ordine, pentru că nu i s-a dat aur; doi mateloți ruși au fost unul omorât, iar altul rănit, pe când treceau cu o barcă prin canalul Bosforului, de către gloanțele ienicerilor. Un curier de Viena, ofițer austriac, de grad inferior, a fost arestat, maltrat și reținut mai multe ore.

Rapoartele altor diplomații europene confirmă aceste informații. O relatare a ambasadorului sard F.M. Chirico, din 24 martie 1821, consemnează că aga ienicerilor înarmase toată populația turcă din Constantinopol — în majoritatea ei formată din ieniceri — care înconjurase cartierele cu creștini Fanar, Kuruçeșme, Arnaud-Kioy și Therapia cu gărzi militare¹¹.

Și însărcinatul cu afaceri al Franței, Viella, scria într-un raport pentru Paris, că bisericile catolice și locuințele unor curieri diplomatici au fost atacate; soția ambasadorului englez a fost lovită pe uliță de o femeie, pe care apoi autoritățile otomane au scuzat-o, ca fiind nebună¹².

¹⁰ *Revoluția din 1821. Documente...*, p. 241.

¹¹ *Ibidem*, p. 160, 263.

¹² Arhivele Naționale, Microfilme Franța, rola 68, c. 77 v., 79 v., c. 80–82.

Cu toate că în cele din urmă se vor lua măsuri pentru potolirea fanatismului populației musulmane și a ienicerilor, prin expedierea lor în Principate și în Grecia ca trupe de pedeapsă, atmosfera din capitala imperiului n-a devenit mai calmă. Ieșirile sultanului cu suita la moscheie, în ziua de mare rugăciune săptămânală — vinerea —, pregătirile pentru Ramadan-ul musulman, ținuta de război adoptată în cele din urmă de către funcționarii imperiali vor crește pericolul privind integritatea și siguranța creștinilor atât la Constantinopol, cât și în întregul imperiu. Navele puterilor europene fuseseră supuse la obligația de control al comisarilor turci, ceea ce echivala cu o *violare de teritoriu*.

Situația incendiară din Constantinopol a contribuit la o schimbare de atitudine a reprezentanților marilor puteri europene. Guvernul francez — se arăta în instrucțiunile către Viella din 20 aprilie 1821 —, în scopul protejării supușilor săi și pentru a le da o garanție în plus în ce privește „siguranța persoanei și a proprietății lor”, s-a hotărât să sporească numărul navelor sale în Levant¹³. Contele de Gabriac, trimis francez la St. Petersburg, îi scria ministrului de externe Pasquier, că s-ar putea ca răzbunările oarbe ale turcilor să oblige puterile limitrofe să intervină pentru a salva națiunea și religia greacă de la o persecuție atât de cumplită¹⁴.

Mai apoi și ducele de Richelieu, șeful guvernului francez, a emis chiar părerea că integritatea Imperiului otoman n-ar mai putea fi păstrată „în cazul în care două popoare — grecii (înțelegând aici pe creștinii ortodocși) și turcii — se află într-o stare de iritare și ostilitate, ce face imposibilă coabitarea pașnică pe același pământ”¹⁵.

Ne oprim cu publicarea primei părți a jurnalului la data de 30 aprilie 1821.

O a doua parte poate cuprinde lunile mai-iulie, care prezintă alte aspecte și alt caracter: dezbaterile diplomatice, în care protagoniștii sunt în special Turcia și Rusia, dar și alte mari puteri din sistemul echilibrului european: Anglia, Austria, Franța. Cu atât mai mult, cu cât, după intervenția militară otomană din Principate și din Grecia în lunile mai-iunie, a urmat o etapă decisivă de conferințe și întâlniri diplomatice, ce au condus la sfârșitul anului 1821 la schimbarea contextului politic internațional.

Journal et pièces justificatives pour le Journal
(Litt. a-1) au nombre de dix-neuf

Journal

1er cahier

des évènements qui se rapportent à l'insurrection éclatée dans les Principautés de Moldavie et de Valachie et dans la Grèce, au mois de Février et Mars 1821.

¹³ *Revoluția... Documente...*, p. 234

¹⁴ *Ibidem*, p. 282.

¹⁵ Arhivele Naționale, Microfilme Franța, rola 68, c. 418-433 v.

Le 22 Février 1821

Je reçus dans la soirée des rapports de Boucharest du 14 qui annonçaient l'extension de la révolte de Théodor Vladimiresco dont la première nouvelle était parvenue ici le 5 Février et les sanglantes exécutions qu'il s'était permises contre deux Boyards indigènes envoyés à la rencontre, tandis que le Divan Valaque, divisé d'opinions et contradictoire dans sa marche, d'un côté dirigeait des troupes contre le rebelle, et de l'autre lui envoyait des négociateurs pour acheter sa soumission. Par une suite du principe de conduite, adopté dès le commencement de cette affaire, je communiquai dès le lendemain à la Porte les dépêches du Consul Général Pini, en proposant même de publier des proclamations, au nom de la Puissance protectrice, pour ramener et éclairer les esprits égarés. Cette communication fut remise au Reiss-Effendi Djanib Effendi, dans la soirée du 23, quelques heures avant sa destitution.

Le 24

Dès le matin de bonne heure, Djanib Effendi fut installé presque sans s'y être attendu dans le poste de Kehaya Bey (Ministre de l'Intérieur) et remplacé par Hamid-Bey, le premier des deux plénipotentiaires, avec lesquels je suivais depuis sept mois la grande négociation. Ce fut le nouveau Reiss Effendi qui reçut ma communication de la veille et s'engagea à la soumettre au Conseil. Le changement de Reiss Effendi fut suivi le même jour de celui du Dragman de la Porte, Jean Callimachi, qui fut remplacé par le Prince Constantin Mourouzi, fils du feu Hospodar Alexandre. L'Ex-Dragman Callimachi après avoir passé la matinée à son poste, trouva en rentrant chez lui un Tchaouche (huissier) chargé de la conduire à l'instant même en exil à Césarée (en Asie Mineure), disgrâce éclatante, bien disparate avec le faite d'honneur et de crédit, auquel se trouvait porté son frère, le Hospodar, qui s'attacha à faire envisager cette disgrâce, comme une suite de l'obstination de son frère à demander sa retraite. Quelques versions attribuèrent cet exil à des soupçons de connivence avec des primats de la Morée, évadés au moment d'être arrêtés. On assurait depuis, mais le fait ne s'est pas vérifié, que le Dragman avait été décapité en route. Ce même jour le R/eiss/ E/ffendi/ me passa une note, signée encore par son prédécesseur pour annoncer les ordres donnés aux troupes des forteresses de marcher en Valachie, à la première demande des autorités locales.

Du 25–28 Février

Le 25, ma Note responsive sur l'introduction des troupes en Valachie fut préparée, mais ne fut remise que le 27 au matin, les journées du 25 et du 26 ayant été absorbées par deux courses consécutives à Péra, l'une pour la visite d'étiquette au nouvel Ambassadeur d'Angleterre, Lord Strangford, l'autre par suite de l'incendie de la maison occupée par la Chancellerie de commerce. Le 27 des Boyards du Prince Callimachi viennent me demander de sa part une entrevue pour le lendemain à sa maison de campagne à Thérapie.

Le 28

Cette entrevue, autorisée et même prescrite par le Gouvernement se rapportait à la marche de la négociation collective. Après ces applications, le Prince Callimachi parla des inquiétudes que lui causait la révolte de Vladimiresco et la conduite lâche et déconçue du Divan, qui envoyait d'un côté le négociateur Samourcacha pour entrer en composition, et détachait de l'autre contre les rebelles le Boyard Vakaresco, à la tête d'une troupe d'Albanais, sur lesquels on ne pouvait nullement compter. Il annonça ensuite les inquiétudes plus sérieuses causées à la Porte, par la découverte d'une correspondance interceptée du Prince Alexandre Ypsilanti en date de Kischeneff avec le chef servien Milosch, trahie par un des émissaires et livrée au Pacha de Viddin qui l'avait sur le champ envoyé à Constantinople. Les lettres d'Ypsilanti invitaient Milosch à se soulever, lui annonçant une levée en masse en Grèce, dont lui, Ypsilanti, serait le chef, la révolte de Vladimiresco étant présentée comme le signal et le moyen de cette insurrection générale qui allait éclater dans la Morée, dans les îles et même à Constantinople. Un négociant russe, nommé Moustakoff, établi à Boucharest, était désigné comme l'intermédiaire de cette correspondance, ainsi qu'un nommé Aristide Papa, prêtre grec. Après avoir cité ces particularités, le Hospodar ajouta que la Porte était persuadée de l'extravagance de ces projets et de la coupable audace de ceux qui osent, comme le Prince Ypsilanti, s'appuyer du nom de la Russie pour accréditer leurs desseins, et qu'Elle portait une confiance invariable aux intentions amicales et loyales de l'Empereur Alexandre. Aussi se propose-t-elle, ajouta le Prince, de communiquer au Ministre de Russie les pièces de la correspondance interceptée, uniquement pour lui faire connaître l'existence de la trame. Je répondus que j'accueillerais volontier toutes les occasions de renforcer dans l'esprit de la Porte la conviction des principes et des intentions dont S.M. lui avait donné tant de témoignages. Le soir de ce même jour j'envoyai un exprès à Mr Pini pour lui réitérer les directions précédentes et pour fixer son attention sur les trames, dont les ramifications étaient signalées à Boucharest.

Le 1er Mars

Le soir de ce jour, vers les 10 h., tandis qu'on s'occupait de l'expédition de la poste ordinaire de Russie, je reçus la visite inattendue du spathar Nicolas Soutzo, frère du Hospodar de Moldavie et son agent auprès de la Porte. Ce jeune homme était dans un état digne de pitié. Lorsqu'il eût un peu repris de calme, il annonça avoir reçu la veille de son frère l'avis de l'apparition d'Ypsilanti à Yassi, où il s'était tout de suite mis à la tête d'un corps d'armée organisé par ses émissaires et avait rallié l'Hospodar à sa cause. Il mit sa déclaration par écrit. La première partie de cet exposé pouvant laisser en doute si la conduite du Prince Soutzo était un effet de connivence ou d'adhésion forcée, je conseillai d'abord à son frère d'aller porter sa lettre à la Porte pour se sauver lui-même, et peut-être même pour joustifier le Hospodar sur l'intention. Mais lorsqu'après des sommations plus pressantes, le spathar en eût dit assez pour faire juger que son frère et lui étaient complices prémédités de la trame, je ne songeai plus à lui réitérer ce con-

seil. Je lui déclarai alors qu'en tout autre circonstance que celle d'un complot odieux, j'aurais été prêt à concourir à son salut, mais que dans le cas actuel, la Russie lui était fermée, ainsi qu'à tous ses complices. Je lui conseillai donc de finir au plutôt ou d'implorer un refuge chez un des Ministres Etrangers qui n'aurait pas les mêmes raisons que moi pour lui refuser son assistance. Il ne se décida jamais à suivre cet avis, annonça qu'il aimerait mieux se rendre dans quelque port de l'Italie, ajoutant qu'il avait déjà nolisé un bâtiment russe sous le nom d'un prêtre grec, et qu'il espérait ainsi se sauver sans vouloir influencer son parti définitif. Je lui promis, sur des sollicitations ins/is/tantes, de ne point agir auprès de la Porte, jusqu'à ce que j'aurais reçu des avis officiels sur l'objet des dépositions de ce malheureux jeune homme, avis qui devrait me parvenir d'un instant à l'autre. J'appris 2 jours après qu'il s'était sauvé avec toute sa famille. Tandis que cette pénible scène se passait, le jeune Caradja, fils de l'ex-Hospodar et beau-frère du Prince de Moldavie, vint implorer la même assistance, et reçut la même réponse que le spathar, avec lequel j'évitai de le faire rencontrer. Il ne paraissait pas initié dans le complot et n'était allarmé que par le faux avis de la fuite du spathar qui s'était répandu dans la journée.

La déposition du spathar Soutzo dévoilait la complicité de quelques négociants russes établis à Constantinople, grecs d'origine. Des perquisition étaient nécessaires pour éclairer la marche et pour sauver toute esclandre. Elles furent faites avec circonspection dès le lendemain 2 Mars. La déclaration du négociant russe Mavro prouve que la conspiration est aussi vaste que le secret a été profondément gardé.

Le 3 Mars

Les deux journées précédentes avaient été absorbées en découvertes possibles. Le 3 Mars à 10 h. du matin, j'appris par un exprès du Consul général Pini, venu avec une célérité extraordinaire l'explosion de la trame et la première effusion du sang qu'elle avait déjà occasionné à Yassy et à Galatz. Les nouvelles étaient du 25 Février de Boucharest et du 23 de Yassy, où le Prince Ypsilanti était entré dans la nuit du 21 au 22. La circonstance ne comportant pas de longue délibération, je pris le parti que me dictaient l'esprit général de mes instructions et les principes invariables de l'Empereur; je me décidai à prendre l'initiative, pour communiquer aussitôt à la Porte et les rapports consulaires et la lettre d'Ypsilanti et celle du Prince de Moldavie que je venais de recevoir, j'envoyai à cet effet sur le champ demander une autre vûe au Reiss Effendi.

En attendant le résultat de ce message, on s'occupa à trayer la foule de lettres qu'Ypsilanti m'avait envoyé pour les complices de la conjuration. Le plus grand nombre se composait de simples avis, donnés par des pères, des époux, des fils à leurs parents ici, pour les conjurer de se sauver en toute hâte de la Capitale, destinée à devenir, disaient-ils, le théâtre immédiat des plus terribles catastrophes. L'alternative de remettre ces lettres en les exposant à des risques certains, ou de les retenir en privant les individus d'avertissement aussi pressants était cruelle. Le choix de l'entremise d'un personnage sacré par son état et

vénéral par son caractère, me parut le seul moyen de concilier tous les égards. Je répondis le même jour à Mr. Pini en l'exhortant à ne pas se séparer jusqu'au d/ernier/ moment des caïmacams, et à les suivre dans les forteresses turques, ou bien à venir à Constantinople, s'ils se tournaient du côté des insurgés. J'appris le soir que le Reiss-Effendi, en recevant mon message pour une entrevue, avait sur le champ demandé les ordres du Sultan.

Le 4

A dix heure du matin, après un avis préalable sur l'acceptation de l'entrevue, je me rendis à la maison de campagne du Reiss Effendi. Il était seul de Ministres /sic!/ et n'avait que son secrétaire de confiance; le Prince Callimachi ne s'y trouvait pas. Hamid Bey s'efforçait de prendre un maintien composé mais il était évidemment soucieux et abattu. Après un préambule succinct et analogue, je remis les rapports consulaires et les autres pièces citées plus haut, au Dragman de la Porte, le Prince Constantin Mourousy, qui les traduisit verbalement au fur et à mesure. Cette lecture dura une heure et demi et ne fut pas interrompue par la moindre observation du Reiss Effendi, mais sa contenance s'altérait visiblement. Loin de se retrouver à la fin de la lecture pour articuler quelques mots d'honnêteté d'usage pour sa communication, il ne sut répondre autre chose, sinon qu'il en rendrait compte à S. H. La déclaration que je fis en conclusion sous les intentions grandes et loyales de l'Empereur et sur la désapprobation dont Elles frapperait toute entreprise tendante à renverser l'ordre des choses établi par les Traités fit reprendre quelqu'aisance au Reiss Effendi et la séance se termina par des assurances sur les dispositions réciproquement amicales des deux Gouvernements. Le résumé de cette séance fut mis par écrit en français et remis au R/eiss/E/ffendi/ sur son insistante sollicitation. Indépendamment de la gravité de la circonstance, le maintien décontenancé du Reiss Effendi et du Dragman Mourousy pouvait être attribué en partie à leur nouveauté dans des postes qu'ils occupaient seulement depuis 6 à 7 jours.

Dans la soirée du 4 je reçus l'assurance que le moyen que j'avais choisi pour la transmission des lettres envoyées ici par Ypsilanti avait été accepté. Cette même nuit, quand le jeune Caradja, compromis par son nom et sa parenté avec le spathar Soutzo, déjà évadé, implora une seconde fois quelqu'assistance pour son salut, on lui assura les moyens d'aller rejoindre son père à Pisa.

Le 5

La déclaration du négociant russe Barbi, prise ce matin, vint offrir de nouveaux indices sur la gravité de la trame; il paraissait un des adeptes les plus fougueux de la Société Secrète et persiste dans sa conviction, malgré toutes les représentations qui lui furent faites sur les intentions amicales de la Cour Impériale envers la Porte. Ce partisan si ardent de la trame secrète fut un des premiers ensuite à quitter Constantinople. Le vieux Prince Handjéri reçut des avis d'une nature bien allarmante; on le destinait à être une des premières victimes des réactions du gouvernement, bien qu'il n'ait jamais passé pour avoir eu des

liaisons avec le Prince Michel Soutzo, dont il avait été, au contraire, un des antagonistes, et qui l'avait même écarté des Principautés, par le Règlement des quatre familles. Il trouva le moyen de se sauver de sa maison déjà surveillée par des gens du Grand Visir et de se réfugier à Odessa. Les députés Serviens me firent connaître, sous main, qu'ils songeaient, dans les circonstances du moment, à se préparer les moyens et le prétexte de quitter Constantinople en insistant sur l'accomplissement de toutes les demandes de la nation. Je cherchai à les en détourner, en les exhortant au contraire à inspirer de la confiance à la Porte pour les dispositions et la fidélité des Serviens, en se relâchant de toute exigence démesurée dans les embarras actuels du gouvernement turc. L'assesseur de collègue Paskovitch partit en courrier pour Leybach, pour porter toutes ces nouvelles.

Le 7 Mars

L'ambassadeur d'Angleterre étant venu me rendre sa visite d'étiquette, je fus à même de satisfaire sa curiosité, en le mettant au fait des troubles des Principautés, de l'entreprise d'Ypsilanti et de la marche droite que j'avais tenue et que je comptais tenir envers la Porte dans ces circonstances imprévues. Il m'en fit beaucoup de compliments, mais ne sut pas déguiser quelque apparence d'incrédulité sur le digne de foi que la Porte pourrait ajouter à la sincérité des dispositions amicales de la Russie. En me bornant à lui exposer avec vérité les faits et les principes, je ne fis pas semblant de m'apercevoir de son air de doute et je préfèrai le mettre dans le cas de s'assurer, par ses propres canaux, de la similitude des explications que je lui avais données, avec mes communications et mes démarches auprès de la Porte. Lord Strangford étant arrivé en bateau, me parla du grand nombre de bâtimens qui tenaient pour ainsi dire bloqué le quai de Buyuk-déré, et eut l'air effarouché de cette circonstance. Je lui observai qu'elle ne l'aurait pas frappé s'il avait habité aussi près de la Mer Noire, où nous voyons tous les jours 50 à 60 voiles se diriger vers l'embouchure et en revenir une heure après, refoulés par le vent. Le fait est que ces bâtimens, la plupart turcs, dont deux à trois bricks de guerre et le reste de navires du Capan ou Commissariat d'approvisionnement de la capitale, avaient reçu l'ordre de rétrograder et de prendre station à Buyuk-déré jusqu'à nouvel ordre sur les avis reçus du massacre des Turcs à Galatz et de l'incendie de cette ville, où ces bâtimens étaient d'abord destinés à se rendre. Ce même jour il y eût un grand conseil pour délibérer sur les conjonctures critiques du moment et sur les communications que j'avais faites au Reiss Effendi dans notre entrevue du 4. Ce conseil ne s'arrêta définitivement à aucun parti, comme je l'appris depuis, sinon d'en délibérer encore dans un Mouschavéré ou Conseil Général à réunir chez le Mufti, ainsi que cela se pratique dans les grandes occasions.

Le 8 Mars, au matin, je reçus un exprès du Consul Général Pini, qui m'annonçait l'extension croissante du désordre en Valachie, la perplexité des autorités, la désertion des principaux habitants de Bucharest et enfin la persuasion où l'on était que le feu de l'insurrection générale allait embraser aussi la Valachie,

comme la Moldavie et que Vladimiresko avec sa troupe, grossie jusqu'à 5 000 hommes attendait les ordres d'Ypsilanti et se rapprochait des frontières de Moldavie pour aller se ranger sous ses drapeaux. Fidèle à la marche que j'avais adopté, je m'empressai de communiquer ces notions au Reiss Effendi*.

Le Ministère Ottoman reçut cette communication avec beaucoup de remerciements, tout en gardant cependant un silence sur ses mesures, qui avait droit de me surprendre. Je le fis sentir, en passant dans la conclusion de ma lettre au Reiss Effendi. Je réexpédiai le même jour l'express de Mr. Pini en lui réitérant de pressantes invitations de prolonger son séjour à Boucharest jusqu'au dernier moment, et en cas de l'invasion des insurgés de suivre partout les Caïmacans, soit dans les forteresses, soit même à Constantinople.

Le 9 Mars

La déclaration formelle, dont j'avais annoncé l'idée dans la dépêche du 6 Mars, et destinée à prémunir les négociants et sujets russes contre les suggestions pernicieuses des insurgés, fut préparée. Le conseiller d'Ambassade Tourgueneff fut chargé de réunir à Pera tous les sujets et protégés russes établis dans la capitale pour leur faire bien comprendre cette exhortation et la leur faire signer à tous avec une pleine connaissance de cause; la pièce était accompagnée en regard d'une traduction grecque pour en faciliter l'intelligence à tout le monde. Pour étendre l'effet de la mesure, je transmis le même jour cette pièce par circulaire à tous les consuls de Russie dans le Levant, en leur enjoignant d'en faire aussitôt le même usage auprès de sujets et protégés russes de leur juridiction respective. Dans la même journée du 9, le Prince Callimachi, dont le silence depuis 8 à 10 jours m'indiquait assez la nécessité d'éviter toute communication qui aurait pu le compromettre, me fit prier par un billet de lui envoyer sans délai le secrétaire de Légation Bouteneff, ayant des communications pressantes à me faire parvenir. Mr. Bouteneff se rendit aussitôt au Fanal*, son rapport me fit juger de la position critique où ce hospodar se croyait placé, lui et ses compatriotes, par l'entreprise d'Ypsilanti et la défection forcée ou volontaire du Prince Michel Soutzo. Le principal objet de ses angoisses et de cet entretien était de solliciter mon concours pour détourner les fatales conséquences de la conduite de ses Caïmacans du Boucharest, dont la pus/illanimité et l'imprudance allaient diriger les soupçons sur leur Prince, qu'ils prétendaient sauver à tout prix, en le conjurant de quitter un moment plutôt Constantinople, pour se soustraire à une catastrophe générale et imminente dans la capitale. La demande du Prince Callimachi était évidemment dirigée vers le but général du salut de tous les Grecs de Constantinople, dont son reste de crédit auprès des turcs le constituait le dernier rempart contre des soupçons, prêts à éclater en proscriptions et en vengeances. J'y adhérerai donc sans hésiter, en adressant sur le champ par un officier du bureau de poste des instructions analogues au Consul Général Pini. Cette même nuit, le Bostandji-Bachi vint arrêter l'Archevêque d'Ephèse, dans sa mai-

* /text tăiat/.

son de Thérapia. C'était la première arrestation de marque depuis la découverte du complot d'insurrection. Le 10, au matin, mon courrier au consul général Pini se mit en route avec les dépêches conçues dans le sens des sollicitations du Prince Callimachi et avec ordre de chercher Mr. Pini, dans le cas qu'il eût déjà effectué sa retraite de cette ville avant d'avoir reçu mon invitation d'y rester et de se retirer à l'approche d'Ypsilanti, soit dans les forteresses, soit à Constantinople. À la déclaration notifiée depuis la veille aux négociants et sujets russes, je crus devoir ajouter une ordonnance de police pour maintenir l'ordre le plus rigoureux parmi les capitaines et marins et leur défendre le porte d'armes, sous peine des châtimens les plus sévères.

Tandis que je ne négligeais ainsi aucun moyen dans ma sphère, pour prévenir tout incident inquiétant pour la Porte, elle ne se pressait nullement de répondre à mes communications.

Le 11 /Mars/

Dans la matinée je fus informé qu'un de nos négociants, nommé Barbi, avait été cherché par les gens de Bostandji-Bachi, qui ne l'ayant pas trouvé chez lui, avait fait cerner sa maison. J'allais réclamer énergiquement contre cette violation, lorsque j'appris que le rapport avait été très exagéré, et que le fait se bornait à l'opposition mise par la police à l'embarcation des effets de ce négociant, dont la maison avait été prise pour celle d'un sujet de la Porte. Le premier Dragman Franchini reçut toutefois ordre de suivre activement cette affaire, qui n'était plus guère qu'un démêlé à arranger avec la police, mais elle m'avait paru, dans le premier moment, offrir l'éveil des soupçons de la Porte contre les sujets russes, que j'avais tant à cœur de ne pas voir dégénérer en enquêtes désagréables. Dans l'après-midi, je reçus enfin de la part du Reiss Effendi une lettre pour m'inviter à une nouvelle entrevue pour le lendemain 12. Je l'acceptai. Le même soir je reçus un rapport circonstancié du premier Dragman Franchini sur la situation de l'esprit public dans la capitale, sur les exhortations religieuses adressées par ordre de la Porte aux grecs et autres sujets chrétiens, sur les proclamations notifiées aux jannissaires et sur la fermentation des musulmans de la Capitale*. Le langage de persuasion et de paix tenu aux turcs comme aux grecs s'état surtout de la confiance que la Porte place dans les intentions amicales et généreuses de la Russie en sa faveur.

Le 12

Le matin, au moment de me rendre à la Conférence, je reçus par le comte Tolstoy les dépêches du Ministère de Sa Majesté de Laybach, et je n'eus le temps que d'emporter avec moi la dépêche relative aux troubles de Valachie dont le contenu venait si hereusement à mon appui pour cette séance importante. Le comte Tolstoy, quoique blessé par une chute de cheval, avait voyagé avec une célérité extraordinaire et était arrivé la veille au soir aux portes de Constanti-

* /text tăiat/.

nople, où il avait été retenu toute la nuit, en attendant les ordres des autorités, qui n'arrivèrent qu'à la pointe du jour. Je me plaignis vivement de ce procédé au Reiss Effendi, qui parut lui même très mortifié protestant, ce qui me parut vrai, que c'était une méprise des subalternes dans le moment d'inquiétude actuelle et qu'on aviserait à ce qu'elle ne se renouvelât désormais plus.

Le 13

Je me rendis ce matin à Péra pour me concerter avec mes collègues sur la mesure proposée de la visite des navires européens et de les ramener, s'il était possible, aux vues qui fesaient mettre beaucoup d'importance à la Porte à cette concession momentanée sur la lettre des Traités et les prérogatives des pavillons.

Dans la soirée, j'appris que quelques arrestations avaient eu lieu, la veille parmi les grecs du Fanal, entre autres celle du frère du Prince Handjéri, et de l'ex-Dragman de l'Arsenal, Mano. Ils ont été placés sous la garde du Bostandji-Bachi et sont jusqu'ici, de même que l'Archêveque d'Ephèse, traités avec beaucoup de ménagemens, trop ordinaire.

Le 14

Lors du collationnement du protocole de la conférence, qui eut lieu dans la matinée, le Secrétaire de Légation Bouteneff eut lieu de s'apercevoir de l'air rassuré et satisfait du Dragman de la Porte, qui rencherit en apologies sur la sensation marquante produite tant sur le Divan comme sur le public, par l'accord et l'intimité que l'on voyait régner entre la Porte et la Russie dans les circonstances du moment. Le Reiss Effendi avait mit beaucoup d'empressement à s'occuper de ma demande relative à la maison que je voulais louer à Péra pour y établir la Chancellerie de Commerce et m'y ménager un pied à terre dans le moment actuel. Il mit ce jour même à ma disposition la maison que j'avais indiquée. La poste ordinaire de Russie, pour laquelle j'avais des inquiétudes, arriva dans la soirée et m'apporta des nouvelles rien moins que satisfaisantes.

Le 15

Je communiquai dans la matinée à la Porte la substance des nouvelles reçues la veille sur la marche des évènements dans les Principautés. Le même jour j'adressai, par la poste ordinaire de Russie, au Consul général Pini l'invitation de donner un nouveau développement aux protestations solennelles que je l'avais chargé, de même que le Consul Pisani, de publier contre l'état d'insurrection des provinces. Indépendamment de la sommation à adresser à tous les sujets ou protégés russes, adhérents des insurgés, de se retirer au plutôt, pour atténuer le châtiment dont ils seront atteints, je l'engageai aussi à parler hautement aux Valaques et Moldaves, au nom de la puissance protectrice, pour les faire rentrer dans leur devoirs envers la Puissance Suzeraine. Je lui envoyai aussi, d'après la demande de la Porte, des exhortations ecclésiastiques adressées par le Patriarchat de Constantinople aux métropolitains des deux Provinces et destinées à y

être répandues. Je fis publier aussi de nouvelles disposition pour organiser un système complet de police pour les navires et marins russes, non seulement à Constantinople, mais dans tout le Canal. Le Capitaine du Port de la Mission ne pouvant se multiplier partout, je le fis assister par quelques commissaires de quartier pour les lieux les plus fréquentés par nos marins. Il fallut aussi renforcer temporairement au complet des janissaires de la Mission, dont le nombre était trop disproportionné aux besoins de toutes les parties du service.

Le 16

Les rapports de Franchini m'apprirent que le Gouvernement avait fait désarmer les canoniers et quelques artisans: on n'avait pas encore du venir à des mesures plus générales d'un genre avec la populace turque presque toute armée. On fit mettre les scellés sur les magasins d'armes de Constantinople et le Reiss Effendi me fit prier d'intimer aux négociants russes, qui faisaient le commerce d'armes, l'ordre de les retirer des magasins, situés à Constantinople, que l'on craignait de voir forcés dans un moment d'effervescence; ou bien de faire sceller ces magasins-mêmes. J'allai au-delà de sa demande et j'enjoignis au premier Dragman Franchini, de faire retirer toutes les armes des magasins de sujets russes et de les faire consigner inventariés sans reçu et scellé aux autorités ottomanes, voulant éviter que dans quelques commotions futures, on pût taxer des négociants russes d'avoir eu des dépôts d'armes dans leurs maisons. Je m'empressai d'ailleurs d'autant plus de concourir à une mesure sage par son but qu'il m'était permis d'y voir au commencement l'effet des observations bien intentionnées que j'avais faites au Ministère Ottoman à l'issue de la conférence, pour lui recommander les voies de prudence et de modération, comme les plus analogues à assoupir la fermentation des esprits et à prévenir les réactions et les vengeances. Dans l'après-midi du même jour je fus informé de la déposition inopinée du Grand Vizir et du Mufti; on ne désigne pas encore des successeurs au premier, mais on a nommé en attendant l'Inspecteur de la poudrière Salih Pacha pour Caïmacam jusqu'à la nomination d'un Grand Vizir. Le Mufti a été remplacé par Issandji-Zadé, jusqu'ici Ministre des Conférences comme l'avait été avant lui son prédécesseur. Les bruits publics attribuent la disgrâce du Grand Vizir et du Mufti à leur opposition aux plans de Hallet Effendi pour la marche à suivre dans les graves circonstances du moment. Quoiqu'il en soit, il ne paraît pas que ces disposition aient quelque rapport avec le désir d'en imposer aux janissaires; ces soldates qui se montrent jusqu'ici assez tranquilles et même ont commencé à se soumettre à un ordre énergique, notifié au nom du Sultan pour la défense du port d'armes dans les rues.

Le 17

Le Conseiller d'Etat Pisani partit en courrier pour Laybach. Le même jour, dans l'après-midi, les mesures de rigueur, dont la Porte s'était abstenue dans les premiers moments de stupeur, commencèrent à avoir lieu: Boyards Grecs, savoir Scanavi, l'ex-Dragman d'Amirauté Mano, le Logothète de l'Eglise patriarchale

Rizo et un ancien médecin du Prince Michel Soutzo nommé Fotino furent décapités et leurs têtes exposées à la porte du Sérail avec des écriteaux. Ils étaient du nombre des individus arrêtés quelques jours auparavant avec l'Archevêque d'Ephèse et les frères du Prince Handjéri. L'écriteau fatal constituait la seule pièce du procès fait à ces malheureux. On aurait pu présumer que de simples soupçons n'ont pas seules déterminé ces cruautés, et que le gouvernement avait en vue de calmer par ces exécutions la fermentation des Musulmans et de faciliter leur désarmement, entrepris quelques jours auparavant; mais de nouveaux ordres pour l'armement général furent publiés dès le lendemain.

Le 18

Le sultan adressa au Kehaya Bey /Ministre de l'Intérieur/ un Hatt, qui fut communiqué à tous les Ministres, lu ensuite dans les Mosquées de la Capitale et envoyé aux gouverneurs de provinces. Cet écrit remarquable montre assez que les imprudentes proclamations d'Ysilanti et l'odieux massacre des turcs à Yassy et à Galatz ont donné le signal d'un fanatisme national et religieux, que le Gouvernement cherche à enflammer, mais dont il ne pourra plus maîtriser l'essor.

Le 19

Je me transportai avec la Mission et une partie des archives à Péra et je m'y établis avec les bureaux dans la maison que la Porte avait mise à ma disposition. La Chancellerie de Commerce se trouvant également établie dans cette maison très spacieuse, la marche des affaires courantes, comme des communications avec la Porte, en a acquis une activité très appropriée aux circonstances. Ce jour-là même on lut dans les mosquées le Hatt relatif à l'appel et à l'armement de tous les musulmans pour la défense de leur croyance. Bien qu'on ait joui à l'ordre de s'armer, la défense du porte d'armes dans les rues, on savait trop bien que cette restriction ne serait pas observée, et en effet non seulement les rues de Constantinople, mais celles de Péra et de tous les quartiers habités par les Européens étaient remplies de Turcs armés de pied au cap, insultant les francs, coupant et dépouillant en plein jour les passants dans les rues. Les négociants étrangers ayant leurs magasins dans le faubourg de Galatz y étaient journellement vexés par leurs propres hamals (porte-faix) appartenant tous au corps des janissaires; et à la 25-e compagnie qui passe pour la plus insubordonnée; ces hamals leur demandaient des liqueurs fortes, des effets, de l'argent et ce qu'ils obtenaient de la frayeur des uns ne faisait qu'encourager leur insolence. Un des négociants russes, nommé Mavro, fut ouvertement menacé par ses porte-faix d'être assassiné s'il ne leur payait un certaine somme d'argent qu'ils lui avaient demandée. La mesure d'armement général, les excès qui en étaient résultés déjà, les arrestations continuelles répandirent une terreur générale, non seulement parmi les malheureux rayas, mais parmi les étrangers même qui voyaient leurs fortune et leur sûreté plus menacées de jour en jour. Tout le monde songeait à fuir un séjour d'allarme/??/; j'étais assiégé des demandes de passeports de la part des sujets russes et même d'étrangers qui voulaient se rendre dans nos ports de

la Mer Noire. Je m'efforçais d'abord de retenir les negociants russes, en dissipant d'une manière péremptoire leurs allarmes sur une rupture entre les deux Gouvernements qu'ils paraissaient tous craindre. Plusieurs d'entre eux se considéraient, non sans raison, comme personnellement compromis par leurs liaisons avec la Société secrète, dont les ramifications se découvraient de jour en jour aux yeux de la Porte. Je ne dissimulai pas à eux ce qu'en cas de menées illégales et ténébreuses de leur part, ils ne devraient pas se croire exempts de toute responsabilité en Russie même; que mes exhortations et proclamations successives, confirmées par la Cour Impériale, ne leur avaient laissé aucun doute sur les intentions amicales envers la Porte, ni sur la réprobation dont elle frappe les fauteurs et les artisans de l'insurrection. Ces exhortations calmèrent un peu, du moins pour le moment, les anxiétés des négociants russes.

Le 20

L'insolence des turcs envers les francs donna lieu à plusieurs nouvelles insultes, qui ne firent qu'augmenter les inquiétudes et les demandes de passeports. La terreur s'accrut lorsqu'on apprit que les executions avaient recommencé et que la Porte avait fait décapiter la veille un négociant de Schello, nommée Tschalik, qui avait le malheur d'être le frère du banquier du Prince de Moldavie. On ordonna le même jour le désarmement général de tous les grecs et rayas de la Capitale et environs, sous peine de mort contre ceux qui cacheraient leurs armes; le Clergé subalterne fut chargé sur la responsabilité de faire exécuter la mesure. Les banquiers de la Mission Apostolo-Papale formant une dès premières maisons de commerce de Constantinople, consternés comme les autres rayas, implorèrent mon intérêt en leur faveur. Je ne fut pas peu surpris de leur voir solliciter, comme un moyen de sûreté, ce qui devait les compromettre davantage, savoir une reccomandation de ma part au Reiss Effendi. Je leur fit cette observation mais sans pouvoir les faire revenir de leur ins/is/tances; j'y céдай en adressant au Ministère Ottoman une lettre confidentielle, dont la substance et même les termes avaient été combinés avec les intéressés.

Le 21

Les dispositions fanatiques de la populace continuaient s'accroître, encouragées comme elles l'étaient, par ceux que leur office devait obliger à les retenir, l'Imam de Galata /curé Musulman/ ameuta plusieurs turcs armés à la porte du magasin du négociant russe Mavro, en leur assurant qu'il y avait un dépôt d'armes destinées aux rebelles. C'est avec peine que se dissipa cet attrouppement, dont le chef menaça de revenir à la charge préchant hautement la destruction des infidèles par le fer et le feu. Je n'appris ces détails que tard dans la soirée, sans quoi je n'aurais pas remis d'un instant une inspection publique du magasin destinée à donner au Gouvernement une preuve de plus de la surveillance de la Mission et à rassurer à la fois nos négociants, exposée tous, si cette inculpation restait attaché au nom russe. Ce même jour, le Reiss Effendi me fit inviter pour le lendemain à la Conférence pour l'examen de la question des Principautés, retardée à cause des Conseils qui se succédaient au Divan.

Le 22

Avant de me rendre à cette Conférence, j'allai en personne accompagné de quelques officiers de la Mission, au magasin du négociant russe Mavro. J'y fis appeler aussi le Bach Aga préposé à la police de Galata; en sa présence et sous les yeux d'une foule de spectateurs, je fis ouvrir le magasin. Cette recherche constata la calomnie absurde de l'Imam, car on n'y trouva en fait d'armes qu'un couteau et un fusil de chasse, que je fis sceller dans une caisse. Les préposés turcs présents avaient été les premiers à protester contre la recherche et à me répéter qu'ils garantissaient eux-même l'innocence du négociant Mavro, le connaissant d'ancienne date. Cette mesure eut au moins pour effet de rassurer un peu les négociants russes. Après la clôture du protocole, je profitai de l'entretien confidentiel qui s'en suivit pour fixer l'attention sérieuse au Ministère Ottoman sur les désordres et les inquiétudes qui régnaient généralement dans la Capitale depuis l'armement ordonné par le Gouvernement. Au moment où j'adressai ces représentations pour le maintien de l'ordre, un incident fortuit vint précisément à l'appui de mon langage. Le magasin d'un négociant Russe à Constantinople avait été arbitrairement visité et mis sous le scellé par des préposés turcs; le négociant accourut tout effaré pour me dénoncer le fait. Cet incident parut faire de l'impression sur le Reiss Effendi, qui s'engagea à faire sur le champ justice de cet acte arbitraire, qu'il assura ne pouvoir être qu'un malentendu. En effet, pour cette fois du moins, justice fut rendue dès le lendemain, et le négociant Russe n'esseyâ aucun dommage.

Le 23

Je reçus par le retour d'un exprès envoyé 12 jours auparavant, des rapports du Consul général Pini, de 17 Mars, qui m'annonçait son départ de Boucharest pour les frontières autrichiennes, l'approche d'Ypsilanti, qui n'était qu'à cinq stations de la ville et de Vladimiresko, déjà entré dans les faubourgs. Je communiquai aussitôt la substance de ces nouvelles à la Porte et je ne lui dissimulai pas le regret et le mécontentement que me faisait éprouver le parti adopté par M. Pini, en se retirant en Autriche au lieu de se réfugier dans les forteresses turques ou à Constantinople même, comme je l'y avais invité à plusieurs reprises, et ce qui était connu à la Porte. M. Pini m'avait transmis en même temps deux lettres adressées au hospodar Callimachi, par ses Caïmacams, en réponse aux remontrances qu'il leur avait faites sur la vacillation de leur conduite. Désirant faire parvenir en toute sûreté et sans le compromettre, les deux lettres destinées au Hospodar, je chargeai le Secrétaire de légation Bouteneff d'un message ostensible pour le Reiss Effendi et pour son collègue plénipotentiaire; il s'agissait de rétablir une omission qui avait eu lieu en effet dans le protocole de la Conférence de la veille. Cette commission réussit à souhait et je recueillis à cette occasion quelques observations faites par le Prince Callimachi et le Dragman de la Porte Mourouzy sur le mode le plus propre dans leurs opinions à rendre l'influence de la Mission Imperiale rassurante pour les turcs et tutélaire pour les grecs dans les circonstances actuelles. Leurs observations me parurent justes et

me suggèrent la mise en pratique d'une idée que s'était déjà présentée à mon esprit, à savoir de proposer spontanément de prendre mes audiences retardées fortuitement d'abord, déclinées depuis par des considérations inhérentes à la mauvaise volonté de la Porte sur l'article des négociations. Je fis demander au Reiss Effendi pour le lendemain qui fut promise.

Le 24

Je me rendis à l'entrevue convenue la veille avec le Reiss Effendi et je lui fis d'une manière confidentielle la proposition de prendre mes audiences, après l'avoir fait précéder par un préambule analogue.

Le 25

Les mesures de rigueur continuaient leurs cours. Un metayer Grec des environs, nommé Lefteraky, soupçonné d'être l'agent de la correspondance du Prince M. Stoutzo, fu décapité ce jour-là avec d'autres individus subalternes. Les arrestations se succédaient aussi journellement. À l'Archevêque d'Ephèse enfermé depuis quinze jours on avait joint ceux de Thérapie et de Nicomédie suspects de participation dans le complot général d'insurrection. Trois autres Métropolitains Grecs d'Andrinople, de Salonique et de Tourmovo furent mis en surveillance chez le Patriarche de Constantinople. Ces mesures et celle du désarmement des rayas ne servaient qu'à augmenter la consternation publique et le fanatisme des turcs. Le hospodar Callimachi se hâta de consigner toutes les armes se trouvant dans sa maison et chez les personnes de sa suite, afin de donner un exemple de la soumission à l'ordre général. Le Gouvernement non content de ces précautions ordonna à toutes les familles grecques de marque, disseminées dans les villages du Bosphore, de se réunir tous dans le quartier du Fanal, apparemment pour avoir en réserve des ôtages ou des victimes à sacrifier à sa politique. Le Gouvernement ordonna aussi ce jour-là de tenir prêt un corps de janissaires de 5 à 6/m hommes destinées à marcher contre les insurgés de Valachie et Moldavie, qu'on devait embarquer pour Varna ou Braïlow. Ces soldats — que a manifesté, contre son ordinaire, beaucoup d'ardeur à marcher. Ce corps a été tiré des ortas (compagnies) les plus connues par leur esprit de licence et de mutinerie. Ils ont demandé à emporter leurs marmites d'honneur; mais le Gouvernement s'y est refusé à ce qu'on assure, parce que ce signe, révéral dans l'armée turque, ne va au camp que dans le cas d'une guerre de puissance à puissance.

Le 26

Ayant appris dans la matinée l'arrestation d'un courrier du Consul général Vlassopoulo, avec toutes les paquets dont il était chargé pour moi, j'envoyai sur le champ Franchini pour le réclamer. Le Reiss Effendi eut la mauvaise foi d'assurer qu'il n'en avait aucune connaissance, il feignit d'envoyer aux informations chez les autres autorités de la Capitale, tandis qu'on avait mené et dévalisé le courrier dans les bureaux du Reiss Effendi même. On le relâcha aussitôt sans l'annoncer à

Franchini que quelques heures après, en lui disant que l'homme arrêté et ses paquets avaient déjà été renvoyés depuis longtemps chez moi. En effet le courrier était venu dans l'intervalle me présenter ses dépêches décachetées sans aucun ménagement. Le Consul Général Vlassopoulo m'annonçait que la fermentation des esprits était parvenue au comble dans la Morée, que l'on prévoyait une explosion prochaine et il demandait même l'autorisation éventuelle de quitter son poste, en cas de soulèvement déclaré des habitants contre les turcs. Peut-être n'aura-t-il pas été à même d'attendre mes réponses.

Le 27

Les députés Serviens, qui jursqu'alors avaient été traités avec confiance et même avec cajolerie furent inopinément arrêtés et conduits chez le Patriarche de Constantinople; la veille ils avaient encore été chez le Prince Callimachi et chez le Reiss Effendi qui leur avaient assuré que leurs affaires allaient être terminées d'une manière satisfaisante pour la Servie. Les députés Serviens consternés d'abord, se revirent de leur frayeur lorsqu'il se virent traités non en prisonniers, mais en otages conservant des libres communications avec leur gens et mandés même de temps en temps chez le Prince Callimachi pour parler de leurs affaires. Les arrestations se continuaient; la Porte m'envoya même demander ce jour-là une visite domiciliaire dans la maison du négociant russe Marchad, chez lequel on croyait réfugié un Moréote nommé Assimaki, tour à tour espion de la Porte et suspecté lui-même. Je chargeai sur le champ un officier supérieur de se rendre avec le préposé turc dans la maison du négociant russe et d'y faire une rigoureuse perquisition; le préposé fut très satisfait de cet empressement, mais l'homme eut le temps de se sauver dans une maison voisine.

Le même jour une recherche semblable se fit à bord de deux vaisseaux russes à la demande du capitain Pacha et le résultat fut le même. Un émissaire de M/iche/l Soutzo, saisi à Razgrad et emmené ici, fut décapité ainsi que les deux callaraches qui l'accompagnaient; les exécutions et ces recherches domiciliaires maintenaient une terreur continuelle. Aucun raya ne se croyait à l'abri des soupçons et des supplices du Gouvernement turc, tandis que les francs se voyaient journellement exposés aux insultes et aux assassinats de la part de la populace armée. Les principaux négociants russes ayant réglé à la hâte leurs affaires, se sont décidés à partir avec leurs familles; beaucoup d'étrangers ont pris le même parti; mais pas en aussi grand nombre. Notre corps de négociants et ce qu'on appelle ici nation, sont à peu-près dissous; de 100 ou 150 bâtiments sous pavillon russe qui se trouvaient dans le port, il n'en est pas resté la dixième partie. J'avais cessé de m'opposer à leur départ dès que je vis impunis et tolérés les excès et les désordres auxquels ils voulaient se soustraire; ce même jour Djanib Effendi, Kehaya Bey /Ministre de l'Intérieur/ et naguère Reiss Effendi, fut subitement destitué de sa place; on ne peut y assigner d'autre cause que l'inimitié de Hallet Effendi, car Djanib avait beaucoup de poids dans le Ministère, dont il était le doyen. Cette destitution ne fut cependant pas accompagné de disgrâce et il conserva sa place au Conseil.

Le 28

Depuis cinq ou six jours que j'étais sans nouvelles sur la Valachie, la Porte avait reçu plusieurs Tatars de ses Pachas du Danube, mais ne m'avait fait aucune communication, en retour des miennes. Ayant manifesté de la curiosité au sujet, je reçus pour réponse que la Porte n'avait appris rien d'assez intéressant ou de positif pour m'en faire part, mais qu'Elle s'en acquitterait avec empressement dès qu'Elle aurait des nouvelles officielles. En attendant, les préparatifs se continuaient; le corps de 5000 Jannissaires devait être accompagné de deux compagnies et de canoniers avec 40 pièces de canon. Un vaisseau de ligne de 74, 2 frégates et 3 bricks étaient mouillés dans le Canal et destiné à convoyer les troupes dans la Mer Noire; cinq autres bâtiments de guerre étaient partis chargés de munitions.

Le 29

Le courrier ordinaire de Vienne, arrivé ce jour-là, essaya à peu près la même mésaventure arrivée au courrier de Patras. Il fut saisi, maltraité et retenu pendant huit heures; c'était un bas officier autrichien. Les jannissaires destinés à marcher commencèrent à se livrer aux excès qui accompagnent toujours la sortie en campagne de cette soldatesque. Le Gouvernement infligea à quelqu'un des plus mutins une punition inusitée; ils furent mis au bagne et ensignés de leur dégradation, on leur enleva de dessus le bras d'épiderme qui portait la marque tatonée de leur compagnie. Cet exemple de sévérité ne contint la licence que pour un instant et les excès se renouvelèrent bientôt après.

Le 30

La Porte me fit communiquer ce jour-là le projet d'instruction à ses commissaires chargés de la visite des navires. Quant à ma position des audiences, le Reiss Effendi gardait un silence qui ne fit conjecture qu'elle avait été méconnue. Je m'abstins néanmoins de toute explication à ce sujet. Les arrestations allaient leur train; à chaque instant on amenait à la Porte des individus qui y étaient interrogés et ensuite repartis dans les prisons. Le docteur Dessila, intrigant très lié avec le Fanal, fut arrêté, malgré sa patente de protection anglaise; il fut réclamé et mis en liberté huit jours après, à condition d'être renvoyé de Constantinople. Deux voyageurs anglais venant de la Grèce, eurent aussi le désagrément d'être arrêtés et passer la nuit dans les prisons de la Porte, jusqu'à ce que l'Ambassadeur les eût réclamés.

Le 31

La Porte me remit une note responsive sur l'arrestation du courrier de Patras. Cette pièce était remplie de protestations et contenait un désaveu qui n'aurait peut-être pas été une réparation complète dans d'autres circonstances, mais j'ai cru devoir me satisfaire dans les graves embarras actuels de la Porte. Il y eut ce jour-là une vive alerte à Péra; quelques malveillants ou fanatiques avaient répandu la nouvelle absurde d'une attaque contre le tour de Galata et d'un

soulèvement des Grecs dans le faubourg de St. Démètre. Quelques milliers de gardes turques furent à l'instant sur pied et se répandirent dans les rues de Péra et de Galata, mais ne commirent cependant aucun désordre marquant; l'on s'assura bientôt que c'était une fausse alarme et le baïractor turc, qui l'avait donné, fut assommé par la Toptschi Bachi /gd-maître de l'artillerie/ dans le premier mouvement de colère.

Le 1er Avril

Dans la matinée arriva le feld-jeger Dobrovolsky, porteur de dépêches du 14 mars; il était resté six jours dans la traversée d'Odessa, contrarié par le vent. Je m'empressai, aussitôt, après avoir pris connaissance de cette expédition, de demander une entrevue au Reiss Effendi pour m'acquitter des importantes communications apportées par ce courrier. L'Internonce avait de son côté demandé une conférence quelques jours auparavant et les dépêches qu'il avait reçues par mon courrier lui firent renouveler sa demande. Reiss Effendi me fit répondre qu'il lui était impossible, vu ses occupations, de me recevoir le lendemain, mais seulement le jour suivant.

Le 2

J'appris par le Sr Hermann que la Porte avait reçu des nouvelles très satisfaisantes de la Servie. Le Pacha de Belgrade rendait témoignage de la fidélité et de la fermeté de Milosch et du bon esprit qu'il inculquait à sa nation. Loin de prêter l'oreille aux suggestions d'Ypsilanti, Milosch avait fait couper la tête à un émissaire secret envoyé par celui-ci en Servie. Le Reiss Effendi en témoigna sa satisfaction aux députés serviens, toujours en surveillance chez le Patriarche et leur donna des assurances encourageantes. Je fis préparer une nouvelle circulaire, aux consuls de Russie en Lévant pour leur annoncer la haute réprobation de S.M. contre l'entreprise d'Ypsilanti et de ses adhérens; je communiquai le lendemain cette pièce au Ministère ottoman, séance tenante.

Le 3

La conférence eut lieu à midi. L'impression que j'en rapportai fut que la Porte, rassurée sur les intentions de la Russie, n'en était pas moins décidée à poursuivre ses plans de réaction et de vengeance, comme le seul moyen d'étouffer un esprit de rébellion, qui lui inspirait les plus vives terreurs pour son existence politique. Malheureusement on reçut ici ce même jour la nouvelle du soulèvement général de la Morée, que l'on assurait d'être opéré comme par une commotion électrique dans la journée du 25 Mars. Je n'ai point reçu de rapports du Consul général Vlassopoulo, et on assurait même qu'il avait quitté Patras, ainsi que tous ses collègues à l'explosion de la révolte, pour se retirer à Zante. D'après les avis reçus indirectement il paraît que les Grecs se sont rendus maîtres de toutes les places fortes de la Morée, excepté Modon et Naples de Romanie; que l'Archevêque du Patras et l'Evêque de Corinthe sont à la tête de l'insurrection; qui ils ont publié des proclamations pour exhorter tous les Turcs

à rester tranquilles, leur promettant au prix protection et sûreté pour eux et leurs familles. Cependant il y a eu du sang versé à Patras et la granison de Navarin qui avait voulu résister doit avoir été toute passée au fil de l'épée. Cette funeste nouvelle mit le comble aus allarmes de la Porte et à la consternation des Grecs de la Capitale.

Le 4

La malheureuse famille de Mourouzy fut la première en butte aux cruelles terreurs du Gouvernement. Le Dragman de la Porte Constantin Mourouzy, au moment même où il se préparait pour une Conférence fixée aujourd'hui à l'Intermonce, fut inopinément saisi dans son bureau et décapité à une des portes du Sérail. On croit que les nouvelles de la Morée ont concouru à la perte de l'infortuné Mourouzy et qu'il avait pris sur lui de garantir la fidélité de la peuplade de la Maïna, soulevée aujourd'hui. L'écrivez fatal, ci-joint en copie l'accuse toute-fois de connivence avec les insurgés de la Valachie et on ajoute que le Gouvernement avait reconnu l'infidélité des ses traductions dans les pièces interceptées. Son frère Nicolas, Dragman de l'Amirauté, fut arrêté en même temps, mais il reste encore emprisonné chez le Capitan-Pacha. Plusieurs autres têtes qui tombèrent toutes sous la hache du bourreau, entre autres celle d'un nommé Paparigopoulo, ancien agent du feu Prince de Valachie. Le troisième frère Mourouzy, Démètre, de tout temps éloigné des affaires, au premier avis du malheur de ses frères, s'échappa déguisé de sa maison et parvint à se sauver.

Le 5

Les nouvelles de la Morée et les exécutions de la veille furent le signal d'excès commis de la part des jannissaires embarqués pour la Mer Noire et retenus malheureusement dans le Bosphore par le vent contraire. Ils se répandaient dans les villages du Canal, pillaient les maisons, tuaient les passants sans distinction de nationalité, s'attaquèrent même à un vaisseau russe et criblèrent de balles le pavillon que le Capitaine avait fait hisser pour se garantir de leurs fusillades. A peine informé du fait, je m'empressai de signaler énergiquement à la Porte des attentats qui ne laissaient plus aucune garantie et montraient un état complet d'anarchie. Le Reiss Effendi parut lui-même très mortifié de l'aventure, ce qui fit sentir à Franchini que le Gouvernement ne savait pas trop comment venir à bout d'une licence sans exemple dans les occasions de la guerre. C'est surtout à Buyuk-déré que la soldatesque se livra aux plus grandes désordres et que la faiblesse de l'autorité se montra dans toute son étendue. On y avait envoyé sur le champ, à ma demande, des officiers supérieurs avec 2 à 300 jannissaires; ils furent à peu près les témoins passifs des excès commis par leur forcènes camarades. Le palais de Russie fut la seule maison respectée, mais celle du Conseiller d'Ambassade Fonton et de quelques autres employés restés à Buyuk-déré furent visitées et mises à contribution par les brigands. Toutes ces familles se réfugièrent à Péra. L'hôtel de la Mission d'Espagne ne fut pas non plus à l'abri de la visite de la soldatesque, qui n'y commit cependant pas des désordres et se satisfît de quelques argents. Mais le village de Buyuk-déré est presque désert; les églises mêmes ont été dépouillées et tous ces désordres se commettaient sous les yeux

des autorités envoyées pour les réprimer. Ce qui prouve bien l'insubordination effrénée de cette millice, c'est qu'une quarantaine d'entr'eux sont venus dans la maison de campagne de Hallet et ont exigé aussi une contribution de 4 à 5000 piastres, qui leur a été payée.

Le 6

Je reçus ce jour-là par le courrier autrichien des rapports des officiers du Consulat laissés à Bucarest par M. Pini; leur contenu annonçait de la désunion entre Ypsilanti et Vladimiresko et quelques présomption sur les dispositions des Valaques à la soumission. J'en tirai partie pour faire une communication à la Porte, dont il est fait mention dans ma dépêche principale. La poste de Russie attendue depuis 8 jours n'étant pas arrivée, je me décidai à envoyer celle de Constantinople par voie de Mer à Odessa, en attendant l'établissement de quelqu'autre mesure pour le cours régulier des postes.

Le 7

La conférence promise à l'Internonce était toujours retardé, à cause de la vacance, non remplie encore de Dragman de la Porte. On assurait que le frère du Hospodar Callimachi, destitué et exilé six semaines auparavant, serait rappelé à cet emploi, auquel les aspirants ne se hâtent guère de se représenter dans des circonstances aussi accablantes pour les Grecs. Ce fut dans la soirée que je reçus, par le canal de Reiss Effendi, une lettre du Prince Ypsilanti, arrivée par un Tatar de la Porte; cette courte missive m'annonçait une nouvelle de la plus haute importance, celle de la retraite du chef de l'insurrection, déterminée par la réponse de S.M.I., qui lui était parvenue par duplicata.

Le 8

Le vent du Sud fit partir une grande partie des troupes qui avaient commis tant des excès à Buyuk-déré et dans les autres villages du Canal. Mais ceux qui restèrent encore, continuèrent les désordres; deux matelots d'un navire autrichien ont été tués et plusieurs blessés par les fustillades de ces forcenés contre les passants. A Péra même et à Galata, quartiers européens, on entend jour et nuit le bruit des coups de fusil et de pistolet de tous côtés; deux pauvres tailleurs francs, travaillant dans leur boutique à Galata, ont été assassinés en plein jour par des Turcs qui s'amuserent à les viser en passant, avec leurs pistolets. Et tous ces massacres restent impunis.

Le 9

On attend de jour en jour d'Andrinople le nouveau Grand Vizir dont la charge est toujours remplie par un Caïmacam ad interim. La vacance du Dragmanat de la Porte a été remplie aujourd'hui par la nomination provisoire de Stavraky Aristarki, ancien agent du feu Prince Aleco Soutzo auprès de la Porte. Dans l'intervalle de cinq à six jours qui se sont passés c'est le postelnik Pantazoglu qui était chargé des traductions au bureau de Dragmanat.

Le 10

On avait eu des inquiétudes pour la nuit dernière (celle de Pâques) mais les gardes parcouraient toutes les rues et les habitants ont presque tous été sur pied chez eux jusqu'au matin. L'office divin a eu lieu cependant dans l'église Patriarchale et dans les autres églises grecques, mais le Gouvernement avait fait placer une porte-garde de jannissaires à la porte de chacune pour prévenir les désordres. Le Patriarche a officié presque seul, la plupart des Evêques étant emprisonnés par suite des événements actuels.

Le comte Tolstoy partit, dans le courant de la matinée, en courrier pour Laybach. Quelques heures après son départ, le système de terreur poursuivi par la Porte contre les Grecs fut porté au comble par un attentat, dont les annales sanglantes de la Turquie offrent à peine un second exemple. On vit le chef vénérable de la plus antique des églises chrétiennes arraché presque de l'autel, où il venait de célébrer l'office de Pâques, traîné dans les cachots et exécuté dans l'espace de quelques heures, avec l'appareil ignominieux, réservé aux plus grands criminels. Le Patriarche de Constantinople Grégoire avait célébré en personne la messe solennelle de la nuit de Pâques; il avait même été encouragé de la part du Gouvernement qui, pour rassurer le clergé et les fidèles, avait fait placer des gardes à la porte de toutes les églises grecques. Vers les 10 heures du matin, au moment où le Patriarche septuagénaire allait prendre quelques repos, il reçut la visite de deux fonctionnaires turcs, accompagnés de l'interprète provisoire de la Porte, Aristarchi, qui lui notifièrent sa destitution. Il s'y soumit avec la plus grande résignation et fut conduit sur le champ aux prisons du Bostandgi Bachi. Le Dragman de la Porte fit tout de suite après convoquer au Palais patriarchal le Synode des Evêques, dont le choix, prescrit d'avance selon les uns, déterminé par le refus de la plupart des Prélats, selon d'autres, tomba sur Eugène, Métropolitain de Pisidie (en Asie Mineure). Le nouveau titulaire, aussitôt après l'élection, se rendit sous escorte à la Porte, pour y être revêtu du caf-tan d'honneur, selon l'usage, et retourna ensuite à l'église Patriarchale pour célébrer l'office des Vêpres. Durant cet intervalle, le Patriarche Grégoire fut tiré des prisons, amené sous escorte et les mains liées dans le Fanal et pendu à la porte du Patriarchat, à 4 heures après-midi, quelques instants après l'office des Vêpres. Trois Métropolitains grecs, d'Ephèse, de Nicomédie et d'Achialo subissaient en ce moment le même supplice dans d'autres parties de la ville. L'Aga de janissaires avait eu ordre de cerner toutes les issues du quartier du Fanal, avec un millier de ses soldats. Le 6^d Vizir Benderly Aly Pacha, arrivé et installé seulement depuis la veille, commença l'exercice de sa charge, en venant présider à l'exécution incognito, mais suivi de 300 à 400 satellites. Après l'exécution, il fit placer un tabouret auprès du cadavre de la victime, y passa environ une heure à fumer sa pipe et ne se retira qu'après s'être persuadé que la tranquillité publique ne serait pas troublée. On assura que l'infortuné Patriarche, quoique d'une santé faible et âgé de 74 ans, marcha au supplice avec la résignation d'un martyr de la foi. Quelques Grecs l'ayant rencontré fortuitement entre les mains de ses bourreaux lui demandèrent en tremblant sa bénédiction, il leur

adresa des paroles pleines de ferveur et d'humilité chrétienne, et leur exhorta à rester toujours fidèles à la religion pour laquelle il allait mourir. Son corps resta exposé à la porte du Patriarcat, avec un écriteau qui l'accusa d'avoir, selon toute l'apparence, partager les desseins des révoltés de la Morée, du pays natal. Le surlendemain on vit le corps détaché par un atroupement de juifs, qui le traînèrent nud et par les pieds dans les rue du Fanal avec des blasphèmes et d'affreux hurlements et le jetèrent enfin dans la Mer. Cette scène atroce se prolongea depuis 4 h après-midi jusqu'à la nuit et les détails m'en furent transmis par des témoins oculaires. Les corps des trois Métropolitains furent traités de même, mais avec moins d'esclandre public. Le supplice ignominieux du Patriarche répandit une consternation universelle. La douleur et l'indignation des chrétiens de tous les rits furent unanimes, les petites jalousies et inimitiés de secte, disparurent devant le sentiment de l'outrage accablant et prémédité porté au christianisme. Les ministres des Puissances chrétiennes furent pénétrés du même sentiment; aucun d'eux ne pouvait l'approuver aussi profondément que le Ministre Protecteur de l'Eglise d'Orient; aussi fut-il le seul à élever la voix. Le Reiss Effendi ne pouvant méconnaître le fondement des représentations autorisées par les traités n'en fut que plus véhément dans les diatribes contre les Grecs et contre le Patriarche. «S'il y en avait sept-cent au lieu d'un, s'écria-t-il, ils auraient tous subi le même sort. Peut-on croire que la Porte verse le sang des innocentes? Elle a des preuves de la complicité du Patriarche dans l'insurrection de la Morée et de bien d'autres. Quel est le Gouvernement qui n'aurait pas sévi plus rigoureusement contre des sujets rebelles, provocateurs d'une guerre de religion. Quant au jour de supplice, les rebelles ont-ils songé à respecter le vendredi, en massacrant les musulmans à Galatz?». Après cette sortie, le Ministre prit ma Note.

Le 11

Les désordres et les insultes de la populace turque se poursuivaient et restaient impunies. Un négociant russe faillit d'être massacré par la garde même de la ville, pour n'avoir pas voulu lui distribuer de l'or. Deux de nos matelots furent atteints sur leur bâtiment par les coups de fusils des janissaires passant dans une barque; l'un fut tué, l'autre blessé, sans qu'on songeât à arrêter les assassins. Dans la rue principale de Péra, un boulanger fut attaqué en plein jour et à la vue de passants par deux Toptchi (canonniers) qui lui tâchèrent deux coups de pistolets, dont heureusement aucun ne prit feu, et poursuivirent tranquillement leur chemin. La veille on avait retenu à Constantinople un courrier extraordinaire que l'Intermonce avait expédié dans la soirée de 9 pour Laybach. On répondit par des compliments à ses acclamations, et en assurant comme de coutume que c'était un malentendu. Le Compte de Lützov fit revenir son courrier, ne le réexpédia que trois jours après. Dans la soirée du 11, le nouveau Grand Vizir vint incognito à Péra et enjoignit l'ordre de ne plus tirer dans les rues sous peine de mort contre les contrevenants. On entendit cependant encore quelques

coups de pistolet, mais beaucoup plus rares, et on commença le lendemain à ne plus se croire dans une ville prise d'assaut par l'ennemi.

Le premier bruit d'un soulèvement dans les îles d'Idra et Spézia se répandit ce jour-là. On ajoutait que les insulaires avaient armé quelques vaisseaux pour assister les insurgés de la Morée. L'on craignait même, qu'à la faveur du pavillon marchand russe, dont plusieurs d'entr'eux étaient couvertes, ils ne passent les Dardanelles. Dès que j'eus connaissance de cette rumeur, j'adressai des ordres itératifs aux consuls, pour prévenir la possibilité d'un abus aussi grave. Le Feldjeger Mihailoff arriva ce jour-là en courrier, de Laybach.

Le 13

Les circulaires rédigées dans ce but furent remises, comme précédemment, au Reiss Effendi, pour en soigner l'acheminement avec plus de sûreté. Un grand conseil eut lieu ce jour-là chez le Mufti, auquel furent appelés tous les Chefs militaires de la Capitale; il paraît avoir été relatif aux affaires de la Morée, dont les avis sont de jour en jour plus allarmantes. Mais la Porte affecte de garder sur cet article un profond silence. Le premier Dragman, Franchini, ayant témoigné de la curiosité à ce sujet au Reiss Effendi, reçut pour réponse qu'il y avait en effet des troubles assez sérieux, mais que le Gouvernement espérait les étouffer bientôt, par des mesures actives et énergiques. J'étais toujours à atteindre des nouvelles directes de nos consuls dans ces contrées; je n'en avais aucune, non plus, de ce qui /se/ passait en Valachie et en Moldavie, les communications ayant été interrompues.

Le 14

Il y a eu aujourd'hui un Rékiab /audience des grands et des ministres chez le Sultan/ à l'occasion de l'installation du nouveau Grand Vizir, Benderly Ali Pacha. Il a réussi à faire observer l'ordre de ne pas tirer dans les rues, et même depuis trois jours on n'a entendu parler d'aucune désordre, ni attentat de la part de la populace. C'est ce jour-là que devait avoir lieu la signature d'une note collective des Ministres étrangers pour fixer l'attention de la Porte sur les dangers et les insultes auxquels sont continuellement exposés leurs nationaux, et pour annoncer l'unanimité de leur sentiment et de leurs déterminations sous ce rapport. Cette démarche fut abandonnée, au moment d'être effectuée, à cause de l'opposition imprevue de l'Ambassadeur de l'Angleterre.

Le 15

Le Feldjeger Dobrovolsky partit dans la matinée en courrier pour Laybach.

La tranquillité continuait à régner dans la capitale et la défense de tirer dans les rues était strictement observée; on en attribue généralement le mérite à l'activité et à la sévérité du nouveau Grand Vizir. Le Sultan lui avait adressée sur son installation un Hatt conçu en termes flatteurs et portant le caractère d'une confiance sans bornes. La copie de ses écrits remarquables se trouve ci-jointe.

Le 16

Un nouveau détachement de janissaires d'environ 1 000 hommes a été envoyé par mer à Varna et Braïlow. Ces soldats commencèrent par imiter leurs devanciers: en traversant les rues de la Capitale même, ils déchargeaient à droite et à gauche les fusils et les pistolets dont ils étaient armés et il en coûta la vie à cinq personnes; deux Turcs et trois Rayas étaient tombés sous les coups de ces forcenés. Mais on arrêta les plus mutins et les autres partirent assez tranquillement. L'on craignait que ces soldats, en traversant le Bosphore, ne renouvellassent les scènes de meurtres et de pillage qui avaient eu lieu huit à dix jours auparavant; mais les mesures avaient été mieux prises cette fois et le village de Buyuk-déré, pourvu d'une garde suffisante pour tenir en respect les pillards. Il y eut ce jour-là un Conseil extraordinaire tenu chez le Kehaya Bey, Ministre de l'Intérieur, auquel assistèrent les principaux Ministres ainsi que Hallet Effendi.

Le 17

On lut dans toutes les églises grecques et arméniennes un firman du Sultan, destiné à rassurer les Rayas consternés et à leur faire reprendre le soin de leurs affaires. Cette publication, ci-jointe en traduction, produisit un assez bon effet car on crut y voir le signal de la clémence et de la sécurité publique. Les boutiques commencèrent à s'ouvrir, on vit du monde dans les rues de Péra, qui avaient été presque désertes pendant toute la semaine de Pâques. L'Internonce eut ce jour-là sa Conférence avec la Reiss Effendi, retardée depuis quinze jours et le nouveau Dragman de la Porte, Aristarchi, débuta dans ses fonctions.

Le 18

Le Grand Vizir Benderly Ali Pacha, installé quelques jours auparavant avec les témoignages les plus éclatants de confiance et de faveur, fut subitement déposée dans la matinée. Ce changement inopiné causa une surprise générale et même des regrets, car le public avait attribué en grand partie à son activité personnelle la tranquillité ou du moins la cessation des désordres et des meurtres depuis une semaine. On assure que le Grand Vizir reçut l'annonce de sa destitution au moment même où il allait entrer chez le Sultan, qui l'avait mandé au Sérail, et qu'il montra beaucoup de fermeté et de résolution en apprenant sa disgrâce, à laquelle il paraissait s'attendre. On ajoute, et cette version paraît digne de foi, qu'il se l'est attirée par le langage ferme tenu en plein Conseil deux jours auparavant. Parlant avec chaleur des circonstances actuelles et s'appuyant des pouvoirs absolus qui lui étaient explicitement déférés par la Rescrit du Sultan, il adressa à Hallet Effendi une apostrophe aussi hardie qu'inattendue. Voici à peu près le langage qu'il a tenu.

«L'Etat Actuel des affaires, les circonstances critiques où se trouve l'Empire ne doivent être attribués qu'à vous et au Berber Bachi qui êtes les premiers conseillers de S. M. C'est par vos conseils, par vos menées et par la mauvaise direction donnée aux affaires, que les choses en sont venues au point où nous les

voyons. Il n'appartient donc qu'à vous seuls de réparer au plutôt le mal dont vous êtes la cause, en employant la même influence et les mêmes moyens dont vous vous êtes servis jusqu'ici, je vous y exhorte. Si vous hésitez, si vous cessez de protester et de mauvaise volonté, le sabre du Grand Seigneur est suspendue sur vos têtes. Il les abattra, ou bien la mienne ne restera pas à sa place».

Ce discours véhément produisit la plus grande impression sur Hallet; tout troublé, il balbutia quelques excuses d'un ton humble et respectueux. Mais dès le lendemain, il courut se concerter avec Berber Bachi, pour détourner leur péril commun et on assure qu'ils trouvèrent le moyen d'effrayer le Grand Seigneur au point qu'il ordonna aussitôt sa destitution; mais il voulut la lui faire notifier, en le mandant au Sérail, craignant quelque résistance ou tentative hardie de sa part, si on venait le déposer dans le lieu de sa résidence. Les mesures avaient été prises de manière qu'en sortant du sérail, le vizir fut sur le champ embarqué sur un navire que l'on tenait tout prêt et qui mit à la voile pour Chypre, lieu de son exil. Il est douteux qu'on laisse en vie un homme aussi résolu et qui paraît avoir acquis, dans sa courte gestion, un grand ascendant sur les janissaires. Le grand Vizir eut pour successeur Salih Pacha, qui l'avait précédé en qualité de Caïmacam, homme nul et ne jouissant d'aucune considération et dont la gestion pussillanime et vacillante avait offert un contraste avec l'activité et la vigueur déployée par Benderli Ali Pacha dans l'espace de 6 à 10 jours qu'il a exercé sa charge. Ce contraste devint d'autant plus frappant que le jour même du changement, les chrétiens et même les francs furent de nouveau en butte aux insultes de la populace turque dont ils avaient été garantis durant plusieurs jours. On manque toujours des nouvelles précises sur les événements de la Morée et de l'Archipel, mais à en croire les récits de quelques voyageurs, l'insurrection est tout-à-fait organisée, et il y a déjà à Corinthe et dans d'autres endroits des autorités établies et agissant au nom du Gouvernement provisoire de la Morée. La Porte garde un profond silence mais poursuit ses préparatifs avec activité. On assure qu'indépendamment des renforts et des forces navales qui doivent partir de la capitale, elle a enjoint au Pacha de Scutari et de Durazzo de diriger un corps de 30 000 Albanais vers la Morée et de les enflammer par la promesse du pillage de la province, dont toutes les richesses leurs seraient dévolues et les habitants grands et petits leur seraient livrés en esclavage pour récompense de leurs exploits. Un courrier arrivé à la Porte, de Belgrade, lui a apporté des nouvelles très satisfaisantes sur le bon esprit de la Servie et de son chef Milosch, qui a donné de nouvelles preuves de sa fidélité en repoussant vigoureusement toutes les suggestions et les tentatives d'Ypsilanti et de ses adhérents.

Le 19

Il y eut un Conseil extraordinaire chez le Mufti, auquel assista le nouveau Grand Vizir. Son installation fut signalée par le renouvellement des exécutions. À 1 heure après midi, sept personnes, emprisonnées depuis plusieurs semaines furent décapitées dans les places publiques, à savoir les deux frères du Prince Handgerli, leur neveu Mikhalaky, qui avait été autrefois dragman de l'arsenal, le

boyard Aleko Rally, un évêque *in partibus*, chef de l'Eglise d'Armaout Köy et un apothicaire nommé Gavrina, tous accusés de complicité avec les insurgés. Les corps de ces infortunés restèrent exposés et les janissaires qui les gardaient imposaient une contribution à tous les passants. Cette soldatesque avait affiché dans plusieurs quartiers un placard séditieux, contenant des sarcasmes contre le Gouvernement et la menace d'une catastrophe dans l'espace de trois jours. Ce placard était une espèce de quatrain turc, dont la traduction est ci-jointe. Le Feldjeger Tikhanoff arriva en courrier de Laybach.

Le 20

Le bruit couru ce matin que quelques Idriotes, employés comme pilotes dans l'Amirauté, avaient attenté de mettre le feu à la flotte turque. Le Gouvernement craignait quelque coup de main de ce genre, depuis les proclamations incendiaires d'Ypsilanti, mais il est douteux que dans les circonstances actuelles ses partisans secrets ayant encore l'audace et les moyens nécessaires pour une action aussi désespérée et qui serait probablement le signal d'un massacre général. Quoiqu'il en soit, le chef des pilotes idriotes de l'Arsenal a été arrêté par le Capitan Pacha et pendu quelques jours après avec deux ou trois de ses compagnons; d'autres se sont cachés ou sauvés. Deux primates grecs du faubourg de St. Dimitri, situé à côté de Péra et un primat de Mitylène, ont aussi été arrêtés et cinq autres malheureux Grecs de la même catégorie ont été exécutés, entr'autres un nommé Christodoulo qui a vainement déclaré qu'il était protégé anglais, quoique natif de Salonique; il a été pendu comme raya, et exposé avec ses habits francs. Il paraît que l'Ambassade anglaise n'a pas eu le temps de réclamer ce malheureux.

Le 21

La Porte a reçu aujourd'hui des nouvelles de la Morée où il y a déjà eu des combats de livrés; les courriers étaient porteurs des trophées ordinaires. Huit sacs de têtes, d'oreilles et de langues coupées ont été exposés à la porte du Sérail. La veille au soir le bruit avait couru d'un rassemblement séditieux des janissaires à la place de l'Hypodrome et l'on craignait déjà devoir réaliser les menaces contenues dans leur placard. Ce n'était qu'une fausse alerte, mais on assure que la fermentation parmi les janissaires en est venue au point de faire craindre une explosion prochaine. Il y eut le jour une grande cérémonie à la Porte pour l'installation du nouveau Grand Vizir Salih Pacha et pour la lecture du Hatt du Sultan dont le contenu était aussi foudroyant pour le Vizir déposé que celui qui lui avait été adressé quelques jours auparavant avait été flatteur. La populace avait recommencé depuis quelques jours à insulter les francs et le bruit des coups de fusils et de pistolets dans les rues se faisait entendre de nouveau après une interruption qui n'avait duré qu'une semaine. Depuis plus d'un mois le cours des postes de Russie par les Principautés se trouvait interrompu; il en arriva deux à la fois ce jour-là; mais les nouvelles n'étaient pas fraîches, vu le peu de sûreté des routes. Ypsilanti se fortifiait à Tergovist et Vladimiresco restait à

Bucarest. Un Gouvernement provisoire s'était établi à Yassy au nom de la Porte, après le départ du Prince Michel Soutzo. Les hostilités entre les insurgés et les troupes turques n'avaient pas encore commencé. La substance de ces nouvelles fut communiquée au Ministère Ottoman, qui de son côté continue à garder un profond silence sur les nouvelles qui lui parviennent, soit des Principautés, soit de la Morée. Visite chez le Grand Vizir, en faveur de Danesi.

Le 22

Le bruit d'une explosion parmi les janissaires se renouvela et même des Turcs donnèrent aux étrangers de leur connaissance l'avertissement de ne pas venir à Constantinople; toutes les boutiques de la capitale restèrent fermées. On vit plusieurs groupes de janissaires se diriger vers la Mosquée où le Sultan devait venir faire sa prière ce jour-là qui était un vendredi. Il n'y eut cependant pas d'explosion et il paraît que les favoris du Sultan, Hallet Effendi et le Berber Bachi, contre lesquels se dirigeaient principalement les vociférations de la soldatesque parvinrent à l'assoupir par les grandes largesses. La procession du Sultan ne fut pas troublée et se passa comme à l'ordinaire. Mais il se passait un attentat d'un autre genre dans le quartier du Fanal. Une troupe de softas (étudiants des mosquées) poussés par un excès de fanatisme, annonça le projet d'aller attaquer le Patriarchat de Constantinople; cette troupe grossie par le rebut de la populace turque et juive y arriva en nombre d'environ 250 hommes, força les portes, se répandit dans les appartements, brisant les meubles et les fenêtres et pillant tout ce qu'ils purent trouver. Le Patriarche Eugène et presque toutes les personnes logées dans son palais se sauvèrent dans les maisons voisines ou se cachèrent dans l'intérieur. Le Patriarche fut même maltraité et aurait été sans doute exposé à des outrages plus graves sans un officier turc préposé à la Garde du Fanal qui accourut à son secours et le sauva dans son corps de garde. Les députés serviens, détenus au Patriarchat, craignant que les Turcs n'y missent le feu s'échappèrent et se cachèrent dans une cave. Les pillards entrèrent dans leur appartement, s'emparèrent de leurs effets, leurs caisses, leurs harches et brisèrent tout ce qu'ils ne pouvaient emporter. En quittant le Patriarchat, les Turcs allèrent exercer les mêmes fureurs sur une Eglise grecque voisine. C'était celle de l'Archevêque du Mont Sinaï; ils renversèrent et brisèrent le Sanctuaire et emportèrent ce qui leur parut précieux. Les excès commis par ces brigands ne se bornèrent pas là; ils les renouvelèrent dans cinq autres églises de Constantinople. Ces excès continuaient depuis un couple d'heures lorsque l'aga des janissaires, retenu par les cérémonies d'usage auprès du Sultan, se rendit enfin sur les lieux avec sa suite, dispersa cette troupe, fit saisir les principaux meneurs et les envoya au cachot, après leur avoir fait donner la bastonnade, de sorte que le repos fut rétabli, mais il était trop tard de remédier au pillage. Quelques heures plus tard, l'aga des janissaires envoya chez les députés serviens une escorte pour les emmener chez lui; il leur exprima beaucoup de regrets sur ce qui leur était arrivé, que la populace qui avait assailli le Patriarchat avait offensé le Sultan lui-même, en attaquant une maison qui était sous la protection parti-

culière de S. H. et les députés qui étaient les Mousafirs (hôtes); il les chargea enfin de faire une note des pertes qu'ils avaient souffertes par ce pillage et dont la Porte voulait les indemniser. Les députés en répondant à l'agâ lui firent sentir qu'ils auraient pu s'enfuir pendant l'allarme, comme bien d'autres, mais qu'ils avaient voulu rester, afin de donner une nouvelle preuve de leur fidélité et de leur soumission à la Porte. Cette journée fut signalée aussi par des désordres à Péra. Une bande de softas de 100 à 150 individus traversa les rues, précédée d'une espèce de drapeau brisant les fenêtres à coup de pierres et de pistolet. L'allarme fut générale; en un instant la rue fut déserte et les boutiques et les portes furent fermés. Grâce à cette prompte précaution il n'y eut pas de désordres plus graves à Péra; mais un malheureux matelot genois fut massacré à Galata par des Turcs qui s'étaient pris de querelle entr'eux; d'autres s'attaquèrent au Capi oglan de la Mission de Russie parcequ'il avait une chaussure jaune et il eut beaucoup de peine à se soustraire à ces assassins et, à Buyuk-déré, même un meurtre fut commis dans le jardin de Palais de Russie par un Turc qui, en passant à peu de distance, déchargea son musqueton sur un ouvrier esclavon qui était venu aider le jardinier. Ce malheureux, âgé de 70 ans, fut grièvement blessé et transporté dans l'hôtel, sur sa déclaration qu'il était sujet autrichien; on en prévint l'Internonciature, qui néanmoins n'a pas voulu reconnaître ni se charger de l'individu. Le Brick *La Mingrèlie* arriva à Buyuk-déré.

Le 23

Les supplices se succédaient presque chaque jour; les primats de S-t Dimitri et les autres individus arrêtés avec eux avant-hier furent pendus dans différents quartiers. Les scènes scandaleuses et déplorables qui s'étaient passées la veille au Patriarcat n'avaient pas assouvi la rage fanatique des Turcs; les mêmes attentats se renouvelèrent le lendemain à Buyuk-déré et dans un village voisin, avec des circonstances qui fesaient voir encore plus la préméditation des outrages contre la religion chrétienne. Quelques centaines de Turcs, Bostandjis, Yamaks et villageois de Sarieri se rendirent dans l'après-midi à l'église de Buyuk-déré, ordonèrent aux prêtres et aux primats d'emporter sur le champ leur argent et la caisse de l'Église, déclarant qu'ils n'étaient pas venus pour piller mais pour détruire le temple chrétien. Ils exécutèrent en effet leur menace et démolirent l'édifice, autant que cela pouvait se faire dans le court espace d'une heure ou deux. Le Tournadgi, officier supérieur des janissaires, qui était préposé à la garde du village, voulut en vain exhorter ces furieux; ils le menacèrent de le tuer s'il s'opposait à leur dessein et il dut se retirer n'ayant qu'un détachement de 15 à 20 hommes sous ses ordres, tandis que les démolisseurs étaient au nombre de 5 à 600. Après avoir assouvi leur rage fanatique sur l'église, ils ne commirent pas d'autres excès et s'en retournèrent tranquillement, comme s'ils avaient été employé à une commission régulière et non à une œuvre de brigandage et d'impiété. Ils en avaient agi de même dans le village de Jeni mahalé, voisin du Buyuk-déré et dans celui de Bahtché Koy; on craignait les mêmes

excès sur toutes les autres églises des villages du Bosphore. Les députés serviens, qu'on avait renvoyés au Patriarcat après le tumulte, en furent tirés dès le lendemain et conduits chez le Bostandgi Bachi.

Le 24

Le journée se passa assez tranquillement dans la capitale, mais il y eut des nouveaux désordres à Buyuk-déré. Les soldats destinés pour la Mer Noire et retenus par le vent contraire, recommencèrent leurs bravades; ils s'étaient joints la veille aux démolisseurs de l'église grecque et le lendemain ils commirent des excès sur le quai et dans le quartier européen, jettant une grêle de pierres contre les fenêtres et tirant même des coups de pistolets à balles. Le Tournadji et son second manquèrent d'être massacrés par ces brigands qui voulaient même assaillir le palais de Russie, mais les janissaires qui étaient à la porte réussirent à les détourner par leurs exhortations. Le premier Dragman Franchini ayant été chargé de prévenir la Porte de ces nouveaux désordres, l'aga des janissaires envoya sur-le-champ une quarantaine d'officiers de choix à Buyuk-déré pour en imposer aux furieux et prévenir des attentats plus graves encore. Le conseil extraordinaire qui s'est tenu hier chez le Mufti était très nombreux et avait principalement pour but de délibérer sur les allarmes causées depuis quelques jours par les mouvements des janissaires. Le Grand Vizir annonça à l'aga et aux premiers officiers de cette milice les bruits qui courraient sur leur audace à vouloir exiger la tête de quelques ministres de l'Empire et leur demanda si les janissaires avaient en effet en tête de pousser aussi loin l'oubli de leurs devoirs envers le Calife de Mahomet et l'ombre du Dieu sur la terre? L'aga et les ourtas répondirent que loin de songer à une demande aussi coupable, le corps des janissaires était plein de fidélité et de soumission aux ordres du Sultan, que leur conduite dans les circonstances actuelles en étaient une preuve; qu'ils s'étaient armés au premier ordre qu'ils avaient reçu, qu'ils avaient sur le champ fourni les 5 à 6 000 hommes que S. H. leur avait demandés pour les envoyer dans la Mer Noire; qu'ils étaient prêts d'en fournir dix fois autant pour le service du souverain. Non contents de ces protestations, les ministres demandèrent à l'aga et ses ourtas s'ils se rendaient garants pour tout le corps des janissaires; ils répondirent affirmativement, ajoutant qu'ils reniaient et abandonnaient d'avance à la vengeance du Gouvernement tous ceux des janissaires qui agiraient contre les volontés et les intentions de S. H. Les ministres firent dresser un acte de cette garantie et le firent signer par l'aga et les principaux ourtas. Après le Conseil, les ministres se rendirent à l'Amirauté pour voir lancer un bâtiment de guerre; le Grand Seigneur étant lui-même présent à cette cérémonie, qui se passa tranquillement.

Le 25

Il y eut la Porte une autre cérémonie d'usage à l'occasion de la sortie des chevaux du Grand Seigneur pour être mis à la vente. Le Kahaya Bey, Ministre de l'Intérieur, donna un grand repas au Grand Vizir et à tous les autres ministres.

Après cette cérémonie le Reiss Effendi se rendit à sa maison de campagne pour sa conférence avec le ministre de Russie. Elle dura cinq heures; le prince Callimaki n'y a point assisté. Cette journée se passa assez tranquillement à Péra, mais il eut encore désordre à Buyuk-déré. Un malheureux villagois fut tué à bout portant pour s'être trouvé sur le chemin des soldats turcs qui rôdaient sur le quai; ils voulurent assaillir l'hôtel de l'Internonce à Buyuk-déré et ne se retirèrent qu'après avoir fait payer une contribution au portier qui en est le gardien. A Thérapia une bande de Turcs avaient voulu assaillir l'église grecque et la détruire à l'instar de ce qui s'est passé dans les villages voisins; furieux de n'avoir pas réussi, à cause de la garde, ils ont traînés hors du village quatre malheureux Grecs dont deux prêtres et les ont massacrés pour assouvir leur rage.

Le 26

Le Grand Seigneur a quitté le Sérail pour se rendre à sa résidence d'été à Beschiktasch sur le Bosphore avec les cérémonies d'usage. Un vaisseau de 74 canons est moullé devant le palais de Beschiktasch et deux fregattes de 40 canons chacune sont stationnées à peu de distance, dont l'une vis-à-vis la maison du favorit Halet Effendi. On avait cru d'abord que cette petite escadre attendait le vent favorable pour se rendre dans la Mer Noire ou la Mer Blanche; mais comme on lui fait conserver la station depuis trois semaines, il est possible que ce soit une mesure de sûreté pour le souverain en cas de quelque catastrophe inprevue. Il y a eu encore des executions ce jour-là, entr'autres celle d'un maître ouvrier de l'Amirauté, Idriote de nation. Les supplices de la capitale commencent à se reproduire ailleurs: on a appris aujourd'hui que tous les primats et négociants Grecs de la ville d'Andrinople furent arrêtés par le Gouverneur et dès le lendemain 25 de ces malheureux ont été pendus à la porte de leurs maisons. On assura que dans ce nombre se trouvait l'ancien Patriarche de Constantinople Cyrille, mais cette nouvelle mérite confirmation.

Le 27

Une apparence de tranquillité a régné ces deux derniers jours à Constantinople et sur le Bosphore. On prétend que depuis quatre à cinq jours le Gouvernement a fait arrêter plus de 300 individus Turcs, le plus coupables des désordres et excès commis en dernier lieu et les a envoyés aux chateaux du Bosphore pour y être étranglés. Le Feld Jager Mikhailoff a été expédié en courrier à Laybach.

Le 28 et le 29 Avril

Le repos de la capitale ne fut troublé par aucun incident remarquable. On assurait même que le Sultan, en quittant sa résidence pour aller occuper son Palais d'été à Beschiktach, avait fait renouveler des ordres sevéres pour le maintien de la tranquillité et de la sécurité publique. Mais s'il n'y eut pas des désordres de la part de la populace, l'appareil des supplices continuait à entretenir la terreur générale. Plusieurs Grecs de condition obscure furent décapités,

entr'autres quelques ouvriers aux aqueducs accusés d'avoir voulu empoisonner les eaux de la capitale et un individu sur lequel on avait trouvé des lettres d'Ypsilanti adressées aux Serviens. Un riche négociant armenien, nommé Gaspar, autrefois banquier d'Ali Pacha de Yanina fut pendu à la porte de son magasin pour avoir scélé des sommes considérables appartenant au Pacha et destinées à lui gagner des partisans à Constantinople. Le fils de ce banquier subit le même supplice devant la porte de sa maison. Dans le journées du 28 la Porte envoya au ministre de Russie un orta (compagne) de janissaires, comme garde de sûreté pour les circonstances du moment. Elle était de 30 hommes avec 10 officiers y compris le colonel et reçut une gratification selon l'usage.

Le 30

La Porte reçut par plusieurs courriers de la Morée la nouvelle des succès remportés sur les insurgés. On en ignore les détails dans le public, mais d'après une version assez digne de foi, les troupes turcs se sont emparées de trois points importants, à savoir Patres, Calavritha et Pirgos. Les affaires doivent avoir été meurtrières, à en juger par le nombre d'oreilles apportées en trophées; on assure qu'il y en avait près de 6 000. Six drapeaux des insurgés, portant une croix rouge sur un fond blanc, ont également été exposé à la porte du Sérail. À la réception de ces nouvelles il y eut un conseil extraordinaire à la Porte, présidé par le Grand Vizir, le Mufti Hallet Effendi; tous les ministres et les grands officiers civils et militaires y ont assisté. Depuis quelques jours, plusieurs sujets russes disposés à quitter la capitale éprouvaient des difficultés à emmener leurs femmes sous prétexte qu'elles étaient natives de ce pays et qu'en cette qualité, elles devaient être soumises aux réglemens récemment publiés contre l'expatriation des rayas. Un des principaux négociants russes, nommé Georgandoupoulo, avait été longtemps chicané sous ce prétexte: il put enfin s'embarquer, après bien des représentations de la part de la Mission. Mais son neveu de même nom, également négociant russe et récemment arrivé d'Odessa pour venir chercher sa femme et ses enfants, ne put obtenir leur embarquement, malgré l'identité de sa situation et les représentations tout aussi légitimes faites en sa faveur. Le Reiss Effendi alléga même, comme une raison de plus, que l'épouse de ce négociant était fille d'un boyard grec décapité quelques jours auparavant. Le ministre de Russie, après avoir vainement épuisé toutes les remontrances, remit une protestation solennelle contre une violence attentatoire aux Traités et à la protection qu'ils assurent aux sujets russes.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ETUDES SUD-EST EUROPEENNES, Mentalités-Civilisations

THRACO-DACICA

DACIA — REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE, NOUVELLE SERIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

— SERIA ARTĂ PLASTICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINEMA

— SÉRIE BEAUX-ARTS

Tipărit SEMNE

LUCRĂRI APĂRUTE RECENT ÎN EDITURA ACADEMIEI

- CONSTANTIN BĂLAN, *Inscripții medievale și din epoca modernă a Româneli, Județul istoric Argeș (sec. XIV–1848)*, 1994, 648 p., 1 900 lei.
- VENIAMIN CIOBANU, *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările române în raporturile polono-otomane-habsburgice (1601–1634)*, 1994, 248 p., 1 800 lei.
- APOSTOL STAN, *Agricultura românească în faza finală a clăcășiei, 1831–1864*, 1994, 192 p., 1 100 lei.
- PETRE ȚURLEA, *Școala română din Franța*, 1994, 124 p., 1 100 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA, *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*, vol. XIII, 1366–1370, 1994, 934 p., 3 850 lei.
- NICOLAE LIU, *Revoluția franceză, moment de răscruce în istoria umanității*, 1994, 448 p., 2 800 lei.
- GHEORGHE PLATON, AL. FLORIN PLATON, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, 1995, 204 p., 6 500 lei.
- EUGEN COMȘA, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, 1995, 224 p., 5 500 lei.
- COSTIN FENEȘAN, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial, 1716–1778*, 1996, 256 p., 5 000 lei.
- Dr. FLORIN SALVAN, *Viața satelor din Țara Bârsel în evul mediu (secolele XIII–XVII)*, 1996, 212 p., 9 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”, *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. VIII, 1576–1580, 1996, 632 p., 18 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, *Documenta Romaniae Historica, A, Moldova*, vol. XXIII, 1635–1636, 1996, 908 p., 30 000 lei

ISSN 0567-6320

Lei 7 500